

A Primer and Reader

**Modern
Mongolian**

by James E. Ross

AMERICAN COUNCIL OF LEARNED SOCIETIES

Research and Studies in Uralic
and Altaic Languages

Project 61

MODERN MONGOLIAN
A Primer and Reader

by

James E. Bosson

**This PDF edited by Skvodo
2009**

This text was developed pursuant to a contract between the United States Office of Education and the American Council of Learned Societies and is published with the permission of the United States Office of Education.

July, 1964

Modern Mongolian

A Primer and Reader

by
JAMES E. BOSSON

Indiana University Publications
Uralic and Altaic Series, Vol. 38

Published by
Indiana University, Bloomington
Mouton & Co., The Hague, The Netherlands
1964

INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Graduate School

URALIC AND ALTAIC SERIES

Volume 38

Copyright © 1964 by Indiana University

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm, or any other means without the permission of the publishers

Composed at the

Indiana University Research Center in
Anthropology, Folklore, and Linguistics

All orders from the United States of America and from

Canada should be addressed to the

Editor, Uralic and Altaic Series, Patton House,
Indiana University, Bloomington, Indiana

Orders from all other countries should be sent to

Mouton & Co., Publishers, The Hague, The Netherlands

Library of Congress Catalog Card Number: 64-63945

Printed in the United States of America

FOREWORD

This book has been designed to serve as a textbook for the person who wishes to get a reading knowledge of Modern Mongolian. A student who has finished the lessons in this book should, with the aid of a dictionary, be able to read any current publication coming from the Mongolian People's Republic. For this purpose I have included in the book a comprehensive outline of the grammatical structure of the language and a selection of reading materials of varied content, intended to give a basic, but not too narrow vocabulary. These reading selections were chosen from sources such as folktales, modern short stories and historical essays. Political material has been avoided as much as possible, except for a few readings chosen specifically to introduce the student to the terminology and the often artificial syntax of this kind of writing.

Each of the first ten lessons has been supplied with an individual vocabulary of the words appearing in the reading selection. I have also added notes to all selections after lesson ten, explaining idiomatic expressions and difficult constructions. These notes have been numbered in the order in which they appear in the reading selection, but corresponding numbers have not been inserted in the text. If the student has difficulty with a phrase, he will automatically seek a note on the passage; if he needs no explanation, why divert him?

Punctuation as used by the Mongolian writer is largely a personal matter and I have, therefore, retained in most cases the punctuation of the original. I have edited some of the reading selections, but the last five selections are presented exactly as they were published. The first eight reading passages are taken mainly from the early lessons of A. R. Rinchine's excellent reader—with a great deal of rearrangement and editing to fit the introduction of the grammatical material in this book. The sources of the subsequent selections are listed below:

Sources of Reading Selections

(all books published in Ulaanbaatar unless otherwise indicated)

Lesson 9: Sh. Luvsanvandan, Mongol khelnii zūin surakh bichig (1956), I, pp. 58-59.

Lesson 10: Sh. Luvsanvandan, op. cit., II, pp. 65ff.

Lesson 11: A. R. Rinchine, Uchebnik mongol'skogo fazyka (Moscow, 1952), p. 74.

- Lesson 12: Sh. Luvsanvandan, op. cit., II, pp. 67ff.
- Lesson 13: B. Sodnom (ed.), Mal aj akuuin kholbootoi ardyn aman zokhiol (1956), pp. 120-121.
- Lesson 14: L. Nyam-Osor (ed.), Önchin tsagaan botgo: Mongol ardyn ülgerüüd (1958), pp. 31-32.
- Lesson 15: B. Sodnom, op. cit., pp. 109-111.
- Lesson 16: Ardyn Aman Zokhiolyn Emkhtgel (1956), pp. 116-119.
- Lesson 17: Uran Zokhiolyn Tsomorlig (1956), III, pp. 53-54.
- Lesson 18: L. Badarch, Tüüver zokhiol (1956), pp. 73-75.
- Lesson 19: L. Nyam-Osor, op. cit., pp. 24-26.
- Lesson 20: L. Dүgersүren, Ulaanbaatar Khotyn Tүүkhees: Niislel Khүree (1956), pp. 6-8.
- Lesson 21: L. Badarch, op. cit., pp. 90-92.
- Lesson 22: Soyol Utga Zokhiol (newspaper), 22 September 1960, p. 2.
- Lesson 23: Ts. Damdinsүren: Mongol Uran Zokhiolyn Toim (1957), I, pp. 31-33.
- Lesson 24: A. R. Rinchine, op. cit., pp. 190-192.
- Lesson 25: M. Gaadamba, Elbeg Deel (1957), pp. 110-113.
- Lesson 26: Tsog (magazine), 1960:6, pp. 68-70.
- Lesson 27: Ts. Damdinsүren, Tүüver Zokhiol (1956), pp. 253-256.
- Lesson 28: Bүgd Nairamdakh Mongol Ard Ulsyn Ündsen Khuul' (1954), pp. 3-7.
- Lesson 29: N. Ishjamts, Manjiin Darlalyg Esergүütssen Mongolyn Ard Tүmnii 1755-57 ony Zevsegt Boslogo (1955), pp. 5-7.
- Lesson 30: Ts. Damdinsүren, Tүüver Zokhiol (1956), pp. 199-202.

This book has been prepared with a grant from the American Council of Learned Societies in connection with its program in Research and Studies in Uralic and Altaic Languages. I wish to express my gratitude to Dr. John Lotz, Director of Research, for his kind help and patience. I would be greatly remiss if I did not also mention my boundless gratitude to Dr. Nicholas Poppe and my wife Phyllis for their constant help and interest.

An excellent work on the phonology and grammatical structure of Modern Mongolian has recently appeared. The student of this primer will find useful as a reference grammar John C. Street, Khalkha Structure (1963), Vol. 24 of the Uralic and Altaic Series.

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION	1
BIBLIOGRAPHY.	9
ORTHOGRAPHY AND PHONETICS	11
Alphabet — Long vowels — Diphthongs — Vowel harmony — Orthographic rules — Metathesis — Fleeting <u>n</u> — Hidden <u>g</u> — Stress	
LESSON 1.	22
Classification of language — Parts of speech — Word order — Articles — Cases — Nominative case — Adjectives — Interrogatives — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 2.	27
Imperative (2nd person singular) — Definite past tense in -B — Accusative case — Conjunctions — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 3.	32
Genitive case — Dative-locative case — Present- future tense in -HA — Present progressive tense — Negatives — Subject indicators — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 4.	41
Ablative case — Instrumental case — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 5.	47
Plurals — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 6.	53
Comitative case — Forms of verbs — Verbal noun in -x — Postpositions — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 7.	62
Verbal noun in -CAH — Habitual actions (-дaг) — Imperfect converb — Perfect converb — Modal particles — 'both...and' — Reading selection — Vocabulary	

LESSON 8	70
Pronouns — Finite past tense in -жээ and -лаа — The verb гэх — Reading selection — Vocabulary	
LESSON 9	79
The conditional converb — The concessive converb — — The terminal converb — Verbal noun of actor — Imperfect verbal noun in -аа — Auxiliary verbs — Али-Баба — Vocabulary	
LESSON 10	87
Reflexive declension — Plural and polite imperative — Future imperative — Voluntative — Optative and dubitative — Modal converb — Хааны шинэ хувцас, 1 — Notes — Vocabulary	
LESSON 11	96
Numerals — Double declension — Тоо бодъё	
LESSON 12	101
Converbs in -магц and -хлаар — Converb in -саар — Passive — Causative — Reciprocal and cooperative forms — The intensive — The verb орхих — The verb өгөх — The verb авах — The verb үзэх — Хааны шинэ хувцас, 2 — Notes	
LESSON 13	109
Comparative degree — Superlative degree — Diminutives — Adjective-forming suffixes — The suffix -х — Хоёр сайн морь — Notes	
LESSON 14	116
The suffix -маар — Adverbs — Suffix -с plus хийх — Converb in -нгууд — Рэнчиндорж хүү — Notes	
LESSON 15	121
Logical subject of non-finite verbs — Accusative of reference — Onomatopoeic words — Binoms — Бух хуц ухна гурав — Notes	
LESSON 16	126
Муу санаа биеэ отно — Notes	
LESSON 17	129
Чөтгөр сундалсан нь — Notes	
LESSON 18	132
Захын ганц модны учир — Notes	
LESSON 19	136
Хүрэн торгон дээлт хүүхэн — Notes	

LESSON 20	141
Нийслэл Хүрээний нэрийн тухай — Notes	
LESSON 21	145
Суудаг гүйдэг хоёр — Notes	
LESSON 22	149
Бэлдээ буусан нь — Notes	
LESSON 23	154
Монгол, анх бичиг үсэгтэй болсон тухай — Notes	
LESSON 24	157
Хорлоогийн Чойбалсан — Notes	
LESSON 25	161
Наадамчид — Notes	
LESSON 26	166
Тас — Notes	
LESSON 27	170
Өлзийтийн хээр — Notes	
LESSON 28	175
Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын үндсэн хууль — Notes	
LESSON 29	179
Монгол орон Манж улсад эзлэгдсэн — Notes	
LESSON 30	184
Хэнз хурга — Notes	
GLOSSARY	189
INDEX OF SUFFIXES AND PARTICLES	255

INTRODUCTION

The language presented in this primer and reader is Modern Mongolian. The term Modern Mongolian as used in this book refers to the official written language of the Mongolian People's Republic, in its present Cyrillic orthography.

The Mongolian People's Republic is situated between Siberia and China in the very heart of Central Asia. It is a large nation covering an area of 591,000 square miles — approximately equal in area to all of Europe west of the Rhine, including Britain and Ireland. The nation is distant from any sea and its average elevation is 3,000 - 4,000 feet above sea level. Due to these conditions, it has a very severe continental climate with a great annual and diurnal range in temperature. Winter temperatures are prodigiously low, but there is usually little snowfall. The summers are quite short and, excepting in the southern Gobi region, not exceedingly hot. The most remarkable feature of the climate is its changeability. Many travellers report changes from warm, pleasant weather to blizzard within a few hours. Violent hail storms also ravage the country. Sometimes a storm will rage through an area only a few miles wide, while on either side of the storm the weather will remain calm and pleasant. In summertime a band of greenery and flowers stretching across an otherwise barren valley will indicate where such a storm recently passed.

The country may be divided roughly into three zones: in the north lies the taiga region, with forests of larch, cedar, birch and pine trees; in the central part are the vast grasslands; and in the south is the desert region, including the Gobi desert. (In Mongolian 'gobi' is not a proper name but a generic term for a region with desert vegetation where no marmots live.) There are three main mountain ranges: the Altai range, stretching along the southwestern border of the country; the Khangai range, running roughly parallel to and northeast of the Altai range; and the Khentei range that runs in a northeasterly direction from the capital city towards the Siberian border. The highest peak is Tavan Bogd in the Altai range at the westernmost point of the

Mongolian People's Republic — 15,266 feet above sea level.

There are numerous small lakes throughout the country, many of which are saline. The two largest are the Uvs and Khövsgöl lakes. The Khövsgöl lake is the deepest known lake in Central Asia. It has sweet water and supports a small fishing industry. It is the only lake in the country with navigation — there is a steamer service between the southern and northern shores. Lake Uvs, although largest in area, is saline and has a high mineral content. It has no economic importance. On the eastern border of the republic, lying partially within Manchuria, is Lake Buir. It has sweet water and supports a fishing industry.

Of the many rivers, the Selenge (Selenga), which empties into Lake Baikal, and the Kherlen (Kerulen), which empties into Dalai-nuur in Manchuria, are the largest.

The nomadism of the Mongols has determined the character of the nation insofar as there are few settlements of considerable size. The capital city, Ulaanbaatar (Ulan-Bator, formerly Urga), and the cities Choibalsan in the east, and Tsetserleg, approximately in the center of the country, were originally monastery communities, and have been settled for some time. The city Jargalant (formerly Kobdo) in the far western part of the nation, and Altan-Bulag, on the border of the Buriat ASSR, were also established commercial centers as early as the beginning of the last century.

Ulaanbaatar, as the seat of the government and the industrial center of the nation, has developed rapidly. Its population is approaching 200,000 and in and around the city a considerable number of industrial concerns have been and are continuing to be constructed. The largest plants are those processing livestock products — meat canning, leather processing, wool processing, soap, glue, etc. Approximately half the raw materials processed in all Mongolian industries are livestock products. Ulaanbaatar also has a large power plant fuelled by coal from the mines at Nalaikha, a short distance to the south of the city. The first railroad line in the nation was constructed between Ulaanbaatar and Nalaikha in 1937.

Much emphasis is put on the geological and mineralogical exploration of the country and rich mineral deposits have been found in various regions. Some petroleum deposits have been discovered in the south central region.

Until recently agriculture was completely neglected by the Mongols, whose nomadic life and religious beliefs opposed the

practice of tilling the soil. The Mongol's diet consisted mainly of meat and dairy products. The only vegetables in his diet were some species of wild onion and garlic. The small amount of grain and all the tea used were imported and sold by Chinese merchants. In the few permanent settlements and towns there was some truck-farming by Chinese settlers. Some of the Kazakhs living in the western part of the country have also long been engaged in vegetable and melon cultivation.

Within recent years, however, the government has started a massive program to cultivate large areas of the country. The state farms are now not only producing enough grain to make the country self-sufficient, but also a surplus for export. The main crops are wheat, millet, barley and oats. Hay is also being cultivated on a vast scale now.

Hunting is of great economic importance to the nation, but the small fishing industry has little significance. Lumbering on the 8% of the nation's territory that is forested is also insignificant.

Livestock raising is far and beyond the most important industry of the Mongolian People's Republic. The five main varieties of livestock are horses, camels, cattle, sheep and goats. These animals and their products make up 80% of the exports of the Mongolian People's Republic. In recognition of their vast importance to the nation, they take a prominent place in the coat of arms of the Mongolian People's Republic. There is an average of about forty head of livestock per capita!

In Mongolia livestock is usually counted in a unit called 'bod'. A 'bod' equals one horse, one head of cattle, seven sheep, fourteen goats or one half of a camel.

Horses, camels, oxen and yaks are widely used for transportation. The horse, however, is seldom used as a draught animal. The skill of the Mongol horseman is legendary, and his attachment to his horse is close. This attachment has in fact an air of romantic love about it — a folly which is somewhat less common between the sexes in Mongolia where the relationships between men and women are reportedly easy and natural. With this high regard for his horse, the Mongol finds it unworthy to use him as a draught animal. Although there are auto and truck connections between most settlements and the capital, there are still many regions that cannot be reached by automobile. There is no doubt that caravans and other animal transport still play a great role in the transportation system of the Mongolian People's Republic.

Ulaanbaatar is now connected directly by air and by rail with Peking, and through Siberia with Moscow.

* * *

The recent history of the Khalkha Mongols and the Mongolian People's Republic has been greatly influenced by the political and military activities of their neighbors. The growing nationalism and sense of responsibility of the individual Mongol has, however, been the main factor in the formation of the nation.

During the seventeenth century the Khalkha Mongolian tribes, who were then inhabiting an area roughly corresponding to the present Mongolian People's Republic, were engaged in a lengthy war with the Western Mongols — the Oirats. With Manchu pressure on one side and an exhausting war against a better organized enemy on the other, the Khalkhas found themselves in a desperate situation. In 1691, they accepted Manchu suzerainty and remained under Manchu rule until 1911, when the Mongol princes took advantage of the Chinese Revolution to declare an autonomous Outer Mongolia. This movement received support from the Russians, but the Chinese, in their turn taking advantage of the disorganization following the Russian revolution and knowing that the Soviets could spare no troops for Mongolia, invaded Outer Mongolia again in 1919.

This occupation by the Chinese lasted less than two years, for in the early part of 1921 the 'Mad Baron' Ungern-Sternberg retreated into Mongolia with a White Russian army, routed the Chinese, and proceeded to establish a private Central Asian empire, with his capital in Urga. His summary and cruel rule soon became hated by the Mongols after their first enthusiasm at his having freed them from the Chinese. An underground nationalistic movement led by the monk Bodo sought contact with the Soviet government, and a secretly and hastily organized Mongolian army under the command of Sükhbaatar (Sukhebaator), a young printer in Urga, managed with the help of the Red Army to defeat Ungern-Sternberg. On July 11, 1921, they proclaimed Outer Mongolia an independent constitutional monarchy, with the head of the Mongolian church, a 'Living Buddha', the Jebtsundamba Khutukhtu as its head. The Mongolian nationalists had from the beginning been infiltrated and influenced by communistic Buriats, and with their dependence on Soviet aid, became

ever more communistic in organization and outlook. Sükhbaatar became head of the Mongolian People's Revolutionary Party (Mongol Ardyn Khuvisgalt Nam), which was organized in March of 1921 and is to this day the ruling party in the Mongolian People's Republic. Sükhbaatar died in 1923 at the young age of 29.

When the Jebtsundamba died in 1924 a decree was passed that his reincarnation would not be designated, and on the 26th of November, 1924, the Mongolian People's Republic was proclaimed.

The new republic had, there is no denying, a tremendous task ahead of it to forge a modern nation from this overwhelmingly illiterate people. As a nomadic nation it had a basic organization that was eminently workable and could be used as a pattern for the new republic. But the organizers in the government, heavily influenced by the Comintern, were unrealistic in their plans and actions. They also stepped in and began confiscating and nationalizing church and private property in a brutal manner. No one can deny that there was a great need to reorganize the economic situation in the country, and foreign travellers had for centuries commented on the corruption and fatal influence of the monastic community in Mongolia — where nearly half the male population joined monastic orders. The feudal princes were in constant debt to Chinese money-lenders and merchants. These debts were, of course, paid by their subjects. (It is doubtful whether one should blame the Mongol princes or the unscrupulous Chinese money-lenders more!) All this left the common Mongol herdsman very pressed indeed. But despite the need for reorganization and the relief with which one could expect the herdsman to receive it, the matter was carried out in such a sweeping, brutal manner that the entire nation rose in revolt in the summer of 1932. The revolt was quickly subdued with the help of Soviet armor and aircraft.

After this period, the country began progressing and a steady effort has been made to organize the economy and educate the people. During the Second World War the economic development of the nation receded somewhat due to the large amount of horses and livestock products exported to Russia.

In 1938 Marshal Choibalsan, who was one of the founders of the Mongolian People's Revolutionary Party, became prime minister and held that position until his death in 1952. He was succeeded by the present prime minister, Tsedenbal.

Since the war the Mongolian People's Republic has made great progress. The nation has received much financial and technical aid from communist countries, primarily, of course, the Soviet Union and China. Recent travellers report that the cadres of new industries rapidly shift into the hands of Mongolian functionaries and foremen as soon as they have been trained by the foreign technical experts.

In 1961 the Mongolian People's Republic joined the United Nations. The government of the country is anxiously seeking diplomatic contact with non-communist nations — a very understandable desire of a nation that has for so long been isolated by geography and giant neighbors. Within the last year the British government has established diplomatic relations with the Mongolian People's Republic, and other western nations will, no doubt, soon also extend their recognition.

Ethnically the 1,000,000 population of the country is made up mainly of Khalkha Mongols (over 70% of the population), Oirat Mongols in the Western part of the country (7%), some Buriats (3%), and a small number of Tungus along the northern borders. The Darigangga (about 2% of the population) in the south speak a distinct dialect. Turkic peoples are represented by the Kazakhs, Tuvinians and Khoton Turks, all living in the northwestern region of the country. There are also some Chinese and Russians, mainly in the larger settlements.

The nation is divided administratively into 18 aimags. Under the aimags there are 323 sums, and under the sums there are about 2700 bags. The city of Ulaanbaatar is a federal district.

* * *

In 1941 the Great National Assembly of the Mongolian People's Republic passed a resolution to adopt a new script based on the Cyrillic alphabet. At the end of a period of preparation all printing facilities were switched to the new alphabet by the end of 1945 and by 1950 all business transactions had to be carried on in the new script.

Until this time the Classical Mongolian script, which is written from left to right in vertical lines, had been the official script. This script was adopted from the Turkic Uighurs in the thirteenth century at the command of Chinggis Khan. It is a very

conservative script that represents the phonetic pattern of archaic Mongolian which is greatly divergent from the modern Khalkha dialect, the national language of the Mongolian People's Republic on which the new orthography is based.

The old script does have the advantage of being a written lingua franca among all the Mongols speaking various dialects, in the same manner as the Arabic script served the Turks throughout Central Asia and the Middle East. The old script has not been entirely abandoned. Some scholarly works on philology, history, and literature are still published from time to time in old script. Educated persons above a certain age reportedly also use the old script in their private correspondence and notes (just as one finds Arabic script used privately in Turkey by most persons over forty years old). The old script is still used officially in the Autonomous Inner Mongolian Region of the Chinese People's Republic.

Before 1921 an insignificant amount of the population was literate in the classical Mongolian script, and these were mainly clergy and noblemen. A great many of the immense number of monks were literate, but in Tibetan, the language of the scriptures. By now, with an excellent system of free primary and middle schools that reaches even the most distant nomads in the country by means of travelling school yurts, the government claims to have achieved a nearly 100% literacy rate in the new and easier Cyrillic alphabet.

In the larger population centers, where conditions are easier, seven years of schooling are compulsory, whereas in other regions only four years are required.

Since 1942 the country has had a State University (named after Choibalsan) in Ulaanbaatar. The university has three faculties: History and Philology, Natural Science, and Medicine. It has at present 2,000 students, all of whom are studying on state scholarships. The university library (300,000 volumes), the State Library (approximately 200,000 volumes and an important collection of old Mongolian and Tibetan manuscripts and xylographs) are at the disposal of the students. The university is producing a cadre of native scholars who are doing valuable and original research in many fields.

In addition to the university, there is an agricultural institute and a teachers' college in Ulaanbaatar. Throughout the country there are also 13 trade schools with some 8,000 students.

In 1958 there were already fifty-five hospitals throughout the Mongolian People's Republic, with at least one in each aimag

center. Each of the 323 sums was supplied with a medical center. At the same time there was one doctor per 1200 inhabitants.

* * *

The Mongols have an ancient literature of epics and folktales. The first recorded work of literature is the Secret History of the Mongols, which was written down in 1240. After the introduction of Buddhism, most written literature was religious in nature and to a large extent consisted of translations from Sanskrit and Tibetan. Nevertheless, a considerable number of works of non-religious literature were written down and several were published in xylograph form. The folktales and epics were also memorized by troubadours who wandered the country reciting these beautiful ancient tales. In a predominantly illiterate society they, of course, took the place of a popular press.

The new period of Mongolian literature started in the 1920's. This is the period when European literary theories and forms began influencing the Mongols. Literary forms such as the short story and the novel were already known and well-liked in translations from Chinese literature. In this period Mongolian writers started translating works from European and American literature and writing original stories in the same genres.

In the early period there were some authors who wrote under the artistic influence of Western European and Chinese literature. Notable among these were Buyannemekh and Yadamsüren, who are now denounced for having written works without a socialist theme. Two of the first and most productive writers of this period are Tsendiin Damdinsüren and Dashdorjiin Natsagdorj. These writers wrote on acceptable themes and are still in favor today. They are considered as the founders of modern Mongolian literature. Natsagdorj died at an early age in 1931, and Damdinsüren is still productive today. These two talented writers have managed in an admirable way to fuse traditional Mongolian themes with new literary and social themes. Damdinsüren is now professor of Mongolian literature at the State University and has also distinguished himself as a historian of Mongolian literature. Some other names of note from the early years are D. Tsevegmid, D. Sengee, B. Rinchen (a three-volume historical novel), G. Navaannamjil (memoirs), E. Oyuun, Ts. Tsedenjav and M. Chimed.

There are now twenty-six newspapers and sixteen periodicals being published in the Mongolian People's Republic. With the growing literacy and the opportunity for publication there is a multitude of young writers. The author Ch. Lodoidamba has become very popular with his novel Altaid ('In the Altai Mountains') and his other stories. B. Baast, L. Badarch and many other talented and productive writers deserve mention.

Theatre and the cinema are very popular. In addition to the State Theater and Opera House in Ulaanbaatar, the artists of which also tour the country, practically every settlement and collective has an amateur theater group. The Mongolian People's Republic also has a native film industry enthusiastically supported with scenarios by the professional writers of the nation. Some Mongolian films have won high praise at Film Festivals, and at least one Mongolian film (Ardyn Elch) has, to my knowledge, been exhibited as far away as Canada.

The Mongolian People's Republic is a nation growing and developing with amazing rapidity. No one, I think, can come into contact with the Mongols and see their achievements without feeling great admiration. A good deal of this admiration should go to the fact that they are achieving this growth without losing balance, that they are trying to fuse their old and new lives in a stable and good manner.

* * *

BIBLIOGRAPHY

The following bibliography contains some of the most useful works on Modern Mongolian and the Khalkha dialect:

Nikolaus Poppe: Khalkha-Mongolische Grammatik; mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar (Wiesbaden, 1951)

B. Kh. Todaeva: Grammatika sovremennogo mongol'skogo iazyka: fonetika i morfologiya (Moscow, 1951).

G. D. Sanzheev: Sovremennyi mongol'skii iazyk (Moscow, 1960).

Sh. Luvsanbandan: Mongol Khelnii zūin surakh bichig, I-II (Ulaanbaatar, 1956).

- M. Orlovskaïa: Imena sushchestvitel'nye i prilagatel'nye v sovremennom mongol'skom îazyke (Moscow, 1961).
- Ts. B. Tsydendambayev: "Depictive Words in Mongolian Languages" (Papers presented by the USSR Delegation; XXV International Congress of Orientalists, Moscow, 1960).
- G. J. Ramstedt: "Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch verglichen", Journal de la Société Finno-Ougrienne (Helsinki), 1903, XXI, 2.
- B. Ya. Vladimirtsov: Sravnitel'naïa grammatika mongol'skogo pis'mennogo îazyka i khalkhaskogo narechiïa. Vvedenie i fonetika. (Leningrad, 1929).
- A. R. Rinchine: Uchebnik mongol'skogo îazyka (Moscow, 1952).
- William M. Austin, Gombojab Hangin and Urgunge Onon: A Mongol Reader (Washington, D. C., 1956).
- Luvsandendeu (ed.): Mongol'sko-russkii slovar' (Moscow, 1957).
- F. Lessing et al.: Mongolian-English Dictionary (Berkeley and Los Angeles, 1960).
- S. Zebek and J. Schubert: Mongolisch-Deutsches Wörterbuch (Leipzig, 1961).
- D. A. Troxel: Mongolian Vocabulary (Washington, D. C., 1953)
- F. H. Buck: Glossary of Mongolian Technical Terms (Washington, D. C., 1958)
- * * *
- E. M. Murzaev: Die Mongolische Volksrepublik: Physisch-geographische Beschreibung (Gotha, 1954).
- E. Thiel: Die Mongolei; Land, Volk und Wirtschaft der Mongolischen Volksrepublik (München, 1958).

0. ORTHOGRAPHY AND PHONETICS

0. 1. The Mongolian Alphabet

The official alphabet used at present in the Mongolian People's Republic is based on the Russian alphabet. It retains all the letters of the Russian alphabet and adds two letters devised to represent the rounded front vowels 'ö' and 'ü', approximations of which do not exist in Russian. In all there are thirty-five letters.

<u>Letter</u>	<u>Phonetic Value</u>	<u>Letter</u>	<u>Phonetic Value</u>
1. А а	a	19. Р р	r
2. Б б	b	20. С с	s
3. В в	v	21. Т т	t
4. Г г	g	22. У у	u
5. Д д	d	23. Ү ү	ü
6. Е е	ye, yö	24. Ф ф	f
7. Ё ё	yo	25. Х х	kh
8. Ж ж	j	26. Ц ц	ts
9. З з	dz	27. Ч ч	ch
10. И и	i	28. Ш ш	sh
11. Й й	i	29. Щ щ	shch
12. К к	k	30. Ъ	(soft sign)
13. Л л	l	31. Ы ы	i
14. М м	m	32. Ь	(hard sign)
15. Н н	n	33. Э э	e
16. О о	o	34. Ю ю	yu, yü
17. Ө ө	ö	35. Я я	ya
18. П п	p		

The Latin transcriptions above are only approximate. The sound values of the letters will be discussed more specifically below.

1. А : a low back unrounded vowel, somewhat like English u in 'up'; when followed by a high front unrounded vowel, the

sound shifts forward to /a/, and when followed by **В** it tends to become rounded.

2. **Б** : a voiced bilabial stop, like English b; it occurs only initially and after **В**, **Л**, **М**, **Н**.
3. **В** : a voiced bilabial spirant, similar to English w.
4. **Г** : a voiced dorsal stop in all positions except final and before **С**, **Т**, **Ш**, **Ч** when it becomes voiceless. Before **а**, **о**, **у** it is pronounced as a very back velar stop, sometimes (intervocally and after **Л** and **р**) even tending to become a spirant.
5. **Д** : a weakly voiced apico-dental stop; in final position in a multi-syllabic word it is voiceless, acoustically almost identical to an unaspirated t. Intervocally between two short vowels it is lengthened (geminated).
6. **Е** : an initial *y*-glide followed by **э** (no. 33), or **ө** (no. 17) if the following syllable contains **ө**. There are, however, monosyllabic words in which the letter represents the last combination. These words will be identified in the vocabulary.
7. **Ё** : an initial *y*-glide followed by **о** (no. 16).
8. **Ж** : a weakly voiced apico-alveolar affricate; similar to English j in 'jail'.
9. **З** : a weakly voiced apico-dental affricate; when it occurs between two short vowels it is geminated. Similar to English dz in 'adze'.
10. **И** : a high front unrounded vowel; corresponds to English i in 'inner'. In the words **ИРЭН** '90' and **ИХ** 'great, big' (and its derivatives) it is pronounced with an initial *y*-glide, [yiren], [yix].
11. **Й** : same as no. 10. It is used orthographically only in diphthongs (e. g., **ай**, **ой**, **эй**) and in representing a long i (**ий**).
12. **К** : used only in loan-words; corresponds to English k, but tends to be pronounced like **x** (no. 25) by the Mongols.
13. **Л** : an apico-alveolar; it is palatalized before a high front vowel; intervocally between two short vowels it is geminated.

14. M : a voiced bilabial nasal; identical to English m.
15. H : a voiced apico-dental nasal, occurs initially and medially; before Γ and X it is pronounced as a post-lingual nasal like English ng in 'fang'. In final position it is also post-lingual with a strong nasalization of the preceding vowel.
16. O : a lower-mid back rounded vowel.
17. Ø : an upper-mid central rounded vowel; similar to the ö in Swedish 'öre' (Stockholm dialect). Before its corresponding long vowel in a following syllable the sound is more fronted.
18. Π : a voiceless bilabial stop; occurs in a few native descriptive and onomatopoeic words, otherwise only in loan-words.
19. P : a fortis apico-alveolar trill. Like r in Finnish or Scotch. It does not occur initially in native words; if it occurs initially in a loan-word, the speaker tends to add a prothetic vowel.
20. C : a voiceless apico-alveolar spirant; like English s in 'sun'. Intervocally between short vowels it is geminated.
21. T : a strongly aspirated voiceless apico-dental stop; it resembles English t in 'took', but is more forcefully aspirated.
22. Y : a raised upper-mid back rounded vowel; it gives the acoustical impression of a sound between English u and o. Short y occurs only in an initial syllable.
23. Υ : a high central rounded vowel; similar to Swedish and Norwegian u in 'ut' or 'hus'. Short υ occurs only in an initial syllable.
24. Φ : a voiceless labio-dental spirant; same as English f. Occurs only in loan-words.
25. X : a dorso-velar spirant in the vicinity of the back vowels a, o, y; in the vicinity of other vowels it is pronounced farther forward in the mouth (prevelar).
26. Η : a voiceless apico-dental affricate; similar to English ts in 'roots' but more fortis.
27. Ч : a voiceless apico-alveolar affricate, strongly aspirated; similar to English ch in 'church'.

28. Ш : a voiceless frontal prepalatal spirant; like English sh in 'shoot'.
29. Шч : a digraph for Ш plus ч; like English -sh ch- in 'rash children'; occurs only in Russian loan-words.
30. Ъ : The Russian 'soft sign' (Mongolian: зөөлний тэмдэг); it has the phonetical value of a short и (но. 10) in a non-initial syllable and it palatalizes the preceding consonant. This is merely an orthographical device; the rules for using и and Ъ are given below (see 0. 6).
31. Ы : similar to long i (ИЙ), but does not palatalize the preceding consonant; occurs in back-vocalic words. In Russian loan-words it represents a high central-back unrounded vowel.
32. Ы' : the Russian 'hard sign' (Mongolian: хатуугийн тэмдэг); inserted between a consonant and a following vowel with initial y-glide or a following high front unrounded vowel to indicate that the preceding consonant is not palatalized.
33. Э : a mid front unrounded vowel; in the vicinity of a higher unrounded front vowel it tends to be raised.
34. Ю : an initial y-glide followed by у or ү (nos. 22 and 23); somewhat like English you.
35. Я : an initial y-glide followed by а (no. 1).

0.2. Long Vowels

Vowel length in Mongolian is phonemic and is strictly observed. There are numerous word pairs in which the only distinction is vowel length, e. g.:

ул	(foot) sole	уул	mountain
дэр	pillow	дээр	above, on
дарах	to press, squeeze	даарах	to feel cold, freeze

There are three degrees of vowel length: long, short and reduced. A long vowel can occur in any syllable. It is orthographically represented by doubling the letter (with the exception of Ы and ИЙ, both of which represent a long i). All the vowels of the alphabet occur both short and long. The long vowels with an initial y-glide are represented as follows: яа, еэ, ео, юу, юү (yā, yē, yō, yū, yū).

The short and long vowels differ in quantity only. A short vowel of normal length occurs only in the first syllable; a short vowel in any following syllable is considerably reduced in pronunciation. It is reduced to such an extent that it is sometimes very difficult to define the quality of the vowel. The resulting reduced vowels are something on the order of the vowel preceding m in colloquial American let'em, have'im, give'em. These short vowels of the non-first syllable are sometimes dropped in spelling when the word is inflected. The rules for retaining or dropping these short vowels are given below (section 0. 7).

0. 3. Diphthongs

Orthographically, the following diphthongs are used in Mongolian: ай, ой, уй, үй, уа. In the combinations ай and ой the vowels а and о are fronted under the influence of the й and phonetically become [äɛ̃] and [öɛ̃], excepting in final position where they frequently become long front vowels [ɛ:] and [œ:]. The diphthongs уй and үй are pronounced with a long i: [ui:], [üi:]; hence one sometimes finds instability in spelling. Where one author writes үй another will write ий. The diphthong уа occurs mainly in loan-words from Chinese and Manchu, e. g., хуаран 'barracks', хуажуу 'Chinese pepper', линхуа 'lotus'.

0. 4. Vowel Harmony

Vowel harmony is one of the features peculiar to the Altaic languages. In all Mongolian languages it is observed more or less consistently. Essentially the rules of vowel harmony prescribe that within one word there can be only vowels that harmonize, i. e., either only 'front' vowels: е, ө, ү, э, ю (yü), or only 'back' vowels: а, о, у, я, ё, ю(yu). The vowel и (ь, ий) is considered neutral. In accordance with this principle, all suffixes added to the root of a word should be in vocalic harmony with the vowel of the root. Thus, if the root of a word is polysyllabic, the vowels it contains must also all be from either one or the other of these two groups (excepting, of course, the neutral и). Any suffixes added to the root of a word follow the same rules. These rules are complicated somewhat by certain parallel influences such as 'labial attraction', which means that an initial syllable with the vowel о or ө will tolerate only a rounded vowel

in the second syllable. The vowel и only occurs in the first syllable of front vocalic words. If a polysyllabic root contains only и (ь, ий), it is considered 'front' vocalic and will take only 'front' vowels in the following suffixes.

All of the rules are incorporated into the following table:

vowel of preceding syllable	vowel of following syllable
а, аа, у, уу, я, ю (yu)	а, аа, уу, ы, юу, яа, ай
э, е (ye), ү, ю (yü)	э, ээ, үү, эй
о, ё	о, оо, ё, ёо, уу, ы, ой
ө, е (yö)	ө, өө, е, ее, үү, эй
и, ий	э, ээ, үү, эй

Thus the vowel harmony of any added suffixes is progressively dependent on the quality of the syllable immediately preceding them. Note that the long vowel уу and its front counterpart үү may follow the rounded vowels о and ө, in which case they break the labial attraction, i. e., any suffixes added after these two long vowels do not have rounded vowels in them, e. g.: тоол- 'to count', тоолуул- 'to cause to count', тоолуулаад 'having caused to count'.

In compound words, where the components are of different vowel quality, the suffixes added take the vowel quality of the last syllable. This applies mainly to personal names, which are most frequently Tibetan in origin, e. g., Дашдэндэв, Дашдэндэвтэй 'with Dashdendev' (comitative case). Suffixes added to foreign words usually follow the vowel quality of the stressed syllable, e. g.: ла́герь 'camp' (Russian loan-word), ла́герьюуд 'camps'; ма́стер 'master, expert', ма́стертай 'with an expert' (comitative case); кино́ 'movie, film', кино́нууд 'films' (plural). The stressed syllable of a foreign word is pronounced with a long vowel by the Mongols. It should be noted here, that although recent loan-words are adopted in their Russian orthographical garb, they are thoroughly distorted to conform with the Mongolian phonetical pattern if they enter popular speech.

0. 5. Orthographical Rules

When the Mongolian People's Republic officially adopted the Cyrillic alphabet in place of the old Mongolian vertical script in

the nineteen-forties, they unhappily decided to use all the letters that are used in modern Russian. Several of these letters are not very felicitous in the modern Mongolian orthography, and have given rise to many involved and rather cumbersome spelling rules.

0.6. Rules for Writing И and Ъ

The letter Ъ is only written in a non-first syllable. Bisyllabic words ending in a short i-sound are spelled with Ъ, e. g., морь 'horse', хонь 'sheep', хувь 'portion'; but if the short final i is preceded by a consonant cluster including any combination of the letters М, Н, Л, Г, В, Б, Р, Т, Д, Х, it is spelled with И, e. g., салхи 'wind', горхи 'brook', анги 'section, class'. If a short i-sound in a non-initial syllable is preceded by В, Л, М, Н, Р, Б, Г, (the so-called seven vocalized consonants) and followed by Д, Ж, З, С, Т, Х, Ц, Ч, Ш (the so-called nine unvocalized consonants), it is spelled Ъ, e. g., хувьсгал 'revolution', арьс 'skin, hide'. An exception to this rule is that words which according to the rule are spelled with Ъ before a dative-locative suffix -д are spelled with И before the homophonic plural suffix -д in order to distinguish the two:

ТОЛЬД	'in the mirror'
ТОЛИД	'mirrors'.

If the i-sound is preceded by one of the seven vocalized consonants and is followed by one of the same group, or if it is preceded by one of the nine unvocalized consonants and is followed by one of that same group, it is in both cases spelled with И, e. g.,

захидал	'letter'
танил	'acquaintance, friend'
тотид	'parrots'

If in the process of adding suffixes the Ъ is followed by any of the vowels а, о, у, it is changed to И, e. g.,

морь	'horse'
мориор	'by horse' (instrumental suffix)
тавь	'put! place!' (imperative and stem)
тавиад	'having put' (perfect converb)

Thus, the only instance where Ъ is used orthographically in a medial position is when it is preceded by one of the seven vocalized consonants and followed by one of the nine unvocalized consonants.

0. 7. Rules for the Spelling of Short Vowels

A short vowel in the first syllable of a word is always indicated orthographically, but due to the reduced quantity of a short vowel in a non-initial syllable it is often not indicated in writing. This short vowel sometimes reappears in order to avoid some unacceptably cumbersome consonant clusters. Conversely, a word ending in a consonant-vowel-consonant syllable will drop this short vowel if another vowel is suffixed to it and if the preceding consonants can form an acceptable cluster, according to the orthographical rules to follow. In addition I should state that many words that end in a short vowel — indicated in the old Mongolian vertical script — will often orthographically end in a consonant in Modern Mongolian. This final short vowel, however, influences the shape of certain case-endings and suffixes that may be added to the word, and there is no way to judge the form of the suffix to be added without knowing the shape of the word in Classical Mongolian. There is no rule covering this point, and the words in question must simply be learned by rote as one comes across them. This is, of course, a very unsatisfactory point in Modern Mongolian as it is now written.

The following rules have been devised for determining the retention and dropping of the short vowels:

As mentioned above, the consonants have been grouped into the seven vocalized consonants, σ , β , γ , λ , m , n , p that require a vowel either before or after them, and the nine unvocalized consonants κ , χ , ζ , c , t , x , ψ , φ , θ that do not require a vowel in their immediate vicinity.

If one of the seven vocalized consonants is joined by another consonant of the same group, a vowel must be written before or after the second consonant. If a vocalized consonant is joined by one of the nine unvocalized consonants, no vowel is required. Thus a cluster of three consonants is possible if the middle one is an unvocalized consonant. If two unvocalized consonants come together, a vowel must be written between them. These rules have been schematically represented by Ts. Damdinsüren¹ as follows:

7 + 7 + vowel
7 + 9 - vowel
9 + 9 + vowel

In a final position a cluster of only two consonants may occur (a vocalized consonant plus an unvocalized consonant). The following clusters that occur finally are, however, exceptions to the rule: -хч, -хт, -чч, -чт; e. g., усч 'water-carrier, ferryman', мэхч 'swindler, cheater'.

A short vowel in the final syllable is dropped when a suffix beginning with a long vowel is added, e. g.:

олон	'many'
уран	'craft, mastery'
олноос	'from many' (ablative suffix)
урнаар	'by craft, mastery' (instrumental suffix)

In certain words that have a prepalatal n or a voiced g in the last syllable, these must be both preceded and followed by a vowel to prevent their being pronounced like the final velar n or the final voiceless g, or to prevent them from becoming the third consonant in a cluster, e. g.:

хулгана	'mouse'
унага	'foal'
мордоно	'mounts (horse), sets out (on journey)'

0.8. The Hard Sign ъ

The so-called 'hard sign' of the Cyrillic alphabet was introduced into the new Mongolian alphabet without any really valid phonetical reason, and it is used very infrequently in Mongolian. The sign is mainly used in Russian loan-words that are spelled according to Russian orthography, e. g., субъект 'subject'. It indicates that the consonant preceding a vowel with initial y-glide is not palatalized.

The only case where it is used in purely Mongolian words is in the voluntative suffix. If the stem of a verb is back-vocalic and ends in a consonant, the voluntative suffix is spelled with a hard sign:

явъя	'let's go!'
авъя	'let's take!'

0.9. Metathesis

Metathesis often occurs in the last syllable of a word if the consonants **л** or **р** are followed by any of the consonants **б, м, г, в**:

арга - араг	'means'
тэргэ - тэрэг	'cart'
зүлгэ - зүлэг	'turf'

In the middle of a word metathesis occurs between the consonants **р, л, т, с, г** and **м, л, г, в, д**

даралга - дарлага	'pressure, oppression'
довтолго - довтлого	'attack'

The first examples given above are the preferred spellings, and although such cases of metathesis are much more common in speech than in writing, they nevertheless frequently show up in print. They are usually, however, found in dictionaries only in their proper spelling.

0.10. Fleeting -n

The full stem of many Mongolian words ends in an -n that is dropped in the nominative and some other cases, but which re-appears before certain postpositions and case suffixes, and in certain other instances. Thus a word like **мод/модон** 'wood, tree; wooden', can be considered to have a bare stem and an n-stem. For example, the word **мод** means 'wood, tree', but the extended n-stem is used as a modifier: **модон** 'wooden'. The n also reappears before certain case suffixes:

модноос	'from the wood'
модны	'of the wood'.

It also appears before some postpositions:

модон дээр	'on the wood, on the tree'.
------------	-----------------------------

This type of word is very frequent and will always be indicated in the vocabulary with the extended n-stem in parentheses, to distinguish such words from words with a stable n that does not drop out in any of the cases mentioned.

There is a popular tendency in declining nouns to insert an n in many words that have no n-stem. In some Mongolian dialects practically every noun is treated like an n-stem word.

0. 11. Hidden g

Another hidden feature is a g that appears when a suffix with an initial vowel is added to some words ending in stable n. These words end in a velar n and are, in Classical Mongolian, spelled with the digraph ng. Since, in Modern Mongolian, the final n is in any case pronounced as a velar nasal, the g appears orthographically — and phonetically — only before a suffix with an initial vowel, e. g.:

сан	'treasury, storehouse'
байшин	'building'
сангаас	'from the treasury, storehouse'
байшингийн	'of the building.'

In these junctures both consonants are pronounced, i. e., [-ng-], a velar n plus a voiced g.

Words with a hidden g will always be indicated in the glossary thus: сан(г), байшин(г), etc.

In modern popular usage, as with the n-stems, a g is sometimes inserted in declining words with a final n, even where there is no justification for it.

0. 12. Stress

Stress in Mongolian is expiratory and falls on the first syllable, whether its vowel is short or long. If there is a short vowel in the initial syllable and a long vowel in a subsequent syllable, the stress tends to shift to the syllable with the long vowel. If the word contains several syllables with long vowels, the stress falls on the penultimate long vowel. As has already been mentioned above, the stressed syllable of a loan-word is pronounced with a long vowel.

Notes

1. Quoted by Б. Х. Тодаева, Грамматика современного монгольского языка, p. 24.

LESSON 1

1. 1. Classification of the Language

Mongolian is classified as an agglutinative language. This means that the grammatical structure of the language is based on adding suffix on suffix to a, for all practical purposes, unchanging word root. In only a very few cases, such as in some pronouns, does this word root undergo any changes. There is no grammatical gender in Mongolian, nor are there any complexities such as 'weak' and 'strong' declensions or conjugations. One of the outstanding features of Mongolian, which it shares with the Turkic languages, is the principle of vowel harmony. According to this principle, the vowel quality of every syllable is dependent on the preceding syllable; thus, ultimately, the vowel quality of the entire word, to its last suffix, is in harmony with the vowel of the root.

1. 2. Parts of Speech

Conventionally Mongolian is considered to have the following parts of speech: nouns, adjectives, verbs, adverbs, numerals, pronouns, postpositions, conjunctions, particles and interjections. Actually the question is much debated and variously analyzed; some contend that the language has only three parts of speech: nouns, verbs, and particles. The problem can, of course, be variously viewed, but for the sake of familiarity and convenience, here it will be better to use the first classification. The users of this book will presumably be acquainted with Indo-European languages and their traditional terminology, and it will not require a great deal of mental gymnastics to adjust to some modifications in the familiar terminology to fit the needs of the Mongolian language.

1.3. Word Order

In Mongolian the word order is primarily regulated by the rules that the modifier precedes the word modified and the subject precedes the predicate:

ЭНЭ НОМ	'this book'
улаан гэр	'(a/the) red house'
сурагч ирнэ	'(a/the) student comes'
нар мандав	'the sun rose'
шинэ сурагч гарав	'the new student went out'

1.4. Article

There is no definite or indefinite article in Mongolian. The word ширээ therefore means both 'a table' and 'the table'; НОМ 'a book' and 'the book'. The context usually makes it clear how to translate the phrase into English.

1.5. Cases

Words with nominal function are declined into seven cases by means of suffixes:

1. nominative
2. genitive
3. dative-locative
4. accusative
5. ablative
6. instrumental
7. comitative

1.6. Nominative Case

The nominative case has no suffix and coincides with the stem of the word. In words with a fleeting n stem, the nominative case coincides with the n-less stem. The nominative case answers the questions: who? what? It is used as subject or predicate noun.

ширээ	'table'
ном	'book'
үүд	'door'
ноён	'prince'

1.7. Adjectives

There is no morphological difference between a noun and an adjective, and most nouns can also be used as adjectives. In the case of fleeting n nouns, the n is retained when the word is used as a modifier, e. g.:

мод	'a tree, wood'
модон	'arboreal, wooden'
морь	'horse'
морин	'equestrian, horse-'

As in English, the modifier does not agree in number, case or gender with the word modified:

улаан гэр	'a red house'
улаан номууд	'red books'
улаан тахиа	'a red hen'

With the exception of the following words, all adjectives precede the word they modify: бүр 'each, every', бүхэн 'each, every', тутам 'every', туж 'all, entire, throughout (of time)', and sometimes бүгд 'all'. A curious feature is that case suffixes are added to these modifiers rather than to the word modified:

хүн бүхэн	'every man, everyone'
хүн бүхэнд	'to every man'
хүн бүрийг	'everyone' (accusative)
өдөр тутам	'every day'
өдөр тутмын	'of every day'

1.8. Interrogatives

The word order of a clause or sentence is not changed in order to make a statement into an interrogative. An interrogative sentence can be formed in the following ways:

- a. By the presence of an interrogative word like хэн 'who?', юу 'what?'

- b. By the addition of the interrogative particle уу (үү after front vocalic words); after a long vowel or a diphthong the particle becomes respectively юу and юү .

The particle уу (үү) cannot be used with a sentence that already contains an interrogative word; such a sentence may, however, be followed by the particle вэ (or бэ after в, м, н).

Та хэн байна?	Who are you?
Та сурагч байна.	You are a student.
Та сурагч байна уу?	Are you a student?
Энэ юу байна?	What is this?
Энэ юу вэ?	What is this?

(Note that a short final vowel before the particle уу (үү) is extremely reduced and a phrase like байна уу is really pronounced as if it were written байнуу.)

1.9. Reading

Энэ юу байна? Энэ ном байна. Тэр юу байна? Тэр үүд байна. Би хэн байна? Та багш байна. Тэр хэн байна? Тэр сурагч байна. Энэ юу байна? Энэ ширээ байна. Тэр юу байна? Тэр үүд бөгөөд ширээ байна. Тэнд юу байна? Тэнд цонх байна. Энд хэн байна? Энд багш байна. Багш хаа байна? Багш энд байна. Та багш байна уу? Тийм, би багш байна. Энэ хэн байна? Энэ хүүхэн байна. Та сурагч байна уу? Биш, би сурагч биш. Би багш байна. Багш өнөөдөр хаа байна? Багш өнөөдөр энд байна. Энэ, ширээ байна уу? Биш, энэ ширээ биш, сандаль байна. Энд ширээ бөгөөд сандаль байна. Энэ юу вэ? Энэ цаас байна. Энд юу байна? Энд ном бөгөөд цаас байна. Тэнд ном, цаас бөгөөд бэх байна.

Өнөөдөр хичээл байна. Хичээл энд байна уу? Тийм, энд байна. Ямар хичээл вэ? Монгол хичээл байна. Энэ ямар ном байна? Нэг монгол ном байна. Та монгол байна уу? Тийм, би монгол байна. Тэр нэг монгол хүүхэн байна. Багш монгол байна уу? Тийм, багш монгол байна. Энд монгол багш байна уу? Тийм, монгол багш энд байна. Энд ном, цаас, ширээ бөгөөд сандаль байна. Энд хичээл байна. Цонх энд, үүд тэнд байна. Энэ ямар бэх байна? Энэ хар бех байна. Энэ ямар үүд байна вэ? Энэ үүд хар байна. Цонх хаа байна? Цонх тэнд байна.

1. 10. Vocabulary

багш	teacher	тэр	that, he
байна	is, are	уу (үү)	inter. particle
би	I	үүд(эн)	door
биш	not, is not	хаа	where?
бөгөөд	and	хар	black
бэх	ink	хичээл	lesson
вэ	inter. particle	хүүхэн	girl
МОНГОЛ	Mongol, Mongolian	хэн	who?
НОМ	book	цаас(ан)	paper
НЭГ	one, a	цонх	window
ӨНӨӨДӨР	today	ширээ(н)	table
САНДАЛЬ	chair	энд	here
СУРАГЧ	student	энэ	this
ТА	you	ху(н)	what?
ТИЙМ	yes; thus, so	ямар	what sort of? what
ТЭНД	there		kind of?

LESSON 2

2.1. Imperative

The imperative of the second person singular coincides with the stem of the verb:

унш!	read!
бич!	write!
суу!	sit!
яв!	go!
явуул!	send!

At the same time it constitutes the basic form of the verb to which all other conjugational suffixes are added.

The order expressed by this form is impolite and direct. It can also be addressed to more than one person, as, for example, in a military command.

2.2. Definite Past Tense in -В

The definite past tense of the verb is formed by adding the suffix -В (-ав, -эв, -ов, -өв, -ив).

This tense expresses a past and perfected action. Although this form does not appear very frequently in colloquial Khalkha, it is used quite often in modern literary Mongolian.

2.3.

The definite past tense suffix is added as follows:

-В is added after a stem ending in a vowel;

-ав, -эв, -ов, -өв are added according to the vowel quality of a stem ending in any consonant excepting ч and ш, after which -ив is added. A stem ending in ь changes this to и before the suffix, e. g., харь! 'return!', харив 'returned'.

суу-	суув	sat
ав-	авав	took
яв-	явав	went
ир-	ирэв	came
өнгөр-	өнгөрөв	passed
ор-	оров	entered
бич-	бичив	wrote
соль-	солив	changed

2.4. Accusative Case

The accusative case is formed by the addition of the following suffixes:

- г after stems ending in a long vowel or a diphthong, and after words with a hidden g (see section 0.11), which alternatively may take the suffix -ийг.
- ыг after back vocalic words ending in a short vowel (excepting ь, и) and after back vocalic words ending in any consonant except г.
- ийг after words ending in г or ь, и (which are dropped before the suffix), and after all front vocalic words that do not end in a long vowel or a diphthong.

2.5.

The accusative case expresses the direct object of a transitive verb. If this direct object is an indefinite amount or otherwise generalized and unstressed, the accusative suffix is often not used, and a form identical with the nominative is used in its place (the so-called indefinite case). When, on the other hand, the accusative case suffix is used, it stresses the object and expresses a definite and circumscribed object. When an inanimate direct object is close to the verb and is clearly the object of the action, the indefinite case is often used.

Ном уншив.	(He) read a book, or (He) read the book.
Морийг авав.	(He) took the horse.
Би номыг авав.	I took the book.

2. 6. Conjunctions

The conjunctions used in Mongolian are: ба, болон, болоод, бөгөөд and хийгээд. They are all translated as 'and'. With the exception of болоод and бөгөөд they are little used in colloquial speech. Note that in Mongolian one pauses after the conjunction, in contrast to English where one makes a pause before the conjunction:

Jack — and Jill but Санж болоод — Дорж.

2. 7.

A frequently used method of circumlocuting the conjunction is to recapitulate with a numeral. This is used for two or three objects, but seldom when there are more:

морь ямаа хоёр	the dog and the goat (lit. : dog goat, two)
Санж Дорж Дамдин гурав	Sanj and Dorj and Damdin (lit. : Sanj Dorj Damdin three)

In all other cases the numeral precedes the word it modifies:

хоёр морь	two horses
хоёр хүн	two persons

2. 8.

Coordinate words in a sentence that are all dependent on the same word and are in the same case can all be in the suffix-less indefinite case, excepting the last word in the series, which carries the suffix. This suffix then reflects back on all the previous coordinate words.

This is a basic feature of the Mongolian language, as will be seen further on, for a series of 'clauses' can be strung together by gerunds, and only the last member will have a finite verb — but in translating, all of these gerunds can be translated with the finite tense of the final verb.

2.9. Reading

Та сайн байна уу? Сайн, та сайн байна уу? Сайн байна. Бид цөм сайн байна. Сонин юу байна? Багш ирэв.

Хэн ирэв? Дорж ирэв. Дорж хаанаас ирэв? Дорж тэндээс ирэв. Энэ цаас хаанаас авав? Энэ цаас тэндээс авав. Энэ, цаас уу? Биш, энэ цаас биш, бэх байна. Та сандаль авав уу? Тийм, би сандаль авав. Энэ юу вэ? Энэ, морь байна. Энэ хэн бэ? Энэ, нөхөр Дамдин байна. Нөхөр Дамдин хаа байна? Нөхөр Дамдин энд. Хичээл хэзээ байна? Одоо хичээл байна. Дорж хаа байна? Дорж энд байна. Одоо бид цөм энд байна.

Дамдин энэ морийг хаанаас авчрав? Дамдин энэ морийг тэндээс авчрав. Та тэр улаан номыг авав уу? Тийм, би тэр улаан номыг авав. Тэнд нэг сайхан цагаан гэр байна. Та үзэв үү? Би энэ цагаан гэр үзэв. Чи, Дорж, энэ сандаль ав! Би сандалийг авав. Дамдин, энд ир! Санж, тэнд яв! Сурагч энд суув. Дорж ном уншив. Дорж улаан номыг уншив.

Санж, та сайн байна уу? Сайн байна. Бид энд байна. Та тэнд байна. Багш хар бэх авав. Ширээ, сандаль тэндээс авчрав. Та цагаан цаас авав. Тийм, би цагаан цаас бөгөөд хар бэх авав.

Санж, энэ номыг унш! Дамдин, нэг ном унш! Би олон ном уншив. Өнөөдөр хичээл болов. Та юу хийв? Би хичээл хийв. Дорж юу хийв? Дорж ном уншив. Нөхөр Дамдин юу хийв? Нөхөр Дамдин бичив.

Чи, Дамдин, бич! Чи, Дорж, унш! Энд ямар хүүхэн байна? Энд нэг сайхан хүүхэн байна. Цонх, энд үү? Үгүй, цонх тэнд байна. Чи, Дамдин, тэнд суу! Энд олон цонх байна.

2.10. Vocabulary

ав-	to take	Дорж	n. pr.
авчр-	to bring	ир-	to come
бид	we	морь(н)	horse
бич-	to write	нөхөр	comrade, friend
гэр	house, yurt	одоо	now
Дамдин	n. pr.	олон	many

сайн	good	үгүй	no, not
сайхан	beautiful, pretty	үз-	to see
Санж	n. pr.	хаанаас	where from? whence?
сонин	news, strange	хий-	to do
суу-	to sit	хэзээ	when?
тэндээс	from there, thence	цагаан	white
улаан	red	цөм	all
уиш-	to read	чи	thou

LESSON 3

3.1. Genitive Case

The genitive case is formed with the following suffixes:

- н after stems ending in a diphthong or ий.
- нн after back vocalic stems ending in a short vowel (dropped before the suffix), excepting ь, и; or after back vocalic stems ending in any consonant excepting н, г, ш, ч.
- ийн after front vocalic stems ending in a short vowel (dropped before the suffix) or in any consonant excepting н; after a back vocalic stem ending in ь, и, г, ж, ш, ч; the hidden g reappears before this suffix.
- гийн after a stem ending in a long vowel.
- н after a back vocalic stem ending in н; fleeting n reappears before the genitive suffix.
- ий after a front vocalic stem ending in н.

далай	sea	далайн	of the sea
зөгий	bee	зөгийн	of the bee
ном	book	номын	of the book
хутга	knife	хутгын	of the knife
гэр	house, yurt	гэрийн	of the house
хөрөнгө	means, capital	хөрөнгийн	of the capital
хань	friend	ханийн	of the friend
багш	teacher	багшийн	of the teacher
дүү	younger brother	дүүгийн	of the younger brother
дайн	war	дайны	of the war
морь(н)	horse	моринь	of the horse
хүн	man, person	хүний	of the man

3.2.

The genitive case basically expresses possession, e. g.:

ахын гэр	the elder brother's house
морины толгой	the horse's head
гэрийн үүд	the door of the house

but it can also serve as:

- a. the logical subject of a clause, e. g.:

Санжийн эндээс явахад

When Sanj went (was going) from here. (At Sanj's going from here.)

- b. an attribute in those cases where (e. g., in compound nouns) the simple form of a noun cannot be used attributively:

(төмөр зам	railroad)
төмөр замын	pertaining to the railroad
малын хашаа	cattle shed

- c. a means to form the superlative:

хамгийн сайн	the best (lit. : of all the good)
морьдын сайн нь	the best horse (lit. : of horses its good one)

- d. in many topographical names:

Халхын гол	the Khalkha River
Мааньтын тойром	the Maanit salt marsh

- e. the object of many postpositions:

хичээлийн дараа	after the lesson
миний тул	for my sake, because of me
ажлын дараа	after work

3.3. Dative-locative Case

The dative-locative case is formed with the following suffixes:

- д after stems ending in any vowel, long or short, and after stems ending in the consonants м, л, н; after в and р it occurs sometimes where there is a short vowel following this consonant that is not expressed in the orthography. It also follows stems ending in ь when this is preceded by one of the seven vocalized consonants (see section 0.6).
- т after stems ending in the consonants с, г, р; exceptions are the words улс 'nation' and тус 'benefit, usefulness, help' and a few other words, the final с of which is either preceded or followed by a short vowel that is not expressed in the orthography:
- улс - улсад; тус - тусад
- ид after stems ending in ш, ч, ж, and ь, where preceded by one of the nine unvocalized consonants (see section 0.6), in which case the ь is dropped.
- ад (-эд, -од, -өд) after stems ending in д, з, т, х; the vowel of the suffix is, of course, dependent on the quality of the vowels in the stem of the word.

The fleeting n reappears before the dative locative suffix, but the hidden g does not:

далай - далайд	sea
морь - моринд	horse
сан - санд	treasury
ах - ахад	elder brother
гэр - гэрт	house, yurt
ус - усанд	water
гар - гарт	hand
байшин - байшинд	building
мал - малд	cattle
сурагч - сурагчид	student
багш - багшид	teacher

3.4.

The dative-locative case indicates movement toward or location in a place. In addition to its basic meaning it has the following uses:

- a. it indicates the subject of a passive verb:

НОХОЙД ИДЭГДСЭН МАХ meat eaten by the dog

- b. added to the verbal nouns in -Х and -САН it gives the significance of 'when (a certain action took place)':

МИНИЙ ЭНД БАЙХАД When I was here

МИНИЙ ЭНД ИРСЭНД On my arriving here

This same temporal meaning can sometimes be conveyed, even when the suffix is added to a noun of non-verbal origin:

МИНИЙ БАГАДА When I was small (In my smallness)

- c. a noun signifying an animated creature in the dative case, or a pronoun in the dative case, plus the verb 'to be', expresses possession:

Санжид морь байна Sanj has a horse.

МИНИЙ НӨХӨРТ НОМ
байна My friend has a book. (See also section 5.2. b)

3.5.

The suffixless indefinite case (identical in form with the nominative, see section 2.5) is sometimes used in place of the dative case:

хөдөө гарав (he) went to the country

зээлийн газар
хуралдсан хүмүүс the people gathered in the market place

тэр газар очив (he) went to that place

3.6. Present-future Tense in -на

The suffix -на (-нэ, -но, -нө) added to the stem of a verb forms the present-future tense. The temporal definition of this form is rather vague; it actually conveys the meaning of an uncompleted act in the present or future. The context will usually specify the time of the action. This form is, to a certain extent, comparable with the English 'he works', which could, of course, be either present or future depending on the context.

өг-	өгнө	gives
суу-	сууна	sits
бай-	байна	is
ор-	орно	enters
ир-	ирнэ	comes
Миний ах маргааш		My brother will come
энд ирнэ.		here tomorrow.

3.7. Present Progressive Tense

Mongolian also has a form corresponding to the English present progressive, e. g., 'he is working'. It is formed with the converbial suffix -ж plus the auxiliary verb байна 'is':

сууж байна	is sitting
явж байна	is walking
хэлж байна	is speaking

The formation of this tense is discussed further in sections 6.6 and 6.8.

3.8. Negatives

The common negative particles in use in Modern Mongolian are:

үгүй, -гүй 'not, without, -less'. The full form үгүй is used for the first word 'no' in a negative answer. The form -гүй is enclitic, but does not change according to the rules of vowel harmony. With a very few exceptions, it is used only with nominal words (nouns, verbal nouns, etc.)

	Үгүй, Бат ирсэнгүй. хүнгүй	No, Bat has not come. deserted, without a person
биш	'not, but ...' This particle follows the word it negates (but is written separately). It negates an object or characteristic, but suggests something else, often the opposite of the thing negated. This particle is not used with finite verbal forms.	
	сайн биш	not good (... but bad)
	морь биш	(it is) not a horse (... but something else)
битгий	'don't!' This particle is used in negative commands. With voluntative forms it means 'Let's not...' (See 10.6)	
	Битгий ир!	Don't come!
	Битгий ав!	Don't take!
бүү	'don't!' Used in the same way as the preceding particle. It may also be used with the voluntative forms, in which case it means 'Shouldn't we ...?', 'Why don't we ...?' (See 10.6)	
	Бүү буу!	Don't dismount!
үл,эс	'not' Used with finite forms, and sometimes with conversational forms. They are both infrequently used.	
	үл ирнэ	is not coming
	эс ирвэл	if (he) does not come
	эс очив	didn't go

3.9. Subject Indicators

The subject of a Mongolian sentence is often followed by either **бол**, **болбол**, or **нь**, which are so-called subject indicators. Without this indicator, a demonstrative pronoun can, for example, sometimes be confused with a demonstrative adjective. It is rather difficult to account for this particle in a literal English translation. The most satisfactory translation is perhaps 'as for ...'.

Энэ бол багш.

This is the teacher.

Энэ багш байна.

May be read either 'It is this teacher' or 'This is the teacher'

Манай багш бол их сайн хүн байна.

Our teacher is a very fine person. (As for our teacher, he is a very fine person.)

3.10. Reading

Энэ манай сургуулийн байшин байна. Манай сургуулийн байшин шинэ ба сайн байна. Манай сургуулийн номын сан нь энэ байшинд байна. Номын санд олон ном байна. Энд олон ширээ байна. Тэр хэний ширээ байна? Тэр бол манай багшийн ширээ юм. Багшийн ширээнд юу байна? Багшийн ширээнд нэг улаан ба нэг цагаан ном байна. Энэ байшин хуучин байна.

Би таны багшийг танина. Таны багш хэнийг хүлээнэ? Манай багш Дамдиныг хүлээнэ. Дамдин сургуульд ирэв үү? Одоо Дамдин тэр гэрт байна. Энэ ширээнд өнөөдрийн сонин байна. Чи өнөөдрийн сонин уншив уу? Би өнөөдрийн сонин уншив. Энэ номыг битгий унш!

Сандальд юу байна? Сандальд манай шинэ харандаа байна, Таны харандаа биш, багшийн харандаа юм. Сурагчийн бичгийн савыг хэн авав? Би авав. Та юу уншиж байна? Бид нэг сайхан монгол ном уншиж байна.

Санж маргааш юу хийнэ? Санж маргааш сургуульд ирнэ.

Энэ, манай дүү байна. Та хэний хэн бэ? Би Жамцын Лубсан байна. Би бол охутан Доржийн ах юм. Санж миний дүү юм. Миний дүүгийн тэрэг энд. Энэ ямар тэрэг? Энэ нь үхэр тэрэг байна.

Энэ харандааг хэн өгөв? Энэ харандааг миний аав өгөв. Таны багш юу хэлэв? Манай багш гэрийн даалгаврыг өгөв. Би даалгаврыг үдэш бэлтгэнэ. Энэ дэвтрийг хэн өгөв? Энэ дэвтрийг манай багш өгөв. Миний бичгийн савыг хэн энд авчрав? Би чиний бичгийн савыг энд авчрав. Баярлалаа.

Бид онц сайн сурна. Одоо бид музейд явна. Чи хаа явна? Би их сургуульд явна. Чи юу хийнэ? Би энэ сонирхолтой ном уншина.

Маргааш бид кинод очино. Бид заримдаа кино үзнэ, заримдаа цэцэрлэгт зугаацна. Бас сонирхолтой ном, сонин, сэтгүүл уншина.

Чи, Дамдин, унш! Чи, Бат, бич! Битгий ярь!

3. 11. Vocabulary

аав	father	музей	museum
ах	elder brother	номын сан(г)	library
ба	and	онц	particularly, excellently
байшин(г)	building	оч-	to go, to leave
бас	also, too	оюутан	student
баярлалаа	thank you	өг-	to give
битгий	don't	сонин	newspaper
бичгийн сав	briefcase	сонирхолтой	curious, interesting
бол	subj. indicator	сур-	to study
гутал	boot, boots	сургууль	school
гэрийн даалгавар	homework	сэтгүүл	magazine, journal
даалгавар	assignment	тани-	to know
дүү	younger brother, younger sister	таны	your (polite and pl.)
дэвтэр	notebook	тэрэг	wagon
Жамц	proper name,(male)	үдэш	evening
заримдаа	sometimes	үхэр тэрэг	oxcart
зугаац-	to promenade	харандаа	pencil
их сургууль	university	хүлээх	to wait
кино	cinema	хүн	person, man
Лубсан	proper name,(male)	хэл-	to speak, to say
манай	our	цэцэрлэг	garden
маргааш	tomorrow	чиний	your (sing.)
миний	my	шинэ	new

юм	is, are
яв-	to go
яри-	to speak

LESSON 4

4. 1. Ablative Case

The ablative case is formed with the following suffixes:

-аас (-ээс, -оос, -өөс) after stems ending in any consonant or in any short vowel (which falls out) excepting И and Ъ; fleeting -n and hidden -g reappear before this suffix:

морь(н) - мориноос	from a horse
ном - номоос	from a book
төмөр - төмрөөс	from iron
ах - ахаас	from the elder brother
байшин(г) - байшингаас	from a building
эх - эхээс	from the mother

-гаас (-гоос, -гээс, -гөөс) after stems ending in a long vowel or a diphthong:

дүү - дүүгээс	from the younger brother
дөрөө - дөрөөгөөс	from a stirrup
далай - далайгаас	from the sea

-иас (-иос) (this suffix does not occur with front vocalic stems) used after stems ending in И or Ъ, which drop out. Note that this suffix is pronounced as if it were written -иаас, -иоос, i. e., with a long vowel preceded by a y-glide that palatalizes a preceding consonant:

сургууль- сургуулиас	from school
боть - ботиос	from a volume (of a book)

4. 2.

The ablative case basically conveys the meaning of separation or movement away from something or someone. In addition to this its main uses are:

a. To form the comparative; a noun in the ablative case followed by a word expressing a quality:

уулаас их	bigger than a mountain
ширээнээс өндөр	higher than the table

b. It is used with some verbs:

тэр хүнээс асуув	(He) asked that person.
чоноос айж байна	(He) is afraid of the wolf.
гараас барь-	to take by the hand

c. it sometimes carries the meaning 'because of having something' when added to a noun in the comitative case, or 'because ...' when added to a verbal noun in -сан:

өвчтэйгөөс	because of illness, because of having an illness
их бороо орсноос болж...	because it has rained heavily ...

d. The subject of a sentence may sometimes be in the ablative case if the subject is a human being, or a group or organization of human beings:

Багшаас намайг дуудаж самбарт гаргаад гарт минь шохой өгөв.	The teacher called me to the board and gave me chalk in my hand. (lit.: From the teacher...)
---	--

e. it occurs in some idioms; these will be explained either in a footnote or in the glossary when they appear in the texts. Certain postpositions also require the ablative case:

түүнээс хойш	thereafter, after that
үүнээс гадна	besides this

4.3. Instrumental Case

The instrumental case is formed with the following suffixes:

-аар (-ээр, -оор, -өөр) after stems ending in any consonant, and after short vowels (which drop out); hidden g reappears before this suffix:

мал - малаар	by the cattle
сүх - сүхээр	by means of an axe
мод - модоор	by wood
байшин(г)-байшингаар	by means of a building

-гаар (-гээр, -гоор, -гөөр) after a stem ending in a long vowel or a diphthong:

далай - далайгаар	by sea
хөрөө - хөрөөгөөр	by means of a saw

-иар (-иор) after a stem ending in и or ь (which drop out); note that the vowel of the suffix is pronounced long as if written -иаар, -иоор:

морь - мориор	by horse
хонь - хониор	by a sheep

4.4.

The instrumental case is versatile and is used in many idiomatic expressions. Basically it expresses the means or instrument by which something is done: гараар 'by hand', сүхээр 'by means of an axe', галаар 'by fire', мориор 'by horse'. It is also used to express:

a. the way by or through which a motion has taken place:

үүдээр оров	(He) entered through the door.
замаар ирнэ	(He) comes by (along) the road.

b. motion or activity throughout an area:

уулаар	through (over, throughout) the mountains
тэр газраар	throughout that place

c. a period throughout which an action took place:

арван жилээр	for (during, throughout) ten years
өдрөөр	during the day, in daytime
шөнөөр	during the night, in nighttime

d. the material of which a thing is made:

модоор барь-	to build of wood
төмрөөр хий-	to make of iron

e. the meaning 'for the sake of, in order to' when the suffix is added to the verbal noun in -х (see section 6.4):

орохоор	in order to enter
явахаар	in order to go
идэхээр	in order to eat

A parallel form without the final *p* is also used with the same meaning:

явахаа	in order to go, etc.
--------	----------------------

f. the meaning 'in consequence of ...' when added to the past verbal noun in -сан (see section 7.1):

Санж сайн сурснаар энэ жил сургууль төгсгөв.	In consequence of Sanj's having studied well, he fin- ished school this year.
--	---

g. an adverbial meaning when added to a word expressing a quality:

их	big, great	ихээр	greatly
чанга	firm, strong	чангаар	firmly

h. the meaning 'together with, with'. When it carries this meaning the fleeting -н is retained:

утаанаар (утаагаар)	together with smoke by means of smoke)
------------------------	---

i. The instrumental is also used in some idiomatic expressions, e. g.:

Монголоор хэлэв.	He spoke in Mongolian.
Орос хэлээр бичиж байна.	He is writing in Russian.
Тамхи гурван төгрөгөөр худалдаж авав.	He bought tobacco for three tugeriks.

4.5. Reading

Өчигдөр миний ах Улаанбаатар хотоос очив. Миний ах бол нэг монгол нисэх онгоцоор очив. Бид эндээс төмөр замаар очино. Миний ах Улаан Үд хотод очив. Бид бол Алтан Булагт очино.

Дулмаа энэ гэрийн үүдээс гарав. Дулмаа аргал түүхээр гарав. Энэ их шар нохой бол миний нөхрийн нохой. Энэ шар нохой миний нохойгоос их байна. Би энэ нохойгоос айж байна. Миний нөхөр өнөөдөр хотод ирнэ. Чи юугаар ирэв? Би мориор ирэв. Чи юугаар ирэв? Би тэргээр ирэв. Би явганаар ирэв. Миний гэр хол биш. Санж холоос ирэв.

Хэн үүдээр оров? Санжийн нөхөр үүдээр оров. Энэ хэний гэр байна? Энэ гэр бол миний ахын гэр. Энэ гэр их сайхан байна. Тийм, энэ гэр миний гэрээс сайхан юм. Энэ авдарт ху байна? Энэ авдарт олон ном байна. Энэ Санжийн аавын авдар байна. Санж нь маргааш нэг хайрцаг хийнэ. Юугаар хийнэ? Санж энэ хайрцгийг модоор хийнэ.

Дорж, гэрээс гар! Энд ир! Энэ ху байна? Энэ нь малгай байна. Энэ хэний малгай байна? Санжаас асуу! Энэ малгай бол Дулмаагийн малгай. Миний малгай улаан юм. Санжийн малгай миний малгайгаас улаан байна. Миний малгай хиртэй байна.

Өнөөдөр мягмар гараг юм. Маргааш — лхагва. Өчигдөр даваа гараг. Даваа, мягмар, лхагва, пүрэв, баасан, бямба, ням гараг нь долоо хоног байна.

Дорж Санж хоёр замаар ирэв. Та сайн байна уу? Сайн байна. Та сайн байна уу? Бид цөм сайн байна. Одоо бид цай ууж байна. Яасан сайхан аяга вэ! Тийм, энэ аяга онц сайхан байна. Чи энэ аяга хаанаас худалдаж авав? Дулмаагаас асуу! Бид энэ аяга их дэлгүүрээс худалдаж авав. Энэ аяга таван төгрөгөөр худалдаж авав.

Санжийн дүүгийн хонь энд байна. Доржид бас нэг хонь байна. Доржийн хонь хаа байна. Доржаас асуу! Дорж, чиний хонь хаа байна? Миний хонь Санжийн хашаанд байна.

4.6. Vocabulary:

авдар	coffer, trunk	ор-	to enter
ай-	to fear	өчигдөр	yesterday
Алтан Булаг	town in N. Mongolia	пүрэв	Thursday
аргал	dried dung	тав(ан)	five
асуу-	to ask	төгрөг	tugerik — Mongolian monetary unit
аяга	cup	төмөр зам	railroad
баасан	Friday	түүхээр	in order to gather
бямба	Saturday	Улаан Үд	capital of the Buriat ASSR
гараг	day of the week	уу-	to drink
гар-	to come out, to go out	хайрцаг	box
даваа	Monday	хашаа(н)	enclosure, pen
долоо хоног	a week	хиртэй	dirty
Дулмаа	pr. n. (female)	хоёр	two
их дэлгүүр	department store	хол	distant
зам	road, way	хонь(н)	sheep
лхагва	Wednesday	хот	city
малгай	cap	худалдаж ав-	to buy
мягмар	Tuesday	шар	yellow
мод(он)	tree, wood	цай	tea
нисэх онгоц	airplane	юугаар	by means of what
нохой	dog	явганаар	by foot
ням	Sunday	яасан	what a!

LESSON 5

5. 1. Plurals

The plural is formed by the addition of a variety of suffixes to the singular nominative stem of a word. There are many plural suffixes and their usage is somewhat irregular. The plural suffix indicates that there is more than one object, but if the context clearly indicates that there are several objects it is not necessary to add a plural suffix. In the same way, no plural suffix is added when a collective amount is intended, e. g.: 'the leaves of the trees', 'the skeletons of human beings strewn in the field', where the nouns 'leaves' and 'skeletons' do not add a plural suffix. The plural suffix is never used when the word is modified by a numeral or a quantitative word ('many', 'several', etc.). As in English, when a plural noun is modified by an adjective, no plural suffix is added to the modifier.

улаан номууд	red books
цагаан гэрүүд	white yurts
сайн морид	good horses
хоёр морь	two horses
олон багш	many teachers
зуун мод	a hundred trees

5. 2.

The plural suffixes in common use are: -ууд, -нууд, -д, нар, -чууд, -с. Since one word may often take several of the plural suffixes interchangeably, it is difficult to establish definite rules for their application.

-ууд(-үүд) is in general added to words that end in a consonant in the singular. Hidden-g reappears before this suffix.

ном - номууд	books
улс - улсууд	nations
тосгон - тосгонууд	settlements
мал - малууд	cattle
гэр - гэрүүд	yurts
бичиг - бичигүүд	letters
сан - сангууд	treasuries

-нууд (-нүүд) is generally added to words that end in a vowel or a diphthong in the singular; some words ending in the consonants -р and -л also take this suffix:

далай - далайнууд	seas
ямаа - ямаанууд	goats
дөрөө - дөрөөнүүд	stirrups
гал - галнууд	fires
(сүх - сүхнүүд	axes
бэх - бэхнүүд	inks - these two words are exceptions)

-д is added to many words that in the singular end in the consonant -н and to some that end in -р, -с and -л (all of which drop out), and to a few words ending in a vowel. Words ending in -ч and -гч also take this suffix (in this case a short connecting vowel is inserted):

ноён - ноёд	princes
нөхөр - нөхөд	comrades
нугас - нугад	ducks
дархан - дархад	artisans
тугал - тугад	calves
бурхан - бурхад	Buddhas
бэр(ь) - бэрид	daughters-in-law
морь(н) - морид	horses
шувуу(н) - шувууд	birds

элч - элчид	messengers, envoys
сурагч - сурагчид	students
тогооч - тогоочид	cooks

нар is added only to words designating anthropomorphic creatures. This plural particle is written separately from the word it modifies, but it is pronounced as if it were an enclitic; that is, its vowel is very much reduced and colored by the vowel-quality of the word it modifies. Orthographically it only has the back-vocalic form нар, i. e., но нэр, нэр, etc., and it is always written separately from the word it modifies.

багш - багш нар	teachers
дүү - дүү нар	younger brothers
оюутан - оюутан нар	students (of a higher institution)

When used with a proper noun, it signifies '... and others', '... and his men', '... and those about him':

Дамдин нар	Damdin and his men; Damdin and others
Чойбалсан нар	Choibalsan and others; ... and his men

-чууд(-чүүд), -чуул(-чүүл) are used as collective suffixes with words designating human beings:

залуу	a youth	залуучууд	youth, youngsters
бага	small	багачууд (багачуул)	children
бүсгүй	woman	бүсгүйчүүд	women

-с is used after some words that end in a short vowel not represented in the modern orthography. Where the spelling rules require it, a short vowel is re-inserted between the final consonant of the word and the suffix (see the last example below). It is also used after some words that end in a diphthong; in this case the final letter of the diphthong is replaced by the suffix.

нэр - нэрс	names
------------	-------

үг - үгс	words
нохой - нохос	dogs
гахай - гахас	pigs
их - ихэс	dignitaries

5. 3.

The suffix **-тан** (**-тэн, -тон, -төн**) usually signifies a plural and collective, but in modern usage the plural significance is quickly disappearing. The singular form of this suffix is **-т** or **-тай** (**-тэй, -той**):

эрдэмт, эрдэмтэй learned, scholar	эрдэмтэн scholars, the learned (but now used more frequently with the singular meaning, 'scholar')
жигүүрт winged	жигүүртэн winged creature,
морьт, морьтой equestrian	морьтон equestrians
	японтон those with the Japanese, col- laborators with the Japanese

5. 4.

Double plural suffixes are sometimes used, but without modifying the plural meaning in any way:

лам lama лам нар lamas лам нарууд lamas

5. 5.

When recounting a series of words, all of which are plural, it is sufficient to add a plural suffix only to the last word in the series.

5.6. Reading

Оюутан нар дээд сургуульд заримдаа явганаар, заримдаа трамвайгаар ирнэ. Тэд дээд сургуулийн байшинд орно. Одоо бид Улаанбаатар хотоос ирнэ. Та хаанаас ирэв? Бид сургуулиас ирэв.

Таны багш ямар хичээл зааж байна? Манай багш монгол хэл зааж байна. Одоо тэр бол самбар дээр шохойгсоор бичиж байна. Оюутан Дамдин энэ хичээлийг дэвтэрт бичиж байна. Оюутан Дорж сонсож байна. Нөхөр Санж бас хичээлийг бичиж байна.

Та нар хаанаас ирэв? Бид цөм Америкийн Нэгдсэн Улсаас ирэв. Та юугаар ирэв? Бид нисэх онгоцоор ирэв. Та нар хэзээ ирэв? Бид өчигдөр өглөө ирэв. Та нар юу хийнэ? Бид монгол хэл сурна. Бид их сургуульд сурна. Улаанбаатар хотод их ба сайхан байшингууд байна. Улаанбаатар бол үзэсгэлэнтэй юм.

Таны дүү Дорж амралтын цагаар юу хийнэ? Дорж сүхээр түлээ хагална. Бас модоор ширээ, сандаль хийнэ. Заримдаа сонирхолтой ном уншина.

Энэ ширээ тэр ширээнээс ямар байна? Энэ ширээ тэр ширээнээс их байна. Чиний морид миний моридоос сайн байна. Нөхөр Дамдин надаас сайн сурна. Улаан дэвтэр хар дэвтрээс их байна.

Одоо гудамжаар хэн явна? Одоо гудамжаар оюутан нар явна. Тэр хүүхэн оюутан маш сайхан байна. Тийм, тэр хүүхэн миний дүү байна. Тэр хүүхэн шинэ харандаагаар бичиж байна. Энэ гутал тэр гутлаас сайн байна. Шинэ сэтгүүлнүүд энд байна.

Санж тэргээр ирэв. Миний дүүгийн нэр Дулмаа байна. Миний нэр бол Санж байна. За, бид танилцав. Дараа бид уулзана. Баяртай.

5.7. Vocabulary

Америкийн Нэгдсэн Улс	гудамж	street
U. S. A.	дараа	after
амралтын цаг	restperiod, pause	дээд сургууль institute, college
баяртай	goodbye	дээр on, over

за	well! OK!	танилц-	to become ac- quainted
заа-	to show		
их	big, great, large	трамвай	streetcar
маш	very	түлээ (н)	fuel, firewood
надаас	from me	тэд	they
нэр	name	Улаанбаатар	capital of the MPR
өглөө (н)	morning	уулз-	to meet
самбар	board, black- board	үзэсгэлэнтэй	beautiful
сонс-	to listen	хагал-	to split
сүх	axe	хэл (эн)	tongue, language
		шохой	chalk

LESSON 6

6. 1. Comitative Case

The comitative suffix is formed by the addition of the suffix **-тай (-тэй, -той)**; the fleeting-n is dropped before this suffix. The form **-тэй** is added to all front-vocalic words.

морь (н)	horse	морьтой	with a horse; equestrian
нар (ан)	sun	нартай	with sun, sunny
ном	book	номтой	with a book
нэр	name	нэртэй	with a name, famous
өвгөн	old man	өвгөнтэй	with an old man

6. 2.

The comitative case basically expresses the same idea as the English preposition 'with', 'together with'. Its various uses in a sentence are:

a. If it precedes a noun, it acts as a modifier:

нартай өдөр	a sunny day (a day with sun)
охинтой хүн	a person with a daughter; a person who has a daughter
гурван настай хүү	a three-year-old boy (a boy with the age of three)

b. If it comes at the end of a sentence, or is followed by an auxiliary verb, it expresses possession:

Миний нөхөр тэрэгтэй.	My friend has a wagon.
Дорж морьтой байна.	Dorj has a horse.

Багш номтой байна. The teacher has a book, or
The teacher has books (of an
undefined quantity).

c. The words хэрэг 'business, affair', ёс 'custom, habit, tradition', and үүрэг 'load, obligation', used in the comitative case together with a verb having the verbal noun -x suffix, express necessity and obligation:

явах хэрэгтэй	it is necessary to go
тэнд байх ёстой	one must be there
цэрэг бүр ирэх үүрэгтэй	every soldier must come

d. When it precedes a main verb it serves as an adverbial phrase expressing 'with whom' or 'with what' an action took place:

Дорж хоёр нөхөртэй Dorj came with two friends.
ирэв.

Би багштай уулзав. I met with the teacher.

e. The comitative case is used in phrases such as 'a bowl of tea', 'a sack of wheat':

нэг аягатай цай	a cup of tea
шуудайтай буудай	sack of wheat

f. It is also used with certain verbs:

гантай тэмцэх	to struggle with drought
Би Жамцтай уулзав.	I met with Jamtsa

g. An irregularity where the modifier plus the comitative case follows the word modified occurs in some phrases (but here the whole phrase in turn becomes a new modifier):

адуу мал олонтой	having many horses and cattle
албат зарц ихтэй	having a large amount of 'feudal' servants
гүзээ ихтэй	having a large rumen

6. 3. Forms of Verbs

The verbal forms used in Mongolian are many, and the syntactical functions of these forms are varied. They are divided into three groups:

- a. finite forms; these forms serve only as the predicate of a finite sentence;
- b. verbal nouns; these forms serve in nearly every syntactical capacity: as subject, attribute, object, and predicate. They can be fully declined like a noun, but may also carry the full verbal significance of a finite verb.
- c. converbs (or gerunds); these forms do not occur independently of another verb, and are never used as predicates. They signify a coordinate or a subordinate action that either parallels or modifies the action of the main verb.

6.4. Verbal Noun in -x

The verbal noun in -x expresses an incomplete act in the present or future. This form is used in dictionary entries for verbs, just as the infinitive is used in English. The verbs in the glossary of this book are found in this form. This verbal noun is formed in the following ways:

- a. After stems ending in a vowel the suffix -x is added; a stem-final Ъ becomes И before the suffix;
- b. After stems ending in a consonant (excepting ж, ш, ч) the suffix -ax(-эх, -ох, -өх) is added.
- c. After stems ending in ж, ш, ч the suffix -их is added.

суу-	суух	to sit
гарга-	гаргах	to take out, to cause to go out
харь-	харих	to return
яв-	явах	to go
ир-	ирэх	to come
бол-	болох	to become
өг	өгөх	to give
бич-	бичих	to write
унш-	унших	to read
хөгж-	хөгжих	to develop

6. 5.

The verbal noun in **-x** can, as other verbal nouns, serve in various syntactical functions in the sentence and can also be fully declined. Most of the case suffixes add no unexpected significance to the verbal noun. The dative-locative suffix added to the verbal noun in **-x** gives the significance of 'when (the action takes place)'; the instrumental gives it the meaning 'in order to, to (do something)'. Note that a short vowel before the suffix is not dropped when the case suffixes are added. (See section 0. 7)

ирэхэд	on coming, when ... comes
явахад	on going, etc.
явахаар	in order to go
ирэхээр	in order to come
явахыг	the going (accusative)
ирэхтэй хамт	simultaneously with coming, together with coming

6. 6.

The negative particle used with **-x** is the enclitic **-гүй** :

Би ирэхгүй	I'm not coming; I won't come
Чи мэдэхгүй	You don't know

6. 7.

The verbal noun in **-x** used together with **болов** (past tense of the verb **болох** 'to become') carries the meaning 'about to ... ', 'on the verge of ... ', 'will soon ... '

Дорж ирэх болов.	Dorj is about to come.
Би явах болов.	I will go soon.

6. 8.

The verbal noun in **-x** can be used with an auxiliary verb:

Та хэзээ ирэх байна?	When will you be coming?
Би Америкт явах байна.	I will go to America.

6.9.

This verbal noun is frequently used as a modifier:

ирэх нөхөр	the friend who will come
идэх хоол	the food that will be eaten; food to be eaten
ирэх жил	next year, the coming year
унших ном	a reader; a book to be read

6.10.

When the verbal noun in -х is used with the enclitic negative particle -гүй with or without a copula, it often has a present tense meaning.

би мэдэхгүй	I don't know
би мэдэхгүй байна	I don't know

6.11.

This verbal noun is also frequently used in idiomatic expressions with certain nouns plus the comitative suffix or a negative гүй. The main nouns used in these expressions are хэрэг 'business, affair', дур 'wish, desire' and санаа 'thought'.

идэх хэрэгтэй	one must eat, it is necessary to eat
очих хэрэггүй	there is no need to go, one need not go
хүүхэд тоглох дуртай	Children like to play
хүүхэд хэвтэх дургүй	Children don't like to lie down (to go to bed)

(When used with another noun, дуртай, дургүй also means 'like, want' and its negative; the object of the wanting is put in the dative case: Дулмаа бол Санжид дуртай байна : 'Dulmaa likes (loves) Sanj'.)

Би явах санаатай	I intend to go
Би унших санаатай	I intend to read

6. 12. Postpositions

In Mongolian, postpositions serve the same function as prepositions do in English. In accordance with the genius of the Mongolian language, they are placed after, rather than before the noun. In English one says "under the table", whereas in Mongolian it is "table under". These postpositions govern various cases, and some govern more than one case. In the glossary the case required by a postposition is listed. In modern usage one finds the genitive case being more and more frequently preferred to the other cases with nearly all postpositions.

The most common postpositions are:

a. with nominative (fleeting -n is retained):

дээр	on
дор	under
дотор	in (when used with a plural noun it requires the genitive case and means 'among')

b. with nominative (fleeting -n dropped):

хүртэл	to, up to, as far as (is also used with the dative-locative case)
--------	---

c. with genitive:

дунд	in the midst of, in the middle
тул	for, for the sake of
тухай	about, concerning
өмнө	in front of, before (see ablative, below)
гадаа	outside
хойно	behind, after (see ablative, below)
дараа	after, following

d. with ablative:

өмнө	before (with this case it usually has a temporal meaning)
хойно	after (with this case it usually has a temporal meaning)
хойш	after
гадна	besides, except

e. with comitative:

хамт	together with
цуг(цугтан)	together with

6. 13.

Many postpositions are nouns in origin, and as such they govern the genitive case. For example, хажууд 'beside, at the side of', which in some cases is considered a postposition, is merely the noun хажуу 'side' plus the dative-locative suffix -д:

замын хажууд	'beside the road' (lit: at the side of the road)
--------------	--

6. 14. Reading

Нөхөр Самдан гэр бүлтэй юм. Нөхөр Самдан эхнэртэй бөгөөд хоёр хүүхэдтэй юм. Тэр бол нэг хүүтэй ба нэг охинтой юм.

Би Самданы байранд очив. Самданы байр дөрвөн тасалгаатай бөгөөд дулаан, цэвэр байр юм. Самданы байр саруул ба сайхан юм. Самданы байр бол хотын төвд бөгөөд том сайхан байшинд оршино.

Самдан бол сайн ажилчин юм. Тэр бол нэг их заводад ажил хийнэ. Нөхөр Самдан бол ажлын дараа кинод явах байна. Самданы эхнэр Дулмаа бол албан хаагч бөгөөд оургуульд ажиллана. Самданы хүү Болд дунд сургуульд сурна. Тэр онц сайн сурна. Самданы бага охин хүүхдийн цэцэрлэгт явна. Тэнд тоглоно.

Бүтэн сайн өдөр Самдан Дулмаа хоёр ший жүжиг үзнэ. Заримдаа кино үзнэ, заримдаа цэцэрлэгт зугаацна. Бас сонирхолтой ном, сонин, сэтгүүл уншина.

Би Самданы гэрт ирэв. Би Самдантай ярилцах байна. Таны хүү хэдэн настай вэ? Манай хүү арван дөрвөн настай юм. Таны хүүд сонирхолтой ном байна уу? Манай хүү олон сонирхолтой номтой юм. Аль вэ? Энэ шүүгээ дотор байна. Яасан сайхан ном бэ!

Таны охин хэдэн настай вэ? Манай охин арван настай. Таны охин бол юу хийх байна? Манай охин багш болох байна.

Энэ ширээн дээр ном, сонин, сэтгүүл байна. Энэ ширээн дор модон хайрцаг байна. Сургуулийн байшингийн өмнө юу байна? Тэнд нэг тэрэг байна. Тэргийн өмнө хуу байна? Тэргийн өмнө үхэр байна. Энэ юу вэ? Би мэдэхгүй. Санж мэднэ.

Өчигдрөөс өмнө бид ажилгүй байв. Одоо сургууль эхэлнэ. Түүний тул бид өнөөдөр энд ирэв. Таны энд сурхыг бид үл мэдэв.

6.15. Vocabulary

ажил	work	дотор	in
ажиллах	to work, to labor	дөрвөн	four
ажилчин	worker,proletarian	дулаан	warm
албан хаагч	servant; employee	дунд сургууль	school, high school
аль	which?		
арван	ten	завода	factory
арван дөрвөн	fourteen	мэдэх	to know
бага	small, little	модон	wooden
байр(ан)	apartment	нас(ан)	age
Болд	pr. n. (male)	орших	to contain
бүтэн сайн өдөр	holiday, full day off	охин	daughter, girl
		өмнө	before, in front
гэр бүл	family	Самдан	pr. n. (male)
дор	under	саруул	bright, light

тасалгаа(н)	room	хүүхэд	child
тоглох	to play	хэдэн	how many?
том	large	цэвэр	clean, neat
төв	center, middle	ший жүжиг	play (theatrical)
түүний тул	because of that	шүүгээ	cupboard
үл	not	эхнэр	wife
үхэр	ox	ярилцах	to converse
хүү	son, boy		
хүүхдийн цэцэрлэг	kindergarten		

LESSON 7

7.1. Verbal Noun in -сан

The verbal noun indicating a completed past action is formed by adding the suffix **-сан** (**-сэн, -сон, -сөн**) to the stem of a verb. This form has all the versatility that the verbal noun normally has, as noted in the last lesson, i. e., it can serve as subject, object, modifier, or predicate in the sentence.

Чиний ирснийг би үзэв	I saw you come (lit.: I saw your coming)
Би ирсэн	I came; I have come
Би ирсэн байна	I came; I have come
ирсэн хүн	the person who came
чиний явсанд	(at the time) when you went

Note that when it is used as a predicate, it can be used in a finite capacity with or without the auxiliary verb:

би явсан	I went; I have gone
би явсан байна	I went; I have gone

7.2.

The negative particle used with this form is the enclitic **-гүй**:

би явсангүй	I didn't go; I haven't gone
-------------	-----------------------------

7.3. Habitual Actions (-даг)

The suffix **-даг** (**-дог, -дэг, -дөг**) added to a verbal stem forms a verbal noun indicating a habitual, repeated action:

Санж энд суудаг

Sanj always, habitually,
sits here

Бид ус уудаг(байна)

We usually drink water

This form can be used predicatively with or without an auxiliary verb.

7.4.

Habitual action in the past or future can be expressed by using this form with an auxiliary verb in the desired tense:

Санж энд суудаг байсан

Sanj used to sit here.

Санж энд суудаг болох

Sanj will be sitting here
repeatedly and habitually.7.5. Converbs

Converbs cannot be used as predicates of a complete sentence. They express an action that either precedes, accompanies, or modifies that of the main verb.

7.6. Imperfect Converb

The imperfect verb expresses an action that either accompanies or precedes the action of the main verb. It is formed by adding the suffix -ж or -ч :

a. The suffix -ч is added to most stems ending in в, р and г. A few stems ending in в and р take the suffix-ж. This inconsistency is due to a short final vowel of these stems that is not expressed in the modern orthography.

гар-

to go out

гарч

ав-

to take

авч

өг

to give

өгч

but:

яв-

to go

явж

ир-	to come	ирж
ор-	to enter	орж

b. The suffix -ж is added to all other stems. In some cases a short vowel is inserted according to the orthographical rules of vocalized and unvocalized consonants. Stems ending in ж, ч, ш insert и before the suffix.

суу-	to sit	сууж
бол-	to become	болж
унш-	to read	уншиж
өс-	to grow	өсөж

7.7.

The imperfect converb can be used either in close connection with the main verb, as a sort of adverbial modifier:

Санж уншиж суув	Sanj sat reading
унтаж хэвтэх	to lie sleeping

or it can be used to connect a series of coordinate actions. The tense of the finite verb is retroactive to the converbs that precede it:

Өчигдөр би Улаанбаатарт ирж Санжийн гэрийг олж тэнд үдшийн хоолоо идэв.	Yesterday I came to Ulaanbaatar, found Sanj's house, and ate my supper there.
--	--

7.8.

This converb, when joined to some form of the verb байх 'to be', expresses the same imperfective action as the English progressive forms, e. g., I am walking, I was walking, I will be walking.

Самдан сууж байна	Samdan is sitting
Самдан сууж байв	Samdan was sitting

7. 9.

When the imperfect converb is used together with the verb болох in the forms БОЛОХГҮЙ or БОЛНО it expresses the idea that it is or is not permissible to do something:

Энд өндөр дуугаар хэлж болохгүй.	It is not permitted to speak in a loud voice here.
Энэ сандальд суух болно уу?	Is it permissible to sit on this chair? May one sit on this chair?
Болно.	One may. (It is permissible).

7. 10. Perfect Converb

The perfect converb expresses an action that in all cases definitely precedes the action of the main verb. It is formed by the addition of the following suffixes:

a. -аад (-оод, -ээд, -өөд) to stems ending in a consonant:

яв-	to go	яваад
өг-	to give	өгөөд
ир-	to come	ирээд
бол-	to become	болоод

b. -ад (-од, -эд, -өд) to stems ending in a short vowel; a final Ъ changes to И before the suffix. (Note that the resulting -иад, -иод is pronounced with a long vowel, as if it were written -иаад, -иоод.)

гарга-	to cause to come out, to produce	гаргаад	having produced
хэрэглэ-	to use	хэрэглээд	having used
харь-	to return	хариад	having returned

c. -гаад (-гоод, -гээд, -гөөд) after stems ending in a long vowel or a diphthong:

бай-	to be	байгаад	having been
хий	to do	хийгээд	having done
суу-	to sit	суугаад	having sat
буу-	to descend	буугаад	having descended

7. 11.

When this converb is used in conjunction with the verb байна 'to be' it must be translated 'has already ...'; in other cases it is best translated as 'having ...', 'after having ...':

Улаанбаатарт хүрээд энд ирэв.	Having reached Ulaanbaatar, he came here.
Санж бол номыг уншаад багшид өгөв.	(As for) Sanj having read the book, he gave it to the teacher.
Самдан яваад байна.	Samdan has already gone.
Бид идээд байна.	We have already eaten.
Чиний аав хаа очоод ирэв?	Where has your father re- turned from? (lit.: Your father having gone away where returned?)

7. 12. Modal Particles

The most frequently used modal particles are:

a. шуу (шүү) 'to be sure; isn't it so?; of course'

Санж ирсэн шүү.	Sanj has come, of course.
Үнэхээр чармаа нүцгэн явна шуу.	He really is walking about stark naked, to be sure.

b. даа (доо, дээ, дөө) carries more or less the same meaning as шуу; it stresses and emphasizes, 'precisely, just, to be sure':

Одоо та үзсэн дээ.	Now you saw, to be sure.
--------------------	--------------------------

Монгол хэлний хичээлийн дараа ямар хичээл болох вэ? Монгол хэлний хичээлийн дараа Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын газрын зүйн хичээл болно. Газрын зүйн хичээлийн дараа ямар хичээл болох вэ? Биеийн тамирын хичээл болно.

Өчигдөр тэнгэр цэлмэг, цаг уурын байдал их сайхан байсан. Өчигдөр ажлын өдөр байсан юм. Өчигдөр бидэнд монгол хэл, Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын газрын зүйн хичээл ба биеийн тамирын хичээл заасан юм. Бид өчигдөр олон сайхан зураг үзсэн. Би номын сангаас Лениний намтрыг авсан юм. Чи энэ номыг уншсан уу? Би энэ номыг уншсан.

Өнөөдөр бүтэн сайн өдөр юм. Би өглөөний зургаан цагт босож нүүр гараа угаагаад, хувцас өмсөөд, өглөөний хоол идэв. Одоо би музейд явна.

Та өнөөдөр номын санд очих уу? Би музей ба үзэсгэлэн үзээд, гэртээ ирнэ. Гэртээ жаахан амраад номын санд явна. Би номын сангаас ирээд зугаацах гэж байна.

Таны аав ээж хоёр хаа явсан бэ? Миний аав ээж хоёр кинонд явсан. Одоо тэд буцаж ирэх болов. Чи өнөөдөр ву худалдаж авах вэ? Би өнөөдөр сурах бичиг, унших бичиг хоёрыг худалдаж авах санаатай байна.

Та нар ямар сурч байна? Бид сайн сурч байна. Шургуугаар сурах хэрэгтэй. Бид өдөр ирэх тутам улам сайнаар сурах бололцоотой байна. Манай соёл боловсрол улам хөгжиж байна. Бидний аж амьдрал улам сайн болж байна.

7. 15. Vocabulary

авчрах	to bring	биеийн тамир	physical education
авчирч өгөх	to bring (for someone else)	бололцоо	possibility, situation
аж амьдрал	life, existence		
амрах	to rest	болохгүй	one may not
анги	class, section	босох	to get up
арчих	to wipe	буцах	to return
байдал	condition	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс	Mongolian People's Republic
бидэнд	to us		

бүлэг	section, division	самбар	blackboard
газрын зүй	geography	санаатай	intending, having the intention to...
гараа	my own hands		
гэж	saying; here: intend to — see section 8. 8a	соёл боловсрол	culture
		сурах бичиг	textbook
гэртээ	to (at) my own house	тамхи	tobacco
даавуу	cloth	тамхи татах	to smoke tobacco
жаахан	a little bit	тэнгэр	sky; weather
зураг	picture	угаах	to wash
зургаа (н)	six	улам	more and more; increasingly
идэх	to eat	унших бичиг	reader
их	very	үзэсгэлэн (г)	exhibition
кино (н)	cinema	хичээлийн анги	class supplies section; school administration
Ленин	Lenin		
намтар	biography	хөгжих	to develop
нүүр	face	хувцас (ан)	clothes
нээх	to open	хэрэгтэй	one must, it is necessary
өглөөний хоол	breakfast		
өдөр	day	цаг	hour; o'clock
өдөр ирэх тутам	for every day that passes (lit.: comes)	цаг уур	weather
		цэлмэг	clear, cloudless
өмсөх	to put on, to wear	чангаар	loudly
сайнаар	well	шургуугаар	perseveringly, tenaciously
салживч	a hinged window pane (used for airing room in cold weather)	ээж	mother

LESSON 8

8. 1. Pronouns

The pronouns can be fully declined like any noun, but have slightly irregular paradigms. The nominative and genitive cases are in several instances formed on a different root from that used in the remaining oblique cases.

8. 2.

The singular personal pronouns are:

1st person:	БИ	I
2nd person:	ЧИ	thou
3rd person:	ЭНЭ, ТЭР	he, she, it

(The third person pronouns are actually the demonstrative pronouns 'this one, that one'.)

8. 3.

The plural personal pronouns are:

1st person:	БИД	we
2nd person:	ТА, ТА НАР	you
3rd person:	ЭД, ТЭД	they

In the oblique cases of the first person plural, the two roots БИДЭН- and МАН- are used. Originally БИДЭН- had an inclusive (i. e., we and you) and МАН- an exclusive (i. e., we but not you) significance. The feeling for this difference in meaning has nearly disappeared in Modern Mongolian, and, excepting in the genitive case, the inclusive form predominates in popular usage.

The plural suffix НАР is often added to these plural pronouns, and they are then declined regularly without any change in the root, with the case suffixes being added to the plural suffix.

8.4.

The paradigm of the personal pronouns is:

Singular

	1st	2nd	3rd
nom.	би	чи	тэр, энэ
gen.	миний	чиний	түүний, үүний
dat.-loc.	надад	чанд	түүнд, үүнд
acc.	намайг	чамайг	түүнийг, үүнийг
abl.	надаас	чамаас	түүнээс, үүнээс
instr.	надаар	чамаар	түүнээр, үүнээр
com.	надтай	чамтай	түүнтэй, үүнтэй

Plural

	1st	2nd	3rd
nom.	бид	та	тэд, эд
gen.	бидний, мань манай	таны танай	тэдний, эдний
dat.-loc.	бидэнд манд	танд	тэдэнд, эдэнд
acc.	биднийг маньг	таныг	тэднийг, эднийг
abl.	биднээс манаас	танаас	тэднээс, эднээс
instr.	биднээр манаар	танаар	тэднээр, эднээр
com.	бидэнтэй мантай	тантай	тэдэнтэй, эдэнтэй

8.5.

The bare oblique root of the personal pronouns occurs before some postpositions:

чам шиг	like you, like thee.
над шиг	like me
түүн тийш	toward him

8. 6.

The genitive form of the personal pronoun also serves as possessive pronoun, preceding the word it modifies:

МИНИЙ НОМ	my book
ЧИНИЙ МОРЬ	your horse
ТҮҮНИЙ ТЭРЭГ	his wagon

8. 7.

There is also another form of the possessive pronoun that follows the word modified. It is placed after the word modified and its case suffixes. Only the first person singular and plural, the second person singular, and the third person singular and plural have this form.

1st person singular: МИНЬ

1st person plural: МААНЬ

2nd person singular: ЧИНЬ

3rd person singular: НЬ

3rd person plural: НЬ

МОРЬ МИНЬ	my horse
МОРЬ ЧИНЬ	your horse
МОРЬ НЬ	his, their horse

This shorter form of the possessive places less emphasis on the possessor than the possessive pronoun that precedes the noun:

МИНИЙ МОРЬ	<u>my</u> horse
МОРЬ МИНЬ	my <u>horse</u>

8. 8.

Certain changes take place in the genitive and accusative suffixes when they are added to a noun followed by a possessive pronoun:

a. The final -н is dropped from the genitive suffix before the 1st and 3rd person possessive pronouns:

гэр	yurt	НОМ	book
гэрийн	of (the) yurt	НОМЫН	of (the) book
гэрий нь	of his yurt	НОМЫ МИНЬ	of my book
	байшин		building
	байшингийн		of (the) building
	байшингийн маань		of our building

b. The final -г is dropped from the accusative suffix under the same circumstances:

гэрийг	yurt (acc.)	гэрий минь	my yurt (acc.)
НОМЫГ	book (acc.)	НОМЫ ЧИНЬ	your book (acc.)
морийг	horse (acc.)	морий нь	his horse (acc.)
гэрийг	house (acc.)	гэрий маань	our house (acc.)

If, however, the stem of the word ends in a long vowel or a diphthong, -ий is added to the accusative suffix:

далай	sea	ГҮҮ	mare
далайг	sea (acc.)	ГҮҮГ	mare (acc.)
далайгий	my sea (acc.)	ГҮҮГИЙ ЧИНЬ	your mare (acc.)
	МИНЬ		

8.9. Finite Past Tense in -жээ and -лаа

The finite past tense can be formed in three ways. In addition to the definite past tense formed with the suffix -в (see section 2.2), the following forms are used:

a. -жээ, -чээ; this form expresses an action that took place in the recent past, and the speaker may have been a witness of the action himself. It can also express a recent and unexpected or sudden occurrence. The suffix -чээ is usually added to stems ending in в, р and с, but this is irregular, because some stems that orthographically end in these letters have an unwritten final short vowel. There is unfortunately no way of predicting the presence of such a vowel without knowing the orthography of Classical Mongolian. The suffix -чээ is added to all other stems. Note that this suffix does not conform to vowel harmony:

суу-	to sit down	суужээ
ал-	to kill	алжээ
ав-	to take	авчээ
яв-	to go	явжээ
гар-	to go out	гарчээ

This suffix is sometimes found in the form -ж/-ч, i. e., identical to the suffix of the imperfect converb, but the usage of the verb in the sentence makes it clear which form is intended.

б. -лаа (-лоо, -лээ, -лөө) expresses an action that was or definitely will be concluded. Often it carries the suggestion that the person addressed already knows of the act. This and the form above are not always, however, used strictly with these variants in meaning; they sometimes simply express a past action.

ол-	to find	оллоо	(he) found
Би үүнийг оллоо.			I found him (as you know).
яв-	to go	явлаа	(he) went
За, би явлаа!			Well, I'm off! (lit.: Well, I went!)

8. 10. The Verb ГЭХ

The verb ГЭХ 'to say' is a very versatile and important auxiliary verb in Mongolian. It occurs in various types of phrases where the meaning becomes quite clear by simply translating the word literally, i. e., 'saying', 'said', etc. In some cases it may, however, be difficult to deduce its correct meaning in the context. The following are its main uses:

a. In its converbial form гэж it is used to conclude any reported statement, whether spoken, written, or thought. It can be considered as a sort of quotation mark. In most cases, such statements are translated as indirect discourse in English:

Бат надаас, чи энэ ном уншсан уу гэж асуув.	Bat asked me, "Have you read this book?" or, Bat asked me if I had read this book.
Би үүнд суу гэж хэлэв.	I told him to sit down.

When preceded by a verbal noun in -X it is translated as 'intending to; in order to'.

Сурагчид одоо хичээл
давтах гэж байна.

The students intend to review
the lesson now, or The students
are going to review the les-
son now.

Сурагчид ном унших
гэж номын санд
очив.

The students went to the li-
brary in order to read books,
or The students went to the
library intending to read books.

The converb гэж is sometimes also used in a phrase stating someone's pretext or reason (not necessarily valid) for doing or not doing something:

Бороо их орсон гэж
мал устасангүй.

On the pretext that it had
rained a lot, he didn't water
the cattle, or Saying that it
had rained a lot, he didn't
water the cattle.

b. The forms гэдэг and гэгч are used after names. They can be translated 'called; a certain; the so-called':

Олон нуур гэгч газар.
Олон нуур гэдэг газар.

The place called Olon-nuur,
or simply, the place Olon-nuur.

Мэргэн гэгч хүн ирлээ.

A certain Mergen came.

c. The genitive of гэгч carries either its obvious meaning 'of a certain...' or it has a superlative meaning. The context will clarify its meaning:

Мэргэнбат гэгчийн ном

The book of a certain Mergen-
bat.

Сайхан гэгчийн цэцэг

a most beautiful flower

d. The form гэтэл (actually the terminal converb form of гэх, see section 9.4) carries the meaning 'but, however, on the other hand'.

e. The phrase ГЭХ МЭТ (abbreviated Г.М.) means 'and so forth; etc.'

8. 11. Reading

Чи одоо яах гэж байна? Би одоо энэ номыг унших гэж байна. Тэгээд би бол Зөвлөлтийн ба Монголын ард түмний ах дүүгийн харилцааны тухай илтгэл сонсох гэж байна. Одоо илтгэгч энд ирэх болов. Чи өнөөдөр хэдэн цагт гэртээ харих гэж байна? Би өнөөдөр оройн долоон цагт гэртээ харих гэж байна.

Чи ирэх бүтэн сайн өдөр юу хийх гэж байна? Би ирэх бүтэн сайн өдөр нөхрийндөө зочлон очих гэж байна. Чиний нөхөр чамайг урив уу? Тиймээ, миний нөхөр намайг урив.

Та хэнээс захидал авав? Би эгчээсээ захидал авав. Миний эгч бол бид цөм мэнд сайн байна гэж бичив. Таны эгч хаа сууна? Миний эгч Алтан Булагт сууна. Таны эгч ямар ажил хийж байна? Миний эгч дунд сургуульд багшилж байна.

Чиний аав чамд юу хэлжээ? Миний аав надад: "Сахилга баттай, эрдэм сайн сур!" гэж хэлжээ. Чи энэ сургуулийг хэзээ төгсгөнө? Би энэ сургуулийг ирэх жилд төгсгөнө.

Одоо нөхөр Дорж хаа байна? Нөхөр Дорж номын дэлгүүрт очлоо. Нөхөр Дорж сурах бичиг ба бэх худалдаж авах гэж явсан юм.

Энд олон окутан нар ирэв. Тэд юунд ирэв? Тэд бол Зөвлөлтийн ба Монголын ард түмний эв найрамдлын тухай илтгэл сонсох гэж энд ирлээ. Одоо удахгүй илтгэл эхэлнэ.

Чиний аав хаа очоод ирэв? Миний аав урждар хөдөө гараад ирэв. Миний аав "Хөдөө нутагт цас ороод хүйтэн болов" гэж хэлэв. Одоо гадаа ширүүн салхи салхилж байна. Миний ээж бол "салхивчийг хаа!" гэж хэлжээ. Би салхивчийг хаав.

Таны нутагт цас бороо их ордог уу? Манай нутагт цас бороо их ордоггүй юм. Манай нутагт цас бороо ховор ордог.

Заримдаа ган болно. Одоо бид гантай тэмцэж байна. Чийг их болно. Бид ганг ялна.

Нөгөөдөр үдэш манай дээд сургуульд юу болох вэ? Нөгөөдөр үдэш манай дээд сургуульд үдэшлэг болох юм.

8. 12. Vocabulary

ард түмэн	people, people's masses	ах дүүгийн	brotherly, fraternal
-----------	-------------------------	------------	----------------------

багшлах	to teach, to be a teacher	сахилга бат	discipline
бороо(н)	rain	суух	to reside, to live
гадаа	outside, out of doors	тиймээ	yes, sure
ган(г)	drought	төгсгөх	to finish (trans.)
долоо(н)	seven	тухай	about, concerning (Postpos.: genitive)
жил	year	тэгээд	then, thereafter
захидал	letter	тэмцэх	to battle, to struggle
зочлон очих	to go visiting, to go as a guest	удахгүй	soon
Зөвлөлтийн	Soviet, of the Soviet Union	урждар	the day before yesterday
илтгэгч	lecturer	урих	invite
илтгэл	lecture	үдэшлэг	soirée, an evening event
ирэх	coming, next, future	хаах	to close
Монголын	Mongolian, of Mongolia	харилцаа(н)	relationship, interrelation
мэнд	health	харих	to return
мэнд сайн	well, fortunate, happy	ховор	scarce, rare
номын дэлгүүр	bookstore	хөдөө(н)	rural area, countryside, provinces
нөгөөдөр	the day after tomorrow	хөдөө гарах	to go into the country, to go to the provinces
нөхрийндөө	to (at) my own friend's place	хүйтэн	cold; coldly
нутаг	home region, place of birth; territory, region	хэдэн цагт	at what time?
оройн	of the evening, evening-	цас(ан)	snow
салхи(н)	wind, breeze	цас орох	to snow
салхилах	to blow	чийг	dampness, moisture; here: precipitation

ширүүн strong, violent,
gusty

эв найрамдал friendship;
peace

эгч elder sister

эгчээсээ from my own
elder sister

эрдэм сурах to get an education

эхлэх to begin

юунд why? for what?

яхах to do what? to
be how?

ялах to conquer, to
vanquish

LESSON 9

9. 1. The Conditional Converb

The conditional converb expresses a condition on which the action of the main verb of the sentence is dependent:

Дулаан болбол, Санж
энд ирнэ.

If it becomes warm, Sanj will
come here.

Санж өнөөдөр ирвэл,
бид кинонд явна.

If Sanj comes today, we'll go
to the movies.

9. 2.

This converb is formed by adding the suffix -вал(-вол,-вэл,
-вөл); if the stem ends in -в, -л or -м the suffix -бал
(-бол,-бэл,-бөл) is added instead:

ир-	to come	ирвэл
яв-	to go	явбал
хий-	to do	хийвэл
ол-	to find	олбол

9. 3.

The conditional converb is in some cases best translated by 'when ...' in English:

Тэр хүмүүсийг
тоолж үзвэл яг
дөч байлаа.

When he tried counting those
persons, they (turned out to
be) exactly forty.

Сайн ажиглаж харвал
морьтой хэсэг хүн
урдаас нь ирж яваа
бололтой.

When he scrutinized well, it
was obvious that a group of
mounted people were coming
towards him.

9.4. The Concessive Converb

The concessive converb expresses the idea that, despite a condition or an action, the action of the main verb does or does not take place:

Гэрт оровч, суусангүй. Although he entered the house,
he didn't sit down.

Зун байвч, хүйтэн
байна. Although it is summer, it is
cold.

The concessive suffix is, however, usually added to the auxiliary verbs БОЛОХ and БАЙХ in combination with some form of the main verb:

Гэрт орсон боловч, Although he entered the house,
суусангүй. he didn't sit down.

Зун байгаа боловч, Although it is summer, it is
хүйтэн байна. cold.

9.5.

The concessive converb is formed by adding the suffix -авч (-овч, -эвч, -өвч) to stems ending in a consonant, and -вч to stems ending in a vowel:

ав-	to take	ававч
яв-	to go	явавч
ир-	to come	ирэвч
суу-	to sit	суувч
хий-	to do	хийвч

9.6. The Terminal Converb

The terminal converb expresses an action until the completion or inception of which another action takes place; or an action that takes place during the main action. If the subject of the main action is different from the subject of the action of the terminal converb, the subject of the converb often occurs in the accusative case:

Намар болтол бид энд ажиллана.	We'll work here until (it becomes) autumn.
Чамайг морийг барьтал, бид энд хүлээж байв.	We were waiting here until you had caught the horse.

9.7.

The terminal converb is formed by the suffix **-ТАЛ** (-ТОЛ, -ТЭЛ, -ТӨЛ) which is added to all verbal stems:

яв-	to go	ЯВТАЛ
суу-	to sit	СУУТАЛ
уу-	to drink	УУТАЛ

9.8. Verbal Noun of Actor

The verbal noun of the actor or doer is formed by the suffix **-агч** (-огч, -эгч, -өгч) if the stem ends in a consonant, and by the suffix **-гч** if the stem ends in a vowel. This verbal noun is used as subject, object, or modifier in a sentence.

сур-	to study	сурагч	a student
яв-	to go	явагч	one who goes
бүтээ-	to finish	бүтээгч	one who finishes or produces
ирэгч хүн		a man who is coming	
Би энэ сурагчийг гудамжинд үзэв.		I saw this student in the street.	

9.9. Imperfect Verbal Noun in -аа

The imperfect verbal noun signifies an action that has been started and still goes on, or still remains unfinished. When used with the negative enclitic suffix **-гүй** or **-дүй** it signifies an action that has not yet been done. This verbal noun is frequently used as a modifier. In its positive form it is preceded by the imperfect converb (**-ж**), when used as a modifier.

9. 10.

The imperfect verbal noun is formed with the following suffixes:

-аа (-оо, -ээ, -өө)	added to stems ending in a consonant	
-а (-о, -э, -ө)	added to stems ending in a vowel (final ь changes to и)	
-гаа (-гоо, -гээ, -гөө)	after stems ending in a long vowel or a diphthong.	
гар-	to come out	гараа
ир-	to come	ирээ
зөвлө-	сөңconsult	зөвлөө
бай-	to be	байгаа
суу-	to sit	суугаа

9. 11. Auxiliary Verbs

The main auxiliary verbs in use are the following: бай-, бол-, а-, би-; юм, мөн.

a. бай- 'to be', has a full conjugation and is used in connection with verbal nouns and converbs. It also can stand independently as a copula.

b. бол- 'to become' also has a full conjugation and is used with verbal nouns and converbs. It is used idiomatically with the verbal nouns in -х and -гч; with -х it has the meaning 'to begin to...': хэлэх бол- 'to begin to speak'; with -гч it has the meaning 'to pretend to (do something), to act as if...': унтагч болов 'he pretended to sleep'. For another use of бол- see section 7. 9.

c. а- has a very defective conjugation; only the forms ажээ 'was' and санжээ, юмсанжээ (юм + асан + ажээ) 'was, there was' (these latter two forms are found mostly in folktales and epics) are used. Very occasionally one may find another form of this verb in the modern written language.

d. би- is the root of бий 'is, are' and билээ 'was, were'. (The particle биз is also formed from this root, see section 7. 12e.)

e. The copulas юм 'is, are' and мөн 'is, are; that very, the same' could perhaps more correctly be considered predicate particles. They can sometimes be used together: мөн юм, for greater emphasis.

9. 12. Reading

Дөчин дээрэмчин ба Али-Баба

Нэг өдөр Али-Баба ойд очиж мөчир түүж, мод цавчих байтал үүл мэт мушгирсан хуй түүний зүг гэнэт ойртож ирэх шиг болов. Сайн ажиглаж харвал морьтой хэсэг хүн урьдаас нь ирж яваа бололтой.

Тэр лав дээрэмчин байх гэж бодоод их айв. Юуны өмнө гурван илжгээ далд оруулаад өөрөө өндөр хадны дэргэд байсан том модонд авирч гарав. Удалгүй тэд, хадны ёроолд ойртож ирээд мориноос буулаа. Тэгээд морьд модноос уяж, тээж явсан ачааг буулгав. Ачааны нь хүндийг бодоход лав алт юм уу, мөнгө байх гэж Али-Баба санажээ.

Тэр хүмүүсийг тоолж үзвэл яг дөч байлаа. Али-Баба тэднийг гарцаагүй дээрэмчин юм байна гэж тодорхой мэдэв. Али-Баба бол ойр байсан нэг хүнийг тэр бүлгийн ахлагч байх гэж бодож байтал, тэр хүн шуудайтай юмыг үүрээд хадны ёроолд ирж.

"Сезам нээгд!" гэж хэлэв.

Энэ шидэт үгийг хэлээд хадан хаалга нээгдэхийг Али-Баба хараад ихэд гайхав. Дээрэмчид ороод их удав. Али-Баба хоргодсон модноос буухаас айж байтал дөчин дээрэмчин гарч ирэв.

Али-Баба тэднийг эргээд ирж магадгүй гэж болгоомжлон суусан хэвээр байв. Тэднийг харагдах бараагүй болсон хойно сая модноос бууж, хадны дэргэд очоод, хадан хаалгыг нээж хаахдаа ахлагч дээрэмчний хэлсэн үгийг санаж:

"Сезам нээгд!" гэж хэлэхэд хаалга тэр дороо нээгдэв. Тэр хаалгаар агуйд ороход, гэрэлтэй сайхан нь гайхаж байсан тул нэг хэсэг зогслоо.

Агуйн дотор элдэв янзын үзэсгэлэнтэй сайхан тансаг эрдэнэс, алт мөнгө дүүрэн байжээ. Али-Баба гурван илжигний даахын чинээгээр их алтыг шуудайд дүүрэн хийж гараад.

"Сезам хаагд" гэж хэлэхэд нь хаалга хаагдав. Али-Баба гаргасан шуудайтай алтыг гурван илжгэнд ачаад хотод ирлээ.

9. 13. Vocabulary

авирч гарах	to climb up	гаргах	to bring out
агуй	cave	гарцаагүй	certainly, definitely
ажиглах	to scrutinize, to observe	гурав (гурван)	three
алт (ан)	gold, golden	гэнэт	suddenly, all at once
ахлагч	senior, chief	гэрэлтэй	shining, resplendent
ачаа(н)	load, freight	даах	to endure; to be able to lift; to be able to stand
ачаа буулгах	to unload	далд оруулах	to hide (trans.)
ачих	to load	дороо	right away, that moment
бараагүй болох	to disappear completely	дотор	inside, inner part
бодох	to think	дөч (ин)	forty
болгоомжлох	to be cautious, to be careful, to be attentive	дүүрэн	full, filled
бололтой	apparently, probably	дүүрэн хийх	to fill, to pour full
буух	to dismount, to descend	дэргэд	beside (plus gen.), next to
гайхах	to marvel, to be astounded		

дээрэмч(ин)	bandit, robber	удалгүй	without delay, soon after
ёроол	root, base		
зогсох	to stop, to stand still	удах	to linger, to be slow, to stay too long
зүг	direction	урьдаас	from in front
илжиг (илжгэн)	ass, donkey	уу	here: or
ихэд	much, very, greatly	уях	to tie (note abl.: one ties <u>from</u> a tree--not <u>to</u> a tree)
лав	definitely, exactly, really		
магадгүй	perhaps, maybe; it seems	үг(эн)	word
мөнгө(н)	silver; money	үүл(эн)	cloud
мөчир	branch, twig	үүрэх	to carry (on one's shoulder or back)
мушгирах	to whirl, to twist	хаагдах	to be closed
мэт	like, as; as if	хаалга(н)	gate, door
нээгдэх	to be opened	хад(ан)	cliff, rock; rocky, stony
ой	forest	харагдах	to be seen
ойр	close, near	харах	to see
ойртох	to approach	хойно	(plus gen.) after, behind
өндөр	high	хоргодох	to hide, to take shelter
өөрөө	himself	хуй	whirlwind
санах	to think, to remem- ber	хүмүүс	people, men
сая	as soon as, right away, right after	хүнд	heavy, heaviness
тансаг	exquisite	хэвээр	as before
тодорхой	clear, obvious; clearly	хэсэг	a group; a moment
тоолох	to count	цавчих	to cut, to hew
тээх	to transport		

чинээгээр	to the extent that... (as much as they had strength for)	элдэв янзын	of various kinds
		эргэх	to turn around, to return
шиг	like, as if	эрдэнэс	jewels
шидэт	magical	юуны өмнө	first of all
шуудай	sack	яг	exactly

LESSON 10

10. 1. Reflexive Declension

In Mongolian there is a special reflexive declension for those sentences in which the action refers back to the subject of the sentence. This suffix is translated by the words 'my own, his own, their own,' etc.

Би ахдаа хэлжээ.	I told my (own) elder brother.
Хүүхэн мориноосоо буув.	The girl dismounted from her (own) horse.
Дорж ахтайгаа ирж байна.	Dorj is coming with his (own) elder brother.

10. 2.

The reflexive suffix is added onto the regular case suffix. By the very nature of the reflexive situation, there is, of course, no reflexive suffix for the nominative. The remaining cases take these suffixes:

genitive: -хаа (-хоо, -хээ, -хөө)

nom.:	gen.:	gen. refl.:
нөхөр	нөхрийн	нөхрийнхөө
ах	ахын	ахынхаа
улс	улсын	улсынхаа

dat.-loc.: -аа (-оо, -ээ, -өө)

nom.:	dat.-loc.:	dat.-loc. refl.:
нөхөр	нөхөрт	нөхөртөө
ус	усанд	усандаа
гэр	гэрт	гэртээ

accusative: In this case the reflexive suffix is added directly to the stem of the word (fleeting -n is dropped). The reflexive suffix is the same as that used with the dative-locative case. The accusative suffix may be retained before the reflexive, but seldom is. Only in the case of stems ending in a long vowel or a diphthong is the accusative suffix always retained. If the stem ends in **Ъ** (which changes to **И**) the reflexive suffix is **-а** or **-о**.

nom.:	acc.:	acc. refl.:
морь	морийг	морио
ус	усыг	усаа
мал	малыг	малаа
гэр	гэрийг	гэрээ
далай	далайг	далайгаа

(ог морийгоо, усыгаа, etc.)

ablative and instrumental: **-аа (-оо, -ээ, -өө):**

nom.:	abl. & instr.:	abl. & instr. refl.:
мал	малаас	малаасаа
гэр	гэрээс	гэрээсээ
ус	усаар	усаараа

comitative: **-гаа (-гоо, -гээ):**

nom.:	com.:	com. refl.:
мал	малтай	малтайгаа
гэр	гэртэй	гэртэйгээ
нөхөр	нөхөртэй	нөхөртэйгээ

10. 3.

A reflexive relationship may also be expressed by the reflexive pronoun **өөрөө** 'self', **өөрийн** 'own' or by the noun **бие** 'body, self' in the oblique cases with reflexive suffixes.

10. 4. Plural and Polite Imperative

The imperative of the second person singular, as has already been mentioned, coincides with the stem of the verb. (A somewhat more polite form with the suffix **-аач (-ооч, -ээч, -өөч)**

is sometimes also used. It can then be directed towards the second person plural as well.) The second person plural command is formed by adding the suffix -гтун (-гтүн) to the stem. This form is also used in addressing one person politely. If the stem ends in a consonant, an appropriate vowel, according to vowel harmony, is inserted before the suffix. (Note that the vowel inserted after stems ending in ж, ш, ч is и.)

ор-	орогтун!	enter! (when addressed to one person: please come in!)
суу-	суугтун!	sit down! (please sit down!)
гарга-	гаргагтун!	produce! (please produce!)
хий-	хийгтун!	do! (please do!)

10.5. Future Imperative

A request or a command addressed to a second person for an act to be performed in the future is formed by the suffix -аарай (-оорой, -ээрэй, -өөрэй); if the stem ends in ь this changes to и and the suffix loses its first vowel: соль- 'to change' солиорой; if the stem ends in a double vowel or a diphthong, -г- is inserted before the suffix:

ор-	ороорой	enter! (later on)
яв-	яваарай	go!
суу-	суугаарай	sit
Маргаат энд ирээрэй!		Come here tomorrow!
Энд ирээрэй!		Come here! (not right now, but later)

10.6. Voluntative

The voluntative is frequently used in Mongolian. It expresses a wish or determination to do something in the first person singular and plural; such phrases are usually translated 'let's, let me' in English: 'Let's go fishing!', 'Let's do so!', 'Let me try!', 'I'll be off!' It is formed by adding the following suffixes to the stem of the verb:

-я (-ё, -е)	if the stem ends in a vowel;
-ъя (-ъё)	if a back-vocalic stem ends in a consonant;
-ье	if a front-vocalic stem ends in a consonant.

суу-	сууя!	let's sit; let me sit
яв-	явъя!	let's go; let me go
түү-	түүе!	let's gather; let me gather

(This suffix is pronounced with a long vowel as if written: -яа, -ъяа, -ьеэ, etc.)

10.7.

There is also a voluntative form that refers only to the first person singular, but it is used infrequently. Its suffix is -сугай (-сүгэй):

явсугай	I'll be going; let me be off, then
ирсүгэй	Let me come; I'll come

10.8. Optative

Forms in -Г and -тугай (-түгэй) refer to the third person. If the stem ends in a consonant, a short vowel is inserted before the -Г suffix.

яв-	яваг!	Let him go! He should go! Have him go!
ир-	ирэг!	Have him come! He should come!
суу-	сууг!	Have him sit! He should sit!

The-тугай form is mainly used in phrases such as 'Long live!' (In Mongolian literally 'may it rise! may it flourish!'):

Монгол улс мандтугай!	Long live Mongolia!
Энх тайван мандах болтугай!	Long live Peace! (lit.: May peace become flourishing!)

10.9.

In addition to these, an optative form -аасай and a dubitative form -уузай are sometimes used:

a. -аасай (-оосой, -ээсэй, -өөсэй)— with the appropriate modifications for stems that end in Ъ, long vowel, diphthong, etc. — expresses a strong wish that is frequently unrealizable:

Өнөөдөр ирээсэй! If he would only come today!

Дулаан болоосой! If it would only get warm!

b. -уузай (-үүзэй) expresses apprehension that something undesirable may happen, and frequently the particular happening is unavoidable:

Намайг үзүүзэй! What if he sees me!

Эс очуузай! If he only wouldn't go!

10.10. Modal Converb

The modal converb expresses a verbal action that occurs contemporaneously with the verb it immediately precedes; the action does in fact merge with the action of the main verb, merely modifying it. This modal converb is formed by adding the suffix -н to the stem. If the stem ends in a consonant, a short vowel is inserted before the suffix according to the vowel harmony (after ж, ш, ч the vowel и is inserted):

суу-	to sit	суун
яв-	to go	яван
унш-	to read	уншин
бич-	to write	бичин
шаардан нээх	to open hurriedly (to open hurrying)	
айн харах	to look fearfully (to look fearing)	
хажуу тийшээ харан хэвтэх	to lie on one's side (to lie looking toward one's side)	
зохион байгуулах	to organize (to construct arranging)	

10. 11. Reading

ХААНЫ ШИНЭ ХУВЦАС - 1

Эрт урьд цагт нэгэн хаан байжээ. Тэр хаан шинэ сайхан хувцсанд маш дуртай тул хамаг мөнгөө хувцасны төлөө сүйтгэж, цэргээ огт бодохгүй, театрт очихгүй, ан гөрөө хийхгүй ажээ. Нэгэн өдөр хоёр луйварчин ирж, “Бид бол тансаг эд торгыг нэхэх хүн. Бидний нэхсэн торгоны өнгө хээ ертөнцөд хосгүй сайхнаас гадна, нэгэн эрдэм бий нь тэр эдээр хийсэн хувцсыг тэнэг буюу өөрийн тушаалд тэнцэхгүй хүн үзэж чадахгүй” гэж цуу тараасанд хаан, “Аяа, ямар сонин эрдэмтэй хувцас вэ? Би энэ эдийг нэхүүлье” гэж тэр хоёр луйварчинд хааны сангаас өчнөөн төчнөөн мөнгө тавин олгосонд тэр хоёр бачит хүн нэхэх суурь өмнөө тавьж, хоосон суурийн өмнө их л хичээн нэхэх байдал гарган, байн байн сайн торго мяндас, шижир алтыг хааны сангаас аваад туламдаа хийж хоосон суурийн өмнө харанхуй шөнө болтол сууж хичээн нэхэх дүрэм үзүүлнэ.

Хаан, “Би өвгөн шадар сайдаа явуулъя тэр бол тушаалдаа чухам тэнцэх шудрага, сэцэн хүн мөний тул тэр эдийг сайн үзэж чадах биз” гэж өвгөн сайдыг явуулсанд өвгөн сайд, тэр хоёр луйварчин хоосон суурийн өмнө сууж, нэхэх дүрэм үзүүлэн байгаа газар очоод, “Ай тэнгэр минь, нүдэнд үзэгдэх юм алга байна шүү” гэж бодоод нүдээ бүлтийлгэн үзэхэд, тэр хоёр луйварчин өвгөн сайдыг “ойртон ирж үзэгтүн!” гээд хоосон газар зааж, “Энэ торгоны өнгө хээ сайхан байна уу?” гэж асуусанд хөөрхий тэр өвгөн сайд нүдээ бүлтийтэл үзэвч хоосон газар юу байх ажээ. Дэмий л бүлтийтэл ширтэж “Ай тэнгэр минь, би тэнэг мангуу юм уу? Үүнийг бусдад мэдэгдэвэл үл болно. Би тушаалдаа тэнцэхгүй юм уу? Юу ч гэсэн энэ эдийг үзсэнгүй гэж хэлж болохгүй” гэж боджээ.

Хаан бас дахин нэг түшмэл явуулж үзүүлсэн урьдахь сайдын адил болж нүднийхээ хамаг хүчийг шавхан гаргаж хичнээн үзэвч хоосон сууриас өөр юм үзэгдэхгүйд хоёр луйварчин, “Бидний нэхэж байгаа энэ эд онц тансаг сайхан эд байгаа биз” гээд огт байхгүй эдийн өнгө хээг

тайлбарлан заасанд, тэр түшмэл, “Би тэнэг биш билээ; бодвол энэ сайхан тушаалдаа тэнцэхгүй минь энэ биз; үүнийгээ би хүнд бүү мэдэгдье” гээд хаандаа очиж “гай-хамшигт сайхан эд байна” гэж айлтгав.

10.12. Notes

1. эрт урьд цагт: 'once upon a time'
2. ертөнцөд...бий нь: 'besides being beautiful without equal in the world, it has an outstanding quality (that ...)'
3. өмнөө тавьж: 'putting in front of themselves' (note the reflexive ending)
4. шудрага ... мөний тул: 'because he is a sage, honest person who ...'
5. газар очоод: 'having gone to the place (where ...)'; the indefinite case used instead of the dative is frequent, particularly with the word газар
6. нүдээ бүлтийтэл: 'until his eyes bulged' cf. section 15.1. for use of accusative case here.
7. ... юу байх ажээ: 'the empty place held no significance (for him):
8. хичнээн үзэвч: 'no matter how much he looked', 'although he looked very much'
9. юу ч гэсэн: 'no matter what, I can't say...', 'whatever I say, I can't...'
10. би тэнэг биш билээ: (freely) 'I know I'm not stupid'; I'm supposedly not stupid
11. хүнд бүү мэдэгдье: 'I can't let it be known by others'

10.13. Vocabulary

адил	same, like, even, identical	алга	there is not, there are not, is lacking
ажээ	was	ан гөрөө хийх	to go hunting
ай	oh!	аяа	oh! alas!
айлтгах	to report, to announce	байдал	outward appearance, aspect

байн байн	often, constantly; from time to time	мэдэгдэх	to be known
бачит	cunning, sly, crafty	мяндас(ан)	silk thread
биз	apparently, obviously	нүд(эн)	eye
бий	is, are	нэхүүлэх	to cause to weave, to make weave
билээ	was	нэхэх	to weave
бодвол	apparently, obviously	нэхэх суурь	loom
бусад	others	огт	entirely; (with neg.) at all
буюу	or	олгох	to give out, to present
бүлтийлгэх	to cause to pro- trude, to open one's eyes wide	өвгөн	aged; old man
бүлтийх	to protrude, to bulge	өнгө	right side (of cloth); color
бүү	don't	өөр	other, another
гадна	(plus abl.) except	өөрийн	own, one's own
газар	earth, ground; place, area	өчнөөн төчнөөн	a great deal, so much
гайхамшигт	marvelous, re- markable	сайд	minister
дахин	again, anew	сан(г)	treasury
дуртай	(plus dat.) wanting, loving, coveting	сүйтгэх	to squander; to annihilate
дүрэм үзүүлэх	to pretend, to feign	сэцэн	wise, sage
дэмий	in vain, uselessly	тавих	to put; to set out; to let go; to disburse
ертөнц	the world	тайлбарлах	to explain, to comment on
луйварч(ин)	swindler, im- postor	театр	theatre
мангуу	stupid, simpleminded	торго(н)	silk
минь	my	төлөө	(post. plus gen.) for, for the sake of
мөн	the same, that very	тулам	a leather sack or bag

тушаал	official duty, post; order, command	хүч(эн)	power, strength
түшмэл	official	хээ	pattern, ornament
тэнгэр	sky; weather; god, spirit	цуу тараах	to spread rumors
тэнцэх	to be balanced; to equal; to answer the purpose	цэрэг	army; soldier
тэнэг	stupid	чадах	to be able
урьд	formerly, in the past	чухам	exactly, precisely
урьдахь	former	шавхах	to do something to the limit, to the last drop
үзүүлэх	to show; to cause to see	шадар сайд	chamberlain
үзэгдэх	to be seen	шижир	pure, refined
хаан	khan; king; ruler	ширтэх	to strain one's eyes, to stare
хамаг	all, entire	шөнө	night
харанхуй	dark; darkness	шудрага	honest
хичнээн	as much as, to the same extent as	шүү	isn't it so? to be sure
хичээх	to try, to exert oneself	эд	cloth
хоосон	empty	эрдэм	virtue, excellent quality
хосгүй	without equal	эрдэмтэй	having an outstand- ing quality
хөөрхий	pitiful	эрт	early, ancient
		явуулах	to send, to cause to go

LESSON 11

11.1. Numerals

All the numerals, with the exception of 2, have a fleeting n in their stems. In enumerating the cardinal numbers, the n-less stem is used. In the following list the full stems are in parentheses:

1 - нэг(эн)	20 - хорь(хорин)
2 - хоёр	30 - гуч(ин)
3 - гурав (гурван)	40 - дөч(ин)
4 - дөрөв (дөрвөн)	50 - тавь (тавин)
5 - тав(ан)	60 - жар(ан)
6 - зургаа(н)	70 - дал(ан)
7 - долоо(н)	80 - ная(н)
8 - найм(ан)	90 - ер(эн), ир(эн)
9 - ес(өн)	100 - зуу(н)
10 - арав (арван)	1000 - мянга(н)

Compound numbers from eleven to ninety-nine are formed by combining the higher and lower units:

11 - арван нэг	34 - гучин дөрөв
12 - арван хоёр	56 - тавин зургаа
13 - арван гурав	79 - далан ес
14 - арван дөрөв	83 - наян гурав
19 - арван ес	95 - ирэн тав
21 - хорин нэг	99 - ирэн ес

Multiples of hundreds and thousands are formed as in English:

200 - хоёр зуу	8000 - найман мянга
400 - дөрвөн зуу	10,000 - арван мянга, (ог түмэн)

11. 2.

The fleeting -n of the numeral stems remains when the numeral acts as a modifier:

12 - арван хоёр

520,000 - таван зуу хорин мянга

520,000 wagons - таван зуу хорин мянган тэрэг

(Nouns modified by numerals do not add a plural suffix.)

11. 3.

The numerals can be declined; in the declension the fleeting -n is retained before the genitive, dative-locative, and ablative suffixes, exactly as in the declension of a noun.

арваны	of ten
арванд	to ten
арванаас	from ten

11. 4.

The ordinal numerals are formed by adding the suffix -дугаар (-дүгээр) to the n-less stem of the cardinal numerals:

нэгдүгээр	first	зургаадугаар	sixth
хоёрдугаар	second	аравдугаар	tenth
гуравдугаар	third	арван тавдугаар	fifteenth
есдүгээр	ninth	хорьдугаар	twentieth

The ordinal numbers 'sixth and 'seventh' also have an abbreviated form:

зургаадугаар	- зургадугаар
долоодугаар	- долдугаар

11. 5.

Another ordinal suffix is also in use, but is less frequent: дахь, дэх. It is written either separately or joined to the stem of the numeral.

нэгдэх	first	наймдахь	eighth
хоёр дахь	second	арван тав дахь	fifteenth

11. 6.

Collective numerals with the meaning 'in a group of four, four together', 'being six, six together', etc., are formed by adding the suffix -уул (-үүл) to the n-less stem of the cardinal numeral. The formation of 2, 6, and 7 are irregular:

хоёул	two together	зургуул	six together
гурвуул	three together	долуул	seven together
дөрвүүл	four together	наймуул	eight together
тавуул	five together	есүүл	nine together
			etc.

11. 7.

Distributive numerals, meaning 'two each', 'five each', etc., are formed by the suffix -аад (оод, -ээд, -өөд). One and two have irregular forms:

нэжээд (нэжгээд)	by ones	зургаагаад	by sixes
хошоод	by twos	долоогоод	by sevens
гурваад	by threes	наймаад	by eights
дөрвөөд	by fours	есөөд	by nines
таваад	by fives		

In higher numbers (10 and up) this form gains an approximate meaning:

арваад	about ten	зуугаад	about a hundred
--------	-----------	---------	-----------------

Note the following usage:

арваад мянга	tens of thousands
зуугаад мянга	hundreds of thousands, etc.

11. 8.

Fractions are formed with the denominator in the genitive case followed by the numerator in the nominative case:

one half: хоёрын нэг (or sometimes by analogy with the other numerals: хоёрны нэг)

eight tenths: арваны найм
 five thirds: гурваны тав (or гуравны тав)

11.9. Double Declension

Several case suffixes may sometimes be joined together on the same word. This forms the so-called double declension, in which genitive and dative-locative, dative-locative and ablative, comitative and any other case suffix may be joined.

a. genitive plus dative-locative signifies 'at whose place; to whose place':

Санжийнд	to Sanj's (place)
нөхрийнд	at the friends's (place)
танайд	to your (place)

b. dative-locative and ablative is found only in the word: гэртээс 'from the home; from out of the house', and does not differ appreciably in meaning from the bare ablative.

c. comitative and other case suffixes may be joined together. Comitative plus ablative often has the meaning 'because of' (see section 4.2), but it may also have its logical meaning:

Санжтайгаас from the one with Sanj

The context will clarify the reading. The comitative plus the instrumental suffix usually has an adverbial meaning:

баяр	happiness
баяртай	happy, with happiness
баяртайгаар	happily

11.10. Reading

ТОО БОДЪЁ

Самданы охин тоо бодож сууна. Арван нэг дээр хорин гурвыг нэмбэл хэд болох вэ? Арван нэг дээр хорин гурвыг нэмбэл гучин дөрөв болно. Дөчин зургаагаас хорин есийг хасвал хэд үлдэх вэ? Дөчин зургаагаас хорин есийг хасвал арван долоо үлдэнэ. Наймыг долоогоор үржүүлбэл

тавин зургаа болно. Жаран зургааг зургаад хуваавал хэд болох вэ? Жаран зургааг зургаад хуваавал арван нэг болно.

Манай багш оюутан бүхэнд нэжээд ном, хошоод дэвтэр, гурваад үзэг, дөрвөөд харандаа өгөв. Одоо та хаанаас ирэв? Би уншлагын танхимаас ирэв. Тэнд олон хүн байна уу? Одоо уншлагын танхимд зуугаад хүн ном ба сонин уншиж байна. Барагцаалбал тэдний дөрвөний нэг хувь бол багш нар ба албан хаагчид байна. Тэнд цөөн биш, олон хүн сууж байна.

Одоо Дамдин, Дорж, Жамц гурвуул зугаацаж явна. Тэдэнтэй таван оюутан уулзав. Тэдгээр оюутан нар наймуулаа манай дээд сургуулийн оюутан нар юм. Тэдгээр оюутан нар наймуул кино үзэв.

Манайд нөхөр Самдан ирэв. Би түүнтэй ярилцав. Нөхөр Самдан бол: “Чиний өвгөн аав эмэг эх хоёр хэдэн настай вэ?” гэж асуув. Миний өвгөн аав ерэн хоёр настай, миний эмэг эх наян таван настай юм гэж би хариулав. Таны хүү, охин хоёр хэддүгээр ангид сурч байна? Манай хүү наймдугаар ангид сурч байна. Манай охин нэгдүгээр ангид сурна.

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын хүн амын тоо хэд вэ? Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын хүн амын тоо есөн зуун мянга гаруй юм. Өөрөөр хэлбэл есөн бум гаруй болно. Монгол ардын хувьсгал хэдэн онд мандав? Монгол ардын хувьсгал нэг мянга есөн зуун хорин нэгдүгээр онд мандсан юм. Энд сууж байгаа нөхөр Монгол ардын хувьсгалын тухай илтгэл хийх гэж байна.

Энэ жил бол мянга есөн зуун жаран хоёрдугаар он юм. Өнөөдөр хэдэн бэ? Өнөөдөр мянга есөн зуун жаран хоёрдугаар оны долоодугаар сарын хорин нэгэн юм. Цаг хэд болж байна? Долоон цаг хагас болоод байна. Орой болжээ. Тийм! Чи хожимдож ирсэн. Өршөөнө үү, би танд саад болчлоо.

Одоо цаг хэд болж байна? Арван цаг болоод байна. Бид энд хоёр цаг хагас суув. Одоо бид гэртээ харина. Та бидэнтэй шатар нэг нүүнэ үү? Үгүй, би чадахгүй. Би маргааш танайд ирье! За, тэгье!

Би хувцсаа өмсөв. Миний өрөөсөн бээлий хаа байна? Чиний өрөөсөн бээлий энд байна. За, явъя! Сайн яваад ирээрэй!

LESSON 12

12. 1. Converbs in -магц and -хлаар

The converbs formed with the suffixes -магц and -хлаар are rather close in meaning. In general they convey the sense 'as soon as'.

а. -магц (-могц, -мэгц, -мөгц) signifies that as soon as one thing has occurred, another takes place; in other words, one occurrence immediately followed by another.

б. -хлаар (-хлоор, -хлээр, -хлөөр) with a corresponding short vowel inserted between the stem and the suffix, signifies that one action takes place immediately after the other action has begun.

12. 2. Converb in -саар

The converb formed with the suffix -саар (-соор, -сээр, -сөөр) signifies a continuing action that has been going on since the beginning of the main action. With the auxiliary verb байх 'to be' it carries the meaning 'keeps on, goes on, continues to'

ирсээр байна

keeps coming

мөлхөсөөр байв

he went on slipping

Зураг зурсаар шөнө
орой болтол суув.

He sat drawing pictures until
late at night. (He sat until it
became late at night, continu-
ing to draw pictures throughout
the act of sitting.)

12. 3.

In addition to the verbal suffixes that have been discussed, the stem of the Mongolian verb can be expanded by suffixes that give the basic root passive, causative, and other meanings.

12.4. The Passive

The passive is formed by these suffixes:

a. -т if the stem ends in *р, г* or *в* that is not followed by an unwritten short vowel:

өг-	өгтөх	to be given
ав-	автах	to be taken
гар-	гартах	to be overtaken

b. -д if the stem ends in *л* (without a hidden final short vowel):

ол-	олдох	to be found
дайл-	дайлдах	to be conquered

c. -гд in all other cases; if the stem ends in a consonant, a short vowel corresponding to the vowel quality of the stem is inserted:

нээ-	нээгдэх	to be opened
мэд-	мэдэгдэх	to be known
сонс-	сонсогдох	to be heard (one sometimes also sees the form сонсдох)
ал-	алагдах	to be killed

12.5.

The logical subject of a passive phrase is put in the dative case:

нохойд идэгдсэн мах	the meat eaten by the dog
Тарвага чи хэцүү юм бол яагаад хүнд ал- агддаг юм бэ гэжээ.	"Marmot, if you are so clever, why are you always killed by man?" he said.

12.6. The Causative

Almost any Mongolian verb can be made causative by the addition of one of the following suffixes to its stem. The causative

indicates that someone causes or permits' an action to be done: суух 'to sit', but суулгах 'to seat, to have (someone) sit, to allow to sit, to cause to sit'. The causative suffix makes intransitive verbs transitive: хатах 'to dry' (intrans.), хатаах 'to dry' (trans.)

би орондоо хэвтэв	I lay in my own bed.
ээж намайг оронд минь хэвтүүлэв	Mother had me lie in my bed.

12.7.

The following suffixes form the causative:

a. -лга- (-лго-, -лгэ-, -лгө-); added to stems ending in a long vowel or diphthong:

суух	to sit	суулгах	to cause to sit, to seat
хаах	to close	хаалгах	to cause to close, to allow to close

b. -га- (-го-, -гэ-, -гө-); added to stems in -л-, -р-, -с-, -д (-д changes to -т before the suffix):

гарах	to come out	гаргах	to cause to come out, to produce
хүрэх	to arrive	хүргэх	to cause to arrive, to supply, to send
босох	to rise	босгох	to raise
цадах	to become full	цатгах	to fill, to feed to satiation

c. -аа- (-оо-, -ээ-, -өө-); added to some stems ending in a short vowel:

зогсох	to stop, to stay	зогсоох	to cause to stop, to cause to stay
зовох	to suffer, worry	зовоох	to torment, to cause to worry
сөнөх	to go out (of fire), to perish	сөнөөх	to extinguish, to annihilate, to destroy

d. -гаа-; added to a very few verbs ending in a short vowel:

унах	to fall	унагаах	to fell, to cause to fall
------	---------	---------	---------------------------

e. -уул- (-үүл-); added to all other stems (after a few stems ending in a diphthong: -гуул-):

орох	to enter	оруулах	to introduce, to cause to enter
хэвтэх	to lie, lie down	хэвтүүлэх	to lay, to cause to lie
үзэх	to see	үзүүлэх	to show, to cause to see
цуглах	to gather (intr.)	цуглуулах	to gather (trans.)
байх	to be	байгуулах	to build, to organize

12. 8.

Occasionally the causative suffix will give a passive meaning:

заах	to teach	заалгах	to be taught, to be shown
------	----------	---------	---------------------------

12. 9. Reciprocal and Cooperative Forms

Verbs can be given a reciprocal meaning by the addition of the suffix -лд-:

алах	to kill	алалдах	to kill each other
барих	to grasp	барилдах	to wrestle, to stick together, to adhere

12. 10.

A cooperative action is expressed by the addition of the suffix -лц-:

суух	to sit	суулцах	to sit together, to live together, to participate
------	--------	---------	---

сурах	to study, learn	сурадцах	to study together
хэвтэх	to lie	хэвтэлцэх	to lie together

12. 11.

The exact shades of meaning of the reciprocal and cooperative verbs are not always adhered to. They can be used simply to indicate an action in which many people take part, and in such cases they are interchangeable.

12. 12.

An action in which many people participate, an action performed in a group, is expressed by adding the suffix -цгаа- (-цгоо-, -цгээ-, -цгөө-):

явах	to go	явцгаах	to go (in a group)
суух	to sit	сууцгаах	to sit (in a group)

12. 13. The Intensive

An intensive is formed by adding the suffixes -ч- or -чих- to the stem of the verb. This form indicates an action that is done completely and quickly, suddenly, and sometimes violently:

Санж босов	Sanj got up.
Санж босчихов	Sanj sprang up.
Жамба тэгээд усангүй мордоод явчихав.	Then Jamba mounted and took off without the water.

12. 14.

These suffixes can be added one to the other so that one may find the stem of a verb expanded by two, three, and even four of the suffixes:

гарах	to go out
гаргах	to cause to go out
гаргуулах	to have someone cause some- one to go out

барих	to take, to grasp
баригдах	to be grasped
баригдуулах	to cause to be grasped

12. 15. The Verb орхих

The verb орхих 'to throw' is used as an auxiliary verb to indicate a complete and finished action, sometimes with a measure of speed and violence in the performance:

идэж орхи-	to eat up completely
уутанд хийж орхисон	whipped (me) into the sack

12. 16. The Verb өгөх

The verb өгөх 'to give' can be used as an auxiliary verb to indicate that an action is done for someone else:

зааж өг-	to show someone
хэлж өг-	to tell someone; to tell something for somebody's benefit
аваачиж өг-	to bring for someone

12. 17. The Verb авах

The verb авах 'to take' used as an auxiliary verb gives the opposite meaning of doing something for oneself:

аваачиж ав-	to bring for oneself
бичиж ав-	to write down for oneself

12. 18. The Verb үзэх

The verb үзэх 'to see' is used as an auxiliary verb together with an imperfect converb with the meaning 'to try to':

үүнийг барьж үзэв	he tried to grasp it
авдрыг онгойлгож үзвэл	when he tried to open the coffer

12. 19. Reading

ХААНЫ ШИНЭ ХУВЦАС - 2

Хаан өөрөө тэр эдийг үзье гэж нэгэн өдөр урьд очсон хоёр түшмэлийн хамт тэр хоёр луйварчны өмнө очсонд тэр хоёр хааныг үзээд утасгүй хоосон суурийн өмнө хамаг чадлаа гаргаж нэхэх дүрэм үзүүлэв. Хаан гайхаж “Аяа, энэ ямар жиг вэ? Миний нүдэнд юм огт үзэгдэхгүй байна. Би тэнэг мангуу билүү? эсвэл, би хаан болбол тэнцэхгүй байна уу? Энэ ямар хэцүү хэрэг билээ” гэж бодоод өндөр дуугаар “Аяа, юутай сайхан эд вэ!” гэж хэлжээ.

Тэр хоёр луйварчин, заа хааны хувцас бэлэн боллоо гэсэнд хаан ирэв. Хоёр луйварчин юм барьсан байдал үзүүлэн гараа өргөж “Үзэгтүн! энэ бол өмд, энэ бол цамц, энэ бол нөмрөг; цөм аалзны шүлс мэт хөнгөн тул өмссөн хүн өмссөнөө огт мэдэхгүй, тийм сонин эрдэмтэй хувцас юм” гэж хэлэхэд хааныг дагасан олон түшмэд бүгдээрээ тиймээ! Гэвч тийм хувцас үнэндээ үгүй тул нүдээ бүлтийтэл дэмий хоосон газар ширтэж байв.

Хоёр луйварчин хаанд шинэ хувцас өмсгөх байдал гаргаж аашлав. Хаан толины өмнө цааш нааш эргэж биеийг үзэв. Олон бүгдээр, аяа, энэ хувцасны өнгө хээ юутай үзэсгэлэн сайхан юм бэ? гэж хашгартал ёслол удирдах түшмэл ирж, гадаа их ёслолоор залрах төрийн их шүхрийг залж хаантныг хүлээж байна гэсэнд, хаан за, би бэлэн боллоо гэжээ.

Хаан төрийн их шүхрийн дор маш ихэмсэг байдлаар явахад гудамж зээлийн газар хуралдсан иргэн, “Ай, тэнгэр ээ, манай хааны энэ хувцас үнэхээр хосгүй сайхан хувцас байна” гэж хашгарцгаав.

Тэгж явтал гэнэт нэг бяцхан хүүхэд, “Аяа, манай хаан чармаа нүцгэн явж явна” гэж хашгарсанд эцэг нь дуудан, “Ай, тэнгэр ээ, гоёч үгүй үнэн үгийг сонсогтун” гэсэнд олон хүн тэр хүүхдийн хэлсэн үгийг бие биедээ сэм дамжуулан хэлсээр хурсан олон бүгд, энэ хаан хувцасгүй нүцгэн явж явна; тэр нэг хүүхэд хааныг улаан нүцгэн явж явна гэж хэллээ гэж хашгарцгаав.

Хаан олны хэлэлцэх тэр үгийг зөв гэж бодож олоод ихэд ичсэн боловч арга буюу нэгэнт ингэж гарснаас хойш хувцастай хүн шиг явахаас өөр мэхгүй болов гэж улам

ихэмсэг байдал гаргаж явахад хааны нөмрөгийн хормойг барих хүмүүс царайг төв болгож хормойг барих мэт гарыг өргөн явжээ.

12.20. Notes

1. билүү: contraction of билээ + үү (interrogative particle)
2. хашгартал: 'when they shouted'; this suffix (see section 9.6-9.7) is often best translated as 'when... '.
3. хаантныг: contraction of хаантан + ыг 'your majesty' (accusative)
4. (тэнгэр) ээ: a vocative exclamation
5. хашгарцгаав: 'they shouted in unison' (see section 12.10)
6. бие биедээ: 'to each other, from person to person'
7. хааныг: 'referring to the khan, with respect to the khan' (see section 15.2)
8. улаан нүцгэн: 'stark naked' (lit.: 'red naked')

LESSON 13

13.1. Comparative Degree

The comparative degree, as has already been shown (section 4.2. a.), is formed by means of the ablative case. The ablative case suffix is added to the word which is the basis for comparison.

энэ байшингаас өндөр	higher than this building
төмөр бол модноос хатуу байна	iron is harder than wood
Улаанбаатраас их	bigger than Ulaanbaatar

13.2. Superlative Degree

The superlative degree can be formed in several ways:

a. The words **хамгийн** and **туйлын** are used to form an absolute superlative:

хамгийн хол	the most distant
хамгийн их	the largest, the greatest
хамгийн сайн	the best
туйлын бага	the minimum, the least
туйлын сайн	the best

b. The superlative can be expressed by a noun in the genitive case followed by an attribute (which is the case also in the examples given in a. above; since these are the most common words used to form the superlative they are listed separately):

Халхын сайн эр	the best man of the Khalkhas
багачуудын дотно (найз нар)	the most intimate friends among the children

c. A superlative is sometimes expressed by an attribute in the genitive or ablative case followed by another attribute:

халуунаас халуун	the hottest, hotter than hot
муугийн муу	the worst, the worst of the bad.

13. 3.

A very high degree or intense degree is indicated by reduplication. The first syllable of the word is reduplicated with a final -В. If the first syllable ends in a consonant, this is replaced by -В. If the word begins with a vowel, this is reduplicated with a final -В:

улаан	red	ув улаан	bright red
хар	black	хав хар	coal black
шинэ	new	шив шинэ	brand new
чимээгүй	silent	чив чимээгүй	completely noiseless, dead silent

13. 3.

A high degree or intense quality is also expressed by intensifying particles like: маш 'very', тун 'extremely', нэн 'very, completely';

маш их	very big
тун муу	extremely bad

13. 5. Diminutives

A diminutive is formed by the suffixes -хан, -втар, -шиг:

a. -хан (-хэн, -хон, -хөн) is the most frequently used diminutive suffix. It can be added to practically any noun, adjective, adverb, or even numeral. In most cases it adds the diminutive significance 'rather, -ish', but it is sometimes used without any translatable diminutive meaning (see the last example below). When this diminutive suffix is added to an attribute modifying a noun, the diminutive sometimes refers not to the attribute but to the noun.

шинэ	new	шинэхэн	newish
залуу	young	залуухан	youngish
хоёр	two	хоёрхон	only two
арваад	about ten	арваадхан	only about ten
улаахан цэцэг			a red little flower (!)
хархан малгай			a black little cap (!)
шив шинэхэн			completely new, brand new (lit.: completely newish)

b. The diminutive suffix -втэр (-втор, -втэр, -втөр) is used mainly with adjectives denoting colors:

улаан	red	улаавтар	reddish
ногоон	green	ногоовтор	greenish
цагаан	white	цагаавтар	whitish
настай	aged	настайвтар	rather old
хүйтэн	cold	хүйтэвтэр	coldish

c. The diminutive suffix -шиг is used infrequently:

урт	long	уртшиг	longish
гашуун	bitter	гашууншиг	rather bitter

13. 6. Adjective-forming Suffixes

The suffixes most frequently used to form an adjective from a noun are -т and -тай (-той, -тэй):

хүч	power	хүчтэй/хүчит	powerful
үнэ	value	үнэтэй/үнэт	valuable
морь	horse	морьтой/морьт	equestrian, having a horse
гайхамшиг	curiosity	гайхамшигт	curious, strange
элс	sand	элстэй/элст	sandy
ус	water	устай/уст	watery

13. 7.

The suffix **-гүй** forms a negative attribute:

ус	water	усгүй	waterless
хүн	person	хүнгүй	deserted, uninhabited
үс	hair	үсгүй	bald
сэрэмж	attention	сэрэмжгүй	inattentive

13. 8. The Suffix -х, -хь, -хи

The suffix **-х, -хь, -хи** forms an attribute expressing location at or in something or existing at a specified time:

одоо	now	ОДООХЬ	present
дотор	inside	ДОТОРХИ	internal, inner
энд	here	ЭНДЭХ	situated here
тэнд	there	ТЭНДЭХ	of there, which is there
урд	front, south	УРДАХЬ	southern, situated in front
урьд	formerly	УРЬДАХЬ	former

13. 9.

When added to a word in the dative case, the **-х (-хь, -хи)** suffix expresses situation in or belonging to a certain place:

хотондохь	situated in the city
далайдахь	situated in the sea
огторгуйдахь	situated in the sky

13. 10.

When added to the genitive case, the **-х** suffix indicates a belonging to the person or object in question:

эцэг	father	эцгийнх	belonging to father, something of father's
бид	we	манай our манайх ours	
Очир	Ochir	Замдаа Очирынхыг үзэв. On his way he saw Ochir's (the thing or person belonging to Ochir)	

13. 11.

The suffix **-ынхан** (**-ийнхан**, **-нийхэн**, etc.) which is by origin a plural of the suffix above, expresses a collective or group:

Улаанбаатрынхан	The Ulaanbaatarites
сургуулийнхан	those of the school (the students and staff)
төмөрзамынхан	the railroaders
шинжилгээнийхэн	the researchers

13. 12. Reading

ХОЁР САЙН МОРЬ

Эрт урьд цагт хол газар худалдагдсан хоёр морь уг нутгаа санаж харихаар гүйсээр явтал, тэр хоёр морины нэг нь замдаа нас хөгширч, харьж чадахгүй хоцрох болжээ. Залуу мориндоо ингэж захив:

- За, залуу дүү минь, замдаа сайн яваад хариарай. Хөгшин аж чинь одоо үхэх болов. Дүү минь болзоогүй замаар битгий яваарай! Бүргэлзсэн бор юман дээр битгий очоорой, боолттой юмны амыг битгий задлаарай гэж захиад хоцорч гэнэ. Залуу морь нь нэг бүдэг замаар орж явжээ. Гэтэл нэг бүргэлзсэн бор юмны бараа харагдаж гэнэ. Түүнийг очиж үзэх юмсан гэж, тэсч чадсангүй гүйн очиход уутанд хийсэн юмны ам нь боолттой хөдөлж байжээ. Түүний дотроос юу гарах бол үзэх юмсан гэж тэсч ядаад, амы нь

задалтал, дотроос нь өлссөн нэг том чоно гарч ирээд - чи юун морь ингэж миний бодлыг задлав. Би нэг айлын малаас барьж идсээр байтал тэр айлын хөрөнгөний эзэн намайг чиний адил хурдан мориороо хөөн гүйцэж барьж аваад, энэ уутанд хийж орхисон билээ. Одоо би чамайг иднэ - гээд барихаар завдан дагатаал, нэг туулай явж байгаад, тэр хоёрыг үзмэгц: "Та хоёр юун морь чоно хоёр вэ?" гэж асуув. Тэхлээр нь үнэн байдал учраа тоочсонд тэр туулай морины амийг аврах аргыг бодож ингэж хэлж гэнэ: "Үгүй, чоно гуай ийм сайхан эр байтал, уутанд хийлгэж, ам нь боодолтой хэвтэж байна гэсэн чинь худал биз ээ. Хэрэв үнэн бол би харин энэ морин дээр еерийнхөө биеийг шагналд нь өгч идүүлье" гэв. Тэхэд нь чоно; үнээн, би энэ уутанд байсан гэж хэлжээ. Туулай "Эрхэм чоно та энэ уутанд яаж багтах билээ, би үзээгүйдээ үнэмшихгүй." гэхэд чоно, морь туулай хоёулангий нь идэхээр бодож, нөгөө уутандаа дахин ороод, толгойгоо хараахан далд оруулаагүй байхад нь туулай: "За тэр толгой чинь багтахгүй байна гэж хашгармагц, чоно толгойгоо даруй далд оруулав. Туулай тэр даруй уутны амыг хуучин хэвээр нь боож орхив. Ингээд өчүүхэн биетэй боловч, арга онолтой туулайн гавьяагаар амь гарч, залуу морь нутагтаа харьж амар сайхан жаргасан гэнээ.

13.13. Notes

1. нас хөгширч: 'growing old' (lit.: 'his age growing old')
2. замдаа сайн яваад хариарай: 'having gone well (without incident) return (home)!'
3. хоцорч: note that this is the short form of the finite past suffix -чээ (see section 8.9a)
4. гэнэ: 'they say' -- a common feature of folk tales, where sometimes every sentence is so concluded.
5. бараа харагдах: 'to come into view, to get the first glimpse of in the distance'
6. хийж орхисон/боож орхив: see section 12.14
7. тэхлэрэр нь: 'at once, right away' (lit.: 'as soon as he had done thus')

8. (биз)ээ: an emphatic particle
9. энэ морин дээр: 'in addition to this horse' (lit.: 'on top of this horse')
10. үнээн: 'it's true' -- vowel lengthened for emphasis
11. хоёулангий нь: an accusative of the word хоёул(ан) + нь (see section 8.8); the collective numerals are colloquially declined both with or without a hidden g.
12. тэр даруй: 'that instant'
13. хуучин хэвээр: 'in its old way; as it was before'
14. амь гарах: 'to remain alive, to escape danger alive'

LESSON 14

14. 1. The Suffix -маар

The suffix **-маар** (**-моор, -мээр, -мөөр**) added to verbal stems forms an attributive expressing that the action is feasible and can be done:

ИДЭХ	to eat	ИДМЭЭР	edible, fit to eat
АВАХ	to take	АВМААР	fit to be taken
ОЛОХ	to find	ОЛМООР	able to be found

14. 2.

The suffix **-шгүй** added to verbal stems expresses the negative of the above:

ИДЭШГҮЙ	inedible
УУШГҮЙ	undrinkable
ОЛОШГҮЙ	unfindable

14. 3. Adverbs

Many adjectives can be used adverbially without any morphological change, e. g.: **сайн** 'good, well', **чанга** 'firm, firmly', but these and other adjectival words can be used specifically as adverbs with the addition of the instrumental suffix:

сайнаар	well
муугаар	bad, vilely
чангаар	firmly
хурднаар	swiftly

The instrumental case is, in fact, used to construct a multitude of adverbial expressions (see section 4. 4.).

14. 4.

The suffix -уур (-үүр) is an adverbial suffix that indicates motion through the area above something or motion along, through something:

дээр	above	дээгүүр	through the area above
дор	below	доогуур	through the area below
хойно	behind	хойгуур	along behind, through the rear, north
цаана	on the other side	цаагуур	through and above the area yonder

14. 5.

The suffix -ш expresses motion in a certain direction:

дээр	above	дээш	upwards
дор	below	доош	downwards
цаана	beyond	цааш	away
наана	on this side	нааш/найш	to this side

14. 6.

A great number of adverbial particles are used in Mongolian to indicate the violence or thoroughness of an action. These are lexical items, but some examples of their use are given below:

цохих	to beat	бут цохих	to beat to pieces
дарах	to press	хуга дарах	to crush
татах	to pull	суга татах	to rip out
буудах	to shoot	цоо буудах	to shoot right through, to pierce

14. 7. The Suffix -с plus хийх

To indicate an abrupt and sudden action, the suffix -с is

used with some form of the verb хийх 'to do' (sometimes, but rarely, also with the verb гэх):

татах	to pull	татаг хийх	to jerk
явах	to go	явас хийх	to go suddenly
байх	to leave off	байс хийх	to quit suddenly

14.8. Converb in -нгууд

A seldom used converb with the suffix -нгууд (-нгүүд, or -нгуут/-нгүүт) expresses that the action of the finite verb takes place during the action of the converb:

Санж замдаа явангууд
намайг үзэв.

While Sanj was going on his
way he saw me.

14.9. Reading

РЭНЧИНДОРЖ ХҮҮ

Эрт урьд цагт Рэнчиндорж гэгч нэг хүү, аавтайгаа хоёулханаа суудаг байжээ. Нэг өдөр Рэнчиндорж айл хэсэж ааруул эзэгий гуйхаар бор даагаа унаж, богц хүүдий ганзгалаад явж байтал хааны аргалчин, үхэр тэрэг хөтлөөд явж байжээ. Тэгсэн чинь аргалчны тэрэгний боодой тасарчээ. Рэнчиндорж хүү бууж боодой залгаж байтал, хааны түшмэл давхиж ирээд: Хаан чамайг аргал удаан түүлээ. Алчихаад ир гэж байна гэж аргалчинд хэлжээ. Гэтэл Рэнчиндорж хүү: Аргал удаан түүлээ гэж аргалчнаа алдаг юм байж, харин аргалаа даахгүй тасарч байгаа тэрэгнийхээ боодой яах бол? гэж асуужээ. Түшмэл ихэд уурлаж: Чам шиг муу юманд, хаан төрийн ажил ямар хамаатай юм бэ? Чамайг хаанд аваачиж өгнө гээд ар талаас нь арав хорь өшиглөж, өмнө талаас нь өөд уруугүй алгадаж, хажуу тал-аас нь хавирга сүвээгүй нударч, түлхсээр Рэнчиндорж хүүг хаанд аваачиж өгөөд: Хаан эзний зарлиг ёсоор аргалчин хүүхнийг алах гэтэл, энэ муу хүү: Аргал удаан түүсэн аргалчныг хаан гуай алдаг юм байж, аргалаа даахгүй тасарч байгаа тэрэгний боодой яах бол гэж эгдүүтэй үг

хэлээд байхлаар нь аваад ирлээ гэжээ. Хаан: Тэгсэн нь үнэн юм уу? гэхлээр Рэнчиндорж хүү: Үнэн гэж хариулжээ. Хаан: Чи яасан мэргэн цэцэн үгтэй юм бэ! Чи энэ тогоон дээр чанаж байгаа цайг буцлахаас өмнө, үнсэн чөдөр зангидаад ир гэжээ. Рэнчиндорж хүү гарч урт өвс зулгааж чөдөр зангидаад хавтгай банзан дээр тавьж шатаагаад, үнсий нь тэр хэвээр нь хаанд барин очиж: За хаан гуай, хийгээд ирэхэд амархан хийлгэсэн эзэн хэрэглэхэд хэцүү энэ юмыг танд барья гээд үнсэн чөдрөө банзтай нь хаанд өгчээ.

Хаан: Чи маргааш өглөө, эр үхэр сааж, элгэн тараг бүрж ир гэжээ. Рэнчиндорж хүү: Манайд хаантанд таарах аятай суулга пял байхгүй. Хаан өөрөө морилон очиж зооглоно уу? гэсэнд хаан: За, би маргааш очьё, чи яв гэжээ. Рэнчиндорж хүү хариад маргааш нь хааны ирж явах бараанаар хүрээ шүүрэн авч, гэрийнхээ хаяаг манаж эхэлжээ. Хаан ирээд: Чи халуун зун хаяагаа манаж байдаг учир юу вэ? гэхлээр Рэнчиндорж хүү: Ээ хаантан минь, аав минь хүүхэд гаргах гэж сандаргаад ядахдаа хаяагаа манаж байна гэжээ.

Хаан: Чи ямар тэнэг амьтан бэ? Эр хүн хэзээ хүүхэд гаргаж байсан юм бэ? гэжээ. Эр үхэр сааж, элгэн тараг бүрүүлэх гэж байгаа тэр хүн мөн их ухаантай хүн байх нь ээ? гэж Рэнчиндорж хүү хэлжээ. Хаан юу ч хэлсэнгүй бодож бодож: Чи маргааш өдөр ч биш, шөнө ч биш, манай гэрт ч биш, гадаа ч биш, өөх ч биш, мах ч биш зүйлийг надад аваачиж өг. Хэрэв чадахгүй бол толгойгий чинь авна гэжээ. Рэнчиндорж хүү: Чадвал та яах вэ гэжээ.

Хаан: Чамайг чадвал хаан ширээндээ суулгана гэжээ. Рэнчиндорж хүү маргааш нь үүр шөнийн завсраар хааныд очиж, гэрийн нь хатавчаар шагайгаад: За хаантан минь би өдөр ч биш шөнө ч биш ирээд, танай гэрийн гадаа ч биш, дотор ч биш байж байна. Хаан та өөх ч биш, мах ч биш энэ нэг юмыг авна уу? гэжээ. Хаан гараад харвал өдөр ч биш, шөнө ч биш, үүр шөнийн завсрын үе байжээ. Рэнчиндорж хүүг харвал хатавчаар шагайгаад, гадаа ч биш, гэрт ч биш, зогсож байна гэнэ. Өгсөн юмы нь үзвэл өөх ч биш, мах ч биш булчирхай байжээ.

Тэгээд хаан буруу харж уйлж, зөв харж инээж байж Рэнчиндорж хүүд хаан ширээгээ өгчээ.

14. 10. Notes

1. Хаан чамайг аргал удаан...: 'concerning you, the khan said. . .'; 'you' is here in the accusative case, being the object of the statement.

2. ... яах бол: 'what about the ...', 'what will one do about...'

3. ар талаас нь..ЭШИГЛӨЖ...: 'kicking him... from the back, ... slapping him... from the front'; note the idiomatic use of the ablative in these expressions

4. өөд уруугүй/хавирга сүвээгүй: 'both up and down' etc. (see section 7. 13 for this type of construction)

5. тогоон дээр: 'in the cauldron' (lit.: 'on the cauldron')

6. маргааш нь: 'the next morning' (lit.: 'its morning')

7. хааны... бараанаар: 'together with the khan's...'; i. e., 'at the moment the khan came into view...' (see section 4. 4. h)

8. хаяаг манах: 'to secure the lower part of the yurt', i. e., to throw up a ridge of earth against the bottom of the yurt to insulate and keep cold draughts from blowing in under the edge of the felt.

9. юу ч хэлсэнгүй: 'didn't say a thing'

10. чамайг чадвал: the subject in the accusative case (see section 15. 1)

11. үүр шөнийн завсраар: 'during the interval between night and dawn' (see section 4. 4. c)

12. буруу харж уйлж, зөв харж инээх: This is a standard closing phrase in folktales describing the dilemma of the person who is tricked or defeated in the story.

LESSON 15

15. 1. Logical Subject of Non-Finite Verbs

The logical subject of a phrase in which the predicate is a non-finite verbal form may be put into various cases: nominative, genitive, accusative, or ablative:

бороо орвол	if it rains
би явбал	if I go
миний явбал	if I go
намайг явбал	if I go
түүнийг ирэхэд	when he comes
миний үзсэн морь	the horse that I saw
түрэмгийлэгчдээс Монгол орныг эзлэхэд	when the aggressors occupied Mongolia
Чойбалсангаас бичсэн зохиол	a work that Choibalsan wrote, a work written by Choibalsan

15. 2. Accusative of Reference

In statements or commands, the person or object referred to is often expressed in the accusative case with the significance 'with respect to, concerning':

Намайг маргааш ирээрэй гэж хэлжээ.	He said that I should come tomorrow (with respect to me, he said...)
Доржийг одоо адуундаа яваач гэж хэл.	Tell Dorj to go to his horse- herd now (with respect to Dorj, say...)

15. 3. Onomatopoeic Words

In Mongolian there are innumerable onomatopoeic words that express sounds and motions. They are usually combined with some form of the verbs 'гэх' 'to say' or 'хийх' 'to do':

пул хийх	to plop (into liquid)
сар сар гэх	to rustle (with an even sound)
сар сур гэх	to rustle (with an uneven sound)
дав дав хийх	to shudder
далбас далбас гэх	to quiver
тэнтэр тунтар алхлах	to walk sideways and awry

15. 4. Binoms

Binoms are peculiarly common in Mongolian. Where one word would be sufficient to express the meaning, the Mongol often uses two synonyms side by side. Two words of opposing meanings are sometimes combined to form a new concept or term:

эв найрамдал	concord, friendship, peace
арга хэмжээ	means, measures
соёл боловсрол	culture
халуун хүйтэн	temperature (lit.: heat-coldness)
өндөр навтар	altitude, height (lit.: high-low)
орлого зарлага	budget (lit.: income-expenditure)

15. 5. Reading

БУХ ХУЦ УХНА ГУРАВ

Урьд нэг айл байжээ. Шуурганд больж зүдэрсэн бух, хуц, ухна ийм гурван амьтныг нутаг дээрээ хаяад нүүх болжээ. Тэр айлын нутаг дээгүүр нэг бар давхиж яваад, өнөөх гуравтай дайралджээ. Бар бухнаас асуужээ:

“Чиний нэр хэн гэдэг вэ? Чиний энэ толгой дээрхийг юу гэдэг юм бэ? гэхэд бух: “Миний нэр гүзээ ихт Гүнд хаан гэдэг, миний толгой дээрх бол тэнгэрээс хайрласан хар жад” гэжээ. Бар, бухын төмсийг үзээд: “Чиний энэ юу вэ?” гэж асуусанд, бух: “Миний энэ бол аав, ээжээс хайрласан гашуун сонгино” гэжээ. Бар баахан сэжиглэж хуцнаас асуужээ: “Чиний нэр хэн гэдэг вэ?” гэхэд хуц: “Толгой ихт Тонж хаан” гэдэг гэв. Ухна ишигнээс асуужээ: “Чиний нэр хэн гэдэг вэ?” гэхэд ухна ишгийн хариулсан нь: “Сахал ихт Санж хаан” гэдэг гэв. Төмсий нь үзээд: “Чиний энэ юу вэ?” гэж асуув. “Бардаж ирсэн барын махыг амталж идэх гашуун сонгино” гэхэд нь толгой дээрх эврий нь бар хараад: “Чиний энэ юу вэ” гэж асуув. “Миний энэ бол эргээд ирсэн барыг эргэлтгүй цохидог эрчит хар муна” гэжээ. Бар ихэд айгаад тэднийг идэж чадсангүй явжээ. Замд нь нэг баавгай дайралдаад: “Бар гуай, та юунд ингэж давхив?” гэжээ.

Энд нэг айхавтар гурван хаан байна” гэсэнд, баавгай: “Ээ! Тэр юуны чинь гурван хаан байх вэ? Хоёулаа очиж идье” гээд, тэдэн тийш очиж явтал ухна ишиг өмнөөс нь дэвхцэж зандран бархирсан нь: “Муу бар чамайг би чамд олигтойхон тарган баавгай авчир гэж хэлсэн үгүй юу” гээд, тэдний зүг учиргүй давхихад, бар зугтажээ. Хойноос нь давхисан ухна ишиг мөсөн дээр халтираад аарцгаа хагалж орхив. “Чамайг даа, та хоёрыг даа, өмдний тэлээ тасраагүй бол турсгы чинь хуулах сан!” гэж хашгарсаар тийчилж байв. Иймд хээр гараад, бар хэлсэн нь: “За одоо сахал ихт Санж хаантны өмдний тэлээ тасарчээ. Тэгээгүй бол одоо чи бид хоёр байхгүй сан. Больё одоо, тэр рүү зүглэхээ зогсёё. Ууланд очиж гөрөөс барьж идье” гээд явж байтал замд нь нэг чоно давхиж явав. Тэр чоно гэнэт зог тусч “Бар гуай, та юунд их бачимдаж давхив?” “Чамд хэлэх байтугай, сахал ихт Санж хаанд бараалхаж, буруу яланд орох шахаад арайхийж амь мултрав” гэжээ.

“Ухсэн хойноо эцгийн чинь өв хаана байдаг юм бэ. Би одоо очиж иднэ” гэж чонын хэлэхэд: “Хай хай горьгүй байгаа. Би очихгүй” гэв. “Би тэр муу ухнаас айхгүй, та намайг итгэхгүй бол хоёулаа холбоотой явъя” гэлээ.

Ингээд хоёулаа холбоотой очиж явтал, өнөөх ухна ишиг мөсөн дээр босч чадахгүй, салтаа хагархай хэвтсээр байлаа. “Барыг хаантан харвал, харж байг. Би очихгүй, өмднийхөө тэлээ залгаж амжаагүй байна” гэж ухна ишиг

тийчилж байтал. “Тонж хаантан аа! Гараад ирээрэй. Тэнгэр тулсан хар жадаараа эднийг шалавхан алаад орхи” гэж ухна хашгармагц, хуц гарч ирээд: “Эргээд ирсэн барыг эргэлтгүй цохидог, эрчит хар муна чинь яав” гээд давхив. Ухна ишиг: “Би одоо еерийнхөөрөө энэ барыг цохихгүй, харин гашуун сонгинодоо махы нь дүрж идье” гэж байв гэнэ. “Ээ тэгвэл минийх байна” гээд хуц мөсөн дээгүүр давхиад орхисон чинь эврээ хуга ойчжээ. Бар “Юу идэхээ алд” гээд ум хумгүй зугтажээ. Хуц эргээд: “Муу хар жадны үзүүр мохчихжээ. Билүүдэх гэсээр байгаад хождов” гэлээ. Баранд чоно чирэгдсээр шүд нь ярэг-анаж үхэв.

Бар түүнийг эргэж хараад: “Чамд инээд, надад ханиад болж байна” гэж уурлан давхиж алст гарсан хойно сая чоныг харвал, чоно аль хэдийн үхсэн байжээ. Араатан амьтны ч хоол болсонгүй, нэг нь салтаагаа хагалсан, нөгөө нэг нь эврээ хугалсан, ийм гурван амьтан ногоо гарсан хойно гэртээ эргэж харив гэнэ.

15.6. Notes

1. нүүх болжээ: '(they) were about to transhume'
2. бухнаас асуужээ: 'asked the bull'; the verb 'to ask' requires the ablative case
3. Чиний нэр хэн гэдэг вэ: 'What is your name?'
4. толгой дээрхийг: 'that which is on (your) head'
5. гүзээ ихт: 'having a large rumen'
6. тэнгэрээс: see section 4.2.d
7. замд нь: 'on his way'
8. тэдэн тийш: 'toward them' (see section 8.7)
9. өмнөөс нь: 'towards them' (lit.: 'from in front')
10. ...үгүй юү: 'I didn't say... did I?'
11. хагалж орхив: see section 12.14; this auxiliary verb recurs frequently in this reading selection
12. хуулах сан: 'I would have flayed'; this is the past verbal noun in -сан of the defective auxiliary verb а- 'to be' (see section 9.11.c)

13. хээр гараад: the indefinite case' is here used in place of the dative
14. бар хэлсэн нь: 'what the tiger said (was); as for what the tiger said:'
15. амь мултрах: 'to get away with one's life; to manage to save one's skin'
16. Хай хай горьгүй байгаа: 'Well now, that's hopeless'
17. минийх: 'mine'
18. хуга ойчжээ: 'fell (and broke it) to pieces'
19. юу идэхээ алд: 'And what would they eat! There won't be anything to eat!'
20. аль хэдийн: 'some time before'

LESSON 16

МУУ САНАА БИЕЭ ОТНО

Эрт урьд цагт нэг бяцхан хүү, их далайн дэргэд, дэрсээр овоохой барьж, гичгэнээр хоол хийж, усаар ундаа хийн суудаг байжээ. Тэр далайн тэртээ талд нэг ноён албат зарц ихтэй, адуу мал олонтой жаргаж байдаг байжээ.

Мөн далайн дэргэд Мөнгөт уулын хярд нэг том агуйд таван зарцтай нэг лам суудаг байв гэнэ. Тэр лам нэг өдөр явж, баян ноёнд залагдан очив. Лам очоод, баян ноёны галыг тахиж өгөөд, баян ноёны бага авгайд аршаан гэж арай үхэхгүйгээр бага хор өгчээ. Ноёны бага авгай нойр хүрэв гээд хэд эвшээлгэн хэвтэж гэнэ. Ноён гайхаж, манай бага авгай, өдөр унтдаггүй билээ. Яасан сонин юм бэ? гээд ламд бараалхан хэлсэн нь:

“Олныг аврагч лам минь орж болгоож хайрла, бага хатан өдөр ер унтдаггүй юмсан, гэнэт сая унтав” гэв.

Лам босч ирээд, ноёныг дагуулан гарч хэлсэн нь:

“Би ч аргалж чадмаар байна. Миний хэлснийг та л гүйцэтгэвэл болно” гэв. Гэтэл ноён, та хэлж хайрла гэв.

Лам, ноёны их авгайг хуурч авах гэж хэлсэн нь:

“Ноён танд хэлье. Танай их хатан чинь тэр аяараа муламс болжээ.

Бага хатангаа идэх гэж байна.

Иймд их хатангаа авдарт хийж, алт, мөнгө, торгоор чигжээд, авдрын амыг хадаасаар хадаж, далайд хөвүүл” гэв. Ноён үнэмшиж их хатнаа авдарт хийж, алт, мөнгөөр чигжиж, торго дурдангаар биеий нь ороон усанд урсгав. Лам ноёныхоос буцаж гэртээ очоод шавьдаа хэлсэн нь:

“За, одоо усны захад очогоо! Усан дотор нэг улаан авдартай юм урсаж ирнэ. Түүнийг уснаас гаргаад, миний агуйд тавь! Түүнийг онгойлгож болохгүй, нэг шулам дотор нь бий” гэв. Ламын хэлсэн ёсоор шавь нар нь усны захад очиж, улаан авдартай юмыг хүлээж суув.

Гэтэл усанд урсгасан хатан, нөгөө бяцхан хүүтэй дайралдав. Гичгэнэ ухаж суугаад, усан дотор авдар урсаж явахыг үзсэн нөгөө хүүхэд гүйн очиж, авдрыг татан гаргаж ирээд, задалсанд алт, мөнгө, торго, дурдан гарч байгаад, гэнэт нэг гуа үзэсгэлэнт хүүхэн гарч ирэв.

Нөгөө хүүхэд асуусан нь:

“Та юун хүн ингэж авдартай урсаж явдаг юм бэ?” гэв. Авгайн хэлсэн нь: “Яах юу байх вэ? Ноён, лам хоёр намайг шулам гэж хэлээд, алах гэж байгаа юм.

Харин хүү минь хоёулаа амьдаръя” гэв.

Хүү “еэ гялай, еэ гялай гэж хашгараад, тэгье” гэв. Гэтэл авгайн хэлсэн нь: “Чамд энэ авдар дотор хийгээд, урсгах юм байна уу” гэв.

Хүү “байхгүй” гэж дорой дуугаар хэлээд, дэрсэн овоохой руугаа хартал, нэг ярдаг шар жингэр зогсч байв. Гэтэл авгай түүнийг хараад, “тэр нохойг аваад ир” гэв. Хүү тэр нохойг барьж авчраад, нөгөө авдар дотор хийж, дэрс, өвсөөр авдрыг чигжээд, хуучин янзаар нь хадаад усанд урсгав.

Үүнээс хойш бяцхан хүү хоёулаа болж амьдардаг байлаа. Гэтэл нөгөө авдартай жингэр урссаар ламын шавь нар дээр очив. Шавь нар эвтэй гэгчээр уснаас гаргаж аваад, ламын гэрт оруулав. Лам баярлаж, маш хөөрхөн авгайтай болсон гэж бодоод, шөнө онгойлгохоор шийдэж, шавь нартаа хэлсэн нь: “Та нар сайн хоол хийж, манайд оруул! Тэгээд эртхэн унт! Би шөнө авдрыг онгойлгож, тэр шулмыг хүн болгохыг бодно. Та нар орж тун ч болохгүй. Харин охин хүн орилоод л, хашгараад л байвал бүүр ч орж ирж болохгүй шүү” гэв.

Шавь нар хоол хийж, ламын агуйд оруулав. Гэтэл лам, шавь нараа дуудаж авчраад, дахин хэлсэн нь:

“Энэ шөнө хэн ч орилж, хэнийг ч дуудаж магадгүй, иймд хэн ч орж ирж болохгүй” гэв. Шавь нар, за гээд, ламдаа цөм мөргөцгөөж дуусаад, гадаа унтцагаав.

Лам нь нөгөө авдраа тавтай онгойлгож үзвэл, дэрс, өвс гарч, алт мөнгөний хэлтэрхий ч гарсангүй; алт мөнгө гарахгүй байдаг яасан сонин юм бэ? гэж уур хилэн нь хөдөлж, модоор авдраа дэлстэл ардаг жингэр босон харайж, ламыг барьж авав.

Лам муухай хашгарч, шавь нараа дуудавч, шавь нар нь орж ирсэнгүй. Ярдаг жингэр ламын хоолойг тас хазаж

бархирав. Өглөө, шавь нар ламын ундыг гадаа чанаад, оруулж өхөөр очсонд, ламы нь ярдаг жингэр барьчихаад хэвтэж байна. Үүнийг үзсэн шавь нар ламын хүүрийг агуйд нь түгжээд “муу санаа биеэ отно гэдэг болжээ. Биднийг дуудсан бол энэ нохойгоос бид салгаж өхгүй юү!” гэж ярилцаад, ламын шавь нар тарж тус тусдаа амар сайн амьдардаг болжээ.

Notes

1. Муу санаа биеэ отно: a Mongolian proverb: 'If you dig a hole for others, you may fall into it yourself' (lit.: A bad intention ambushes oneself.)
2. бага авгай: 'the junior wife' (in a polygamous household)
3. нойр хүр-: 'to get sleepy'
4. хэвтэж гэнэ: '...lay down, they say'; this is not the imperfect converb, but the short form of the finite -жээ suffix (see section 8.9. a)
5. ...гүйцэтгэвэл болно: 'If you carry out what I say, it will work (will turn out all right)
6. аяараа: note the reflexive suffix
7. ноёныхоос: 'from the noyon's'
8. хатангаа/хатнаа: within the same paragraph the word is declined both with and without the hidden 'g'; it is most commonly declined without a hidden g
9. овоохой руугаа: note that the reflexive suffix is added to the postposition
10. хоёулаа болж, .: 'started living as a couple'
11. эвтэй гэгчээр: 'with great concord; with the greatest convenience'
12. ...хэтэрхий ч гарсангүй: 'not even a scrap ... came forth'

LESSON 17

ЧӨТГӨР СУНДАЛСАН НЬ

Энэ явдал дөрвөн жилийн өмнө болсон билээ. Сайхан тунгалаг сартай нэг шөнө, Боржинтын зүүн энгэр дээр буусан гурван гэрийн баруун хойноос цагаан тоос татуулан довтолгож яваа нэг хүнийг харвал юманд хөөгдсөн юм шиг байлаа. Хот айлын хүмүүс гаднаа гарч тэр хүнийг гайхан харж байтал, сумын төв орохоор явсан өвгөн Луузан моринхоо хар зурдаар ирээд “та минь энэ айхтрыг...” гээд ухаа алдав. Хүү Төмөр сандран очиж мориноос буулгаж авахад номхон хүрэн морь нь багтарчих шахаад амьсгаа нь багтаж ядан гэдэс нь бүлхэлзэн хөлс нь дусалж байв.

* * *

Луузан өвгөн, дэнгийн сүүмэлзэн бүдэг гэрэлд гэрийнхээ хоймрын хар хялгасан зээгтэй ширмэл ширдэг дээр суугаад айсан сандарснаа хэлж ядан;

--Наашаа явж байтал үдшийн бүрэг бараг болов. Нэг мэдсэн чинь Мааньтын тойромд орчихлоо. Энд тэндгүй л үхсэн хүний яс гялайж цайгаад ар өвөрт юм сүр сар, хүүе хаая гэх шиг болоод бүх бие зарас гээд л явчихлаа. Би маань мэгзэмээ уншаад, юу ч болсон бушуухан явъя гэж бодоод мориндоо ташуур өгөн давхитал миний хойгуур нэг юм сэв гээд сундалчихтайгаа зэрэг л задгай энгэр рүү минь салхи ороод хөвхөлзөж байсан тэрлэгний минь захнаас шүүрэн авч мушгиад хойш нь хөдөлгөлгүй дарчихлаа. Бүр сүүлдээ араас минь тас тэвэрчихээд эрүүгээрээ нуруун дээрээс үрээд ямар аюултай юм болсон гэж санана... Би ер худал хэлэхгүй, яах аргагүй чөтгөр сундалсан юм даа. Мааньтын тойрмыг чөтгөртэй гэдэг чинь үнэн юм байна шүү гэхэд:

--Ааваа таны тэрлэгний чинь захнаас, ганзаганд чинь байсан чөдрийн хойт сумны нь чагт тээглэсэн байсан шүү дээ. Тэхээр таны ард сундалдаг чөтгөр чинь энэ л байх нь дээ! гэж гурамсан эрчтэй чөдөр харуулахад, Луузангийн яриаг чагнаж суусан багийн сувилагч, хот айлын нь хүмүүс, тохуурхаж айхад аргал бөндөлзөнө гэж уул нь ч гайгүй л сайн таньдаг чөтгөр сэнж дээ гэж ёжиржуугаар инээлдэв.

(Н. Гомбодоо)

Notes:

1. баруун хойноос: 'from the northwest'
2. гаднаа: note the reflexive suffix
3. сумын...явсан: 'who had left to go to the somon center'; note the indefinite case used in place of the dative suffix
4. хар хурдаар: 'at full speed; head over heels' (lit.: 'by black speed')
5. та минь: 'you of mine'; this manner of modifying one pronoun with another is quite common in Mongolian: 'I of yours', 'we of yours', 'they of ours', etc.
6. айхтрыг: colloquial pronunciation of айхавтар + accusative suffix
7. наашаа: note the reflexive suffix
8. үдшийн бүрэг бараг: 'evening dusk'
9. сүр сар, хүүе хаая гэх: 'to rustle and to screech'; there are innumerable onomatopoeic expressions in Mongolian for sounds, types of motion, etc.
10. зарас гэх: 'to send off suddenly'
11. юу ч болсон: 'no matter what; whatever happened'
12. миний хойгуур: 'in the region behind me; behind me somewhere'
13. сэв гээд: 'having sprung up easily'
14. сундалчих: intensive form of сундлах

15. тэрлэгний/захнаас: these words are here declined as if they had a fleeting -n in their stems, which is not the case (see section 0. 10)

16. хөдөлгөлгүй: 'without causing to move; without moving'

17. дарчих-: intensive form of дарах

18. тас тэвэрчихээд: 'having locked (me) in a firm embrace'

19. тэхээр: 'rather than being thus (i.e. like you thought it was)'; the suffix -аар sometimes has a comparative meaning where one action is preferred to another 'rather than... , instead of...'. The literal meaning here is 'Instead of doing thus, rather (it was such and such)'.

20. энэ л байх нь дээ: 'is probably this one; this must be it'

LESSON 18

ЗАХЫН ГАНЦ МОДНЫ УЧИР

Гудамжны хоёр захын явган зам дээгүүр зорчигчид олон тул хааш хэрэг алхаж болохгүй байв. Том хувин бялхам сүү барьж, хүүхэд хөтөлсөн авгай богинохон алхалж явна.

Тохиолдогчид төд төд зам тавин өгч, энэ авгай хэнээс ч илүү, сааталгүй урагшилж байв. Гэтэл урдаас нь хол хол алхаж зорчигчдын дундуур хага зүссэн, юунд ч хэнд ч торж саатдаггүй нэг хүн гараад ирлээ.

Тэр хүн авгайд зам тавиж өх шинжгүй, шууд тэмүүлэн айсуй. Авгай сандарч, хувинтай сүүгээ баруун гартаа сэлгэн барьж, зам зайлж өх хооронд өнөөх хүн дээгүүр харж, авгайг мөрөөрөө шахан ирэв.

Авгай бүр тэвдэж, бушуухан зай тавих гэж ухасхийгээд, довжооны ирмэгийг хальт гишгэж, сүүгээ нэлс хийтэл асгаж орхив.

Авгай асгарсан сүүнээс духандаа түрхэж, харамссан нүдээр эргэж үзэв. Гэтэл өнөөх гай болсон хүн ажиг ч үгүй, данагар данагар алхсаар далд орж явлаа.

Хоосон хувингаа барьж, асгарсан сүүгээ эргэн эргэн харж явагч авгай:

Данагар данагар алхаатай

Дал мөрөөр дүрсэн отготой... гэж феодалын үеийн нэг дуунд гардаг юм. Урьд цагт феодалууд ард олныг хүндэтгэдэггүй, хорхой шавьжийн төдий ч тоомсорлон үзэхгүй, харин дэргэдүүр нь данагар данагар алхаж дайрчихад холгүй омгорхон явдаг гэм бол феодалын суртал юм шүү гэж хүүхдээ сурган хэлж байв.

Хонх дуугарав. Кино үзэх танхимд үзэгчид дугаарлан орж эхэллээ. Гэтэл өнөөх авгайн сүүг асгуулж, гай болсон хүн, дугаарын эх рүү дайрч байх нь харагдав. Аятайхан дугаарлан зогссон хүмүүс, бие биеэ шахан түлхэлдэж, бид хэдэн хүн дугаараас бүлтэрч гарав. Биднийг дугаарын сүүлд орж зогсох үед, өнөөх “дайчин эр” бусдыг түлхэн нудран зүтгэсээр, үзэх танхим руу тэмүүлэн орох нь харгадав.

Гэрэл унтарч, кино эхлэх арай болоогүй байв. Миний урьдахь сандал дээр суусан хүн, уншиж байсан сонингоо сандал дээрээ орхиж, түр явах хооронд өнөөх “дайчин” ирж, сонингий нь авч хаячихаад, сандлыг эзэлчихэв. Үхэн хатан яарч, сандарч орж ирсэн хүн маань өнөө болтол суух газар олоогүй, юу эрж явсан хэрэг билээ. Юунд тэгж яарсан юм бол гэж бодож суутал, түрүүчийн хүн ирж, шал дээр хэвтсэн сонингоо олж аваад, ондоо сандал тийш очив.

Кино гарч эхлэв. Өнөөх “дайчин” том малгайгаа духан дээрээ дунхайтал тавьж суугаад, байгаад л гараа сарвалзуулан суниац, байсхийгээд л өрөөсөн хөлөө сандал дээр авч улам овойн суугаад, экранг халхлах тул арь нь хүмүүс киног дутуу хагас үзэж байв. Гай болж энэ “дайчин эр” яг урьд минь эгц тохиолдон суусан тул миний нүд экрангаас бүр тусгаарлагдаж, киноны зөвхөн дуугий нь сонсож суув. Гэтэл мань “дайчин”-ны хажуу дахь хоёр хүүхэн “хөл дэгээдээд байна, наад хүн, цаад хүн” гэж шивэр авир ярилцаж, мань хүн ч гэсэн хоёр хүүхэнд:

--За энэ хүн чинь сүүлдээ, тэр түрүүний хар сахалтай хүнд алагддаг юм. За, за, энэ хоёр чинь ингэсхийж байгаад үнсэлцдэг юм гэж киног урьдчилан тайлбарлаж, чанга ярих тул сүүлдээ киноны дуу нь ч ойлгогдохоо болив.

Нэг мэдсэн, мань хүн шагширтал гасалж байна. Экран дээр тийм их гасалмаар явдал болов уу гэтэл бусад хүмүүс чив чимээгүй үзцэгээж байна. Мань “дайчин” юунд гаслав? Өнөөх авгайн сүүг асгуулчихсанаа санаад гасалж байгаа юм уу? эсхүл нохой дагуулж ирсэн юм бол уу? гэж санаж суутал кино дуусч гэрэл асав.

Хүмүүс журамтайгаар цувран гарч эхэллээ. Гэтэл хүмүүсийн дунд хүчтэй түлхэлт үүсч, нэг зуур шахалдаж эхэлснийг үзэхэд мань “дайчин” л үүнийг үүсгэжээ.

“Дайчин” энэ танхимд орохдоо амь тавьж, хичнээн яарч, сандарч орсон билээ! Үүгээрээ бол гарахдаа яарахгүй баймаар, гэтэл тэгсэнгүй, тэнд удаан байхаас ухаа алдталаа айсан юм шиг, хүмүүсийг дайрч, ёворч довтолсоор хамгийн түрүүнд гарч байх нь харагдав.

Киногоос гарсан хүмүүс зүг бүр тийшээ явцгааж, гудамжинд хөл татрав. Кино үзэх танхимаас хамгийн түрүүнд гарсан мань “дайчин” киноны үүдэнд хамгийн сүүлд хоцорч, ташаа тулан зогсохы нь үзэхэд ойн захын ганц мод санаанд оров. Багадаа пионерын лагерьт гарч, ойд эскурсээр явж байсан нэг үед, ойн захын ганц модны учрыг багш минь, бидэнд хэлж өгч байсан нэг явдал санагдав.

--Чигжүү ой доторхь модод гуалаг, мөчрүүд нь жигдхэн, цэвэрхэн ургаж, биесээ халхлахгүйн тул шилмүүс бүр, навч бүр нарны гэрлийг саадгүй үзнэ. Харин ойн захын онцгой мод бол хажуугаасаа шахагдаж хавчигдах зүйлгүй болоод аравгар саравгар, тахир мужир ургаж үзэмж муутай харагддаг шүү дээ.

Олны хөлийн газар, боловсон ёс дэглэмийг хайхардаггүй, хааш яаш явдаг хүн, ойн захын мод шиг үзэмжгүй харагддагаар ч барахгүй, бусдынхаа чөлөөт аж байдалд хортой байдаг юм байна.

(Л. Бадарч)

Notes:

1. хааш хэрэг: (here:) 'in any direction; at random'
2. богинохон: 'walking with rather short steps'
3. төд төд: 'everyone, as they came'
4. хол хол алхалж: 'walking with long strides'
5. хага зүссэн: 'who cut through the middle of the pedestrians'
6. довжооны...: 'platform' here refers, of course, to the 'platform' of the sidewalk.
7. бие биеэ: 'each other, one another'

8. Биднийг...зогсох үед: note the subject in accusative case; see section 15. 1.
9. Кино...болоогүй байв: 'The movie was just about to begin'
10. байсхийгээд: 'having suddenly stopped (that)'
11. ингэсхийж байгаад: 'having quickly done like this'; see section 14. 7.
12. нэг мэдсэн: (freely:) 'Before you know it ...'; 'suddenly'
13. чив чимээгүй: 'without a murmur, completely quiet'; see section 13. 3.
14. асгуулчих-: intensive form of асгуулах
15. нэг зуур: 'for a moment'
16. эсхүл: the suffix -хүл (-хүл) is rarely used; it carries the same meaning as the conditional suffix -вал (see section 9. 1)
17. ...ям бол уу: 'Could it be that he...?'
18. киногоос: The Mongols pronounce the final 'o' of кино as a long vowel (but the word keeps its Russian spelling) — hence the form of the suffix.
19. санаанд оров: 'came to mind'
20. багадаа: 'in my childhood'

LESSON 19

ХҮРЭН ТОРГОН ДЭЭЛТ ХҮҮХЭН

Халхад хамгийн сайн эр гэж алдаршсан нэг сайн хулгайч байжээ. Тэр хулгайч, ханилах сайн эр, унах сайн морь эрж сураглаж байжээ. Гэтэл тэртээ баруун урд зүгт, Хүдэрийн чулуутаар нутагтай, хүрэн торгон дээлт хүүхэн гэж нэг сайн хулгайч хүүхэн байдаг гэж дуулаад, тэр хүүхэнтэй нийлж хулгай хийхээр шийдээд хүн амьтнаас асууж сурагласаар байж нэг юм очжээ. Тэгсэн чинь жижигхэн бор гэрт нэг эмгэн сууж байна гэнэ. Сайн эр, тэр эмгэнтэй мэнд усаа мэдэлцээд танайх Хүдэрийн чулуутаар нутагтай, хүрэн торгон дээлт хүүхнийх мөн үү? гэж асуужээ. Эмгэн: мөн. Хүү минь юу гэж яваа вэ? гэж хариу асуужээ.

Би танай хүүхэнтэй нийлж хулгай хийхээр ирлээ гэж сайн эр хэлжээ.

- Аа тийм үү. За хүү минь, манай хүүхний уудаг цай, иддэг хоол энэ гэж, үхрийн өрөөл мах, хүрэл тогоо дүүрэн цай уудалж өгчээ. Хар хүн цай хоолы нь идэж баралгүй буцаагаад өгчээ. Эмгэн: Юунд нэрэлхээд байгаа юм бэ? Ийм бага иддэг бол хулгай хийж чадах юм уу? Хүү минь одоо унтаж амар даа гээд ор засч өгчээ. Хар хүн унтаж байгаа юм шиг хэвтэж байтал, бүрээ бишгүүр дугараад байхлаар нь: Танай энд хун хурал хурдаг юм бэ? гэж асуужээ.

- Манай энд хурал ном хурдаг газар байхгүй. Манай хүүхэн ирж явна. Тэгээд ийм дуу гарч байгаа юм гэж эмгэн хэлжээ. Удсангүй гадаа нь морьтой хүн ирж, нэг юм пид хийтэл хаячхаад орж ирэнгүүт: Ээжээ энэ унтаж байгаа хэн бэ? гэж асуужээ. Эх нь: Охин минь чамтай ханилахаар ирсэн хүн гэжээ. Хүүхэн тэр хүнийг сэрээж босгоод амар мэндээ мэдэлцэж: Би нэг юм авчираад гадаа орхичихсон. Чи түүнийг оруулж ирээд өвч. Чанаж идцэгээ гэхэд хар хүн гарсан чинь нэг шар алаад, дөрвөн хөлий нь боож, тохойдоо өлгөж ирээд хаячихсан байжээ. Хар хүн: Би шарыг яаж ганцаараа оруулах вэ? гэхэд хүүхэн ганцаараа

оруулж, хонь шиг өвчихөөд, ерөөл махы нь гэдэс дотортой нь чанаад тэн хагасы нь хар хүнд өгөөд үлдсэн хагасы нь өөрөө идчихжээ. Гэтэл хар хүн хоёрхон хавирга мөлжөөд бусды нь баралгүй үлдээж гэнэ.

Та холоос ирсэн болохоор их ядарсан байлгүй дээ. Хоёр гурав хоноод мордоно. Тэр болтол амар гэж хүүхэн тэр хар хүнд хэлжээ.

Хүүхэн нэг өдөр: За маргааш явна гэжээ. Тэгээд тэр хоёр маргааш нь гурав гурван морьтой гараад гурван өдөр, гурван шөнө нойргүй явжээ. Хар хүн маш их ядарч, арай чарай чирэгдээд явдаг болжээ. Гэтэл нэг өдөр уулан дээр гараад: Тэртээ баруун урд юу харагдаж байна гэж хүүхний асуухад хар хүн: Олон адуу харагдаж байна гэжээ. Хүүхэн, юм харахдаа овоо юм байна гэж бодоод цааш явж, нэг чулууны дэргэд буугаад том чулуу ховхлоход дор нь халуун цай, хоол бэлэн байна гэнэ. Тэр хоол, цайгаас идэж, уугаад: Одоо жаахан амрах уу? гэж хар хүн хэлэхэд хүүхэн: Үгүй, яалаа гэж амрах вэ? Тэр олон адуунаас тасдаж аваад хөөнө. Энд хоёр айхтар азрага байдаг юм. Бид хоёрыг ойртоод очихоор давхиад ирнэ. Тэхлээр нь би тэр хоёрыг бариад авмагц, чи тэр самбаанд бушуухан зайлаарай гэжээ. Тэгээд адуунд ойрттол нээрээ ч хоёр азрага давхиад иржээ. Хүүхэн буун харайж, ганзагатай сураа аваад хоёр азрагатай ноцолдож эхэлжээ. Хар хүн тэр хооронд нь хоёр зуугаад адуу тасдаж аваад хөөжээ. Хар хүнийг нилээн хол очсон хойна хүүхэн хоёр азрагы нь тавиад иржээ. Хоёулаа адуугаа хөөсөөр яваад бүр хол явчихжээ. Гэтэл нэг шарга даага хойноос нь дагаад ирж гэнэ.

- Та холоос ирсэн хүн байна, энэ адууг ав. Энэ шарга даагыг аваачаад дөрвөн хөлөөс нь чөдөр битгий салгаарай. Би чамтай нийлж хулгай хийхгүй. Чи бүтэл муутай хүн юм. Үүнээс хойш чи миний дууг нэг сонсох байх, барааг нэг харах байх гээд явчихжээ. Хар хүн олон адуу туусаар гэртээ харьжээ. Тэгээд өнөөх шарга даагыг үргэлж унаж, чөдөрлөөд байжээ. Шарга даага нь том хөгшин морь болж гэнэ. Хар хүн нэг өдөр: Энэ хөөрхий даага байхдаа ирсэн юм. Одоо хөгшин болж, хөлий нь амрааж үзье гээд шарга морио адуунд сул тавьжээ. Гэтэл шарга морь нь тавингуут баруун урагшаа зугтаажээ. Хойноос нь хоёр сайн мориор сэлж хөөгөөд гүйцэлгүй явсаар нэг худаг дээр очтол, шарга морь худгаас ус уугаад зогсжээ. Хар хүн, худгаас ус

татаж байсан хүнд: Наад шарга морио бариад өгөөч гэжээ. Гэтэл худгийн хойт захад чулуу дэрлээд унтаж байсан ухаа шар дээлтэй лам босч ирээд: Наад хүнээ өөрий нь бариад ав. Урьд манайх энэ шарга морийг даага байхад нь сүрэг адуутай хамт алдсан юм. Хулгайч нь наадах чинь мөн гээд тэр хар хүнийг барьж аваад, үхрийн ширэнд боож, өндөр модноос дүүжилжээ. Хар хүн, ширээр ширлүүлж, модонд өлгөгдөөд хэзээ үхэхээ бодож, хөдөлж чадахгүй тарчилж байтал, дор нь нэг хүний дуу гарч: Хар хүн та амьд байна уу? Таныг ширлэсэн хүн би байна. Одоо нар жаргах гэж байна. Гэгээ тасарч байгаа байх гэх үеэр хөлөө сайн жийгээрэй. Яг хөлийн чинь дор өлөн гэдсээр оёсон, бусад газар нь ширээр үдсэн шүү. Толгойн чинь дээд талд шар тос, хурц тонгорго хоёр бий. Шар тосноос идээрэй. Тэгээд гэгээ тасрахаар хөлөө жийж, өлөн гэдсэн үдээсийг зад татан гарч баруун урд руу ороорой. Тэнд олон айл байгаа. Хамгийн баруун урд талын том цагаан гэрийн баруун урд талд ламын илүү өргөө бий. Тэр гэрийн баруун хаяанд эмээл хазаар, дээл хувцсы чинь тавчихна. Морий чинь, баруун урд талын тэргэний тэнд, олон морины хамгийн баруун захад нь тушаад орхичхоно. Чи хувцсаа өмсөөд, морин дээрээ мордсон хойноо, баруун урд талын том цагаан гэрийн тотгыг хутгаараа яраад, өнөөх чулуу дэрлээд хэвтэж байсан ламд ингэж хэлээрэй: Надаар туг мялааж чадах уу? Одоо мялаах цаг боллоо! Сэрээч, босооч! гээрэй. Тэгээд зугтаачих. Би одоо явлаа гээд явчижээ. Хар хүн үнэн худлыг мэдэхгүй дэмий л толгой дээгүүрээ тэмтрээд үзвэл тонгорго, тос хоёр байжээ. Тосноос нь идэж, баахан сууж байгаад одоо л гэгээ тасарч байгаа байх гэхийн алдад хөлөө жийсэн нь өлөн гэдсэн үдээс зад татаж, үхрийн ширнээс хар хүн сугаран гарчээ.

Хар хүн явсаар баруун урд уруу оржээ. Гэтэл олон айл байна гэнэ. Хамгийн баруун урд талын айлын тэргэний тэнд олон морь нь байна гэнэ. Нэг том гэрийн баруун талд жижиг өргөө байна гэнэ. Сэмхэн ортол хатавчинд нь хувцас, эмээл хазаар нь байжээ. Хар хүн хувцсаа өмсч, эмээл хазаараа авч гаран морио эмээллэж мордоод баруун урд талын том цагаан гэрийн үүдэнд очиж, хурц тонгоргоор тотгы нь яраад: Хөөе лам аа! Чи надаар туг мялааж чадах уу? Одоо мялаах цаг боллоо. Сэрээч, босооч! гэж хашгираад зугтаажээ. Лам яаж ч чадсангүй хоцорч, хар хүн нутагтаа хариад амар сайхан жаргажээ. Харин өнөө хүрэн торгон

дээлтэй хүүхний дууг ч дуулсангүй, барааг ч харсангүй. Тэр хүүхэн, лам ноёдын юмыг хулгай хийж, ядуу харц ардыг тэтгэн, халхын хамаг сайн эрсийн хав бaхыг төрүүлж явжээ.

Notes:

1. баруун урд: 'south east'
2. Хүдэрийн чулуутаар: a place name
3. хар хүн: 'layman, commoner'; now also 'citizen'
4. удсангүй: 'before long, before much time had passed'
5. пид хийтэл: 'so that it went "thump"'; lit: 'until it did "thump"'
6. идцэгээе: 'let us eat together!' (of several persons)
7. ганцаараа: 'all alone by myself'
8. өвччих(өөд): intensive form of өвчих
9. идчих(жээ): intensive form of идэх
10. тэр болтол: 'until then'
11. гурав гурван морьтой: 'each with three horses'
12. тэхлээр нь: 'then, thereupon'
13. хоёр зуугаад: 'about two hundred'
14. өгөөч: second person singular imperative (see section 10.4)
15. үеэр: 'during the period when...'
16. шар тос: 'ghee; boiled, melted butter'
17. тосноос идээрэй: 'eat some of the butter'; the ablative is here used in a partitive sense.
18. тавчих(на): intensive form of тавих
19. тэргэний тэнд: 'by the wagon'; when тэнд is preceded by a genitive it is translated as: 'by, at'
20. надаар...: 'by me, with me'; i. e., 'are you able to sacrifice me to the standard?'

21. яаж ч чадсангүй: 'being unable to do anything (about it)'

22. (төрүүлж) явжээ: note that the verb ЯВАХ in many cases has a much wider meaning than simply 'to go'; here it rather signifies the whole motion of life. In colloquial English it would either not be translated or it would have to be circumlocuted.

LESSON 20

НИЙСЛЭЛ ХҮРЭЭНИЙ НЭРИЙН ТУХАЙ

Улаанбаатар хот анх үүссэн цагаас эхлэн нэг тогтмол нэртэй байсангүй. Анх хутагтын “Өргөө” гэж үүсч цаашдаа “Их Хүрээ”, “Нийслэл Хүрээ”, “Улаанбаатар хот” гэж нэрлэгдэх болжээ.

Гэвч, дэлхий дахины судар бичиг, монголчуудын аман ярианд олон янзаар нэрлэгдэж байжээ. Жишээ нь: Монгол, манж, хятадын судар бичигт “Даа Хүрээ”, “Их Хүрээ”, “Хутагтын Хүрээ” мөн “Ку-Лунь” гэж бичигдсэн ба монголчуудын дунд “Богдын Хүрээ” гэж алдаршжээ. Түвдийн судар бичигт “Рибогэжиганданшадублин”, бас заримдаа “Чонмо” гэдэг. Орос, европын судар бичигт “Урга” гэж нэршжээ.

Тус хотын нэр тийнхүү олон янзаар нэрлэгдэх болсон явдал, түүний хөгжлийн түүхтэй шууд холбоотой юм. Монголчууд, эрт дээр үеэс ямар нэгэн феодалын нутаглан суух орон байрыг тийм хааны өргөө, ийм ноёны өргөө гэх мэтээр нэрлэж иржээ. Тус хот анх үүсэхдээ Халхын Түшээт хаан Гомбодоржийн хүү Өндөр гэгээн гэж алдаршсан Занабазарын өргөө гэж үүссэн учир тийнхүү өргөө гэж нэрлэгдсэн болно. Тэр үед монголчуудтай харилцаж байсан оросууд өргөө гэсэн үгийг Урга гэж хазгай дуудаад тэр нь орос, европын судар бичигт тус хотын нэр болж одоо хүртэл алдаршжээ. Юунд тийнхүү нэрлэх болсон тухай орос, баруун европын эрдэмтнүүд олон янзаар тайлбарлахыг оролджээ. Урга гэдэг бол (морь уургалдаг) уурга, (ургах, ургаа мод) ургаа гэдэг үгээс гарсан юм гэх мэт элдвээр тайлбарладаг байна. Гэтэл, тэр тайлбарууд таамагласан зүйлүүд тул үнэн байдалд тохирохгүй юм. Харин Оросын зарим монголч эрдэмтэн, мөн Монголын эрдэмтдээс хутагтын өргөөнд ирсэн орос, бусад гадаадын хүн өргөө гэсэн үгийг буруу хазгай дуудсанаас Урга гэж нэрлэх болжээ гэсэн тайлбар оновчтой юм. “Орос хэлэнд Ө үгүй

учраас Ө-г У-гийн дуудлагаар дуудаж - Хутуктийская Урга гэж нэрлэгдэх болжээ”. 17-дугаар зууны эцэс, 18-дугаар зууны эхээр Монгол нутгаар явсан оросын элч, худалдааны хүмүүс тэр үед хутагтын өргөөг Урга гэж нэрлэн байсан нь олонтоо тохиолдох юм.

1730-аад онд явж өнгөрсөн оросын элч нар бичихдээ “Урга бол Сэлэнгэ хот (монголчууд Сэлэнгийн Цагаан байшин гэж нэрлэдэг байсан)-оос 250 мод газар хэдэн зуун гэр тал нутагт бий” гэж бичжээ. Гэтэл, 1666 онд үүссэн Сэлэнгийн Цагаан байшин гэдгээс Хиагт хүртэл 105 мод зайтай, Хиагтаас өргөө 145 мод орчим байх гэж бодоход тэр үед өргөө Ийвэн голд байсантай тохирч байгаагаар үзэхэд тэр нь Хутагтын өргөө мөн юм.

Мөн “Орхон - Ийвэн голын бэлчирт урьдахь Хутагтын орон Урга байсан...” гэж 1763 онд Миллер бичсэн байдаг. Тэдгээр баримт нь Хутагтын өргөөг Урга гэж байсан бас нэг баримт. Тийм баримт олон байна. Хүрээ гэж нэрлэх болсон үгийг тайлбарлахдаа хашаа, хороо, бас сүм дуган гэсэн юм гэж тайлбарладаг байна. Гэтэл, энэ нь хүрээ гэсний шууд тодорхой тайлбар биш.

Монгол нутагт шарын шашин өргөн дэлгэрч, сүм хийд олноор бий болж, түүнийг даган, лам нар, харчууд, худалдаачид суурьшин нутаглах газрыг монголчууд хүрээ гэж нэрлэдэг боловч тэрнийг хашаа, хороо барьсан, сүм хийд бий болсноос тэгж нэрлэдэг болсон хэрэг биш юм. Харин хүрээ гэдэг үг эрт дээр үеэс гаралтай. Монголчууд хэдэн зуун өрхөөр тойрон буудалладаг байсныг хүрээ гэдэг байжээ.

“Олон гэр цагариг мэт тойрон талд буудалласныг хүрээ гэдэг байсан юм...”, “Эрт үед ямар нэгэн аймаг аль нэгэн газар цагариг мэт тойрон буудаллаж, түүний дунд ахлагчийн гэр байдаг байсан, түүнийг хүрээ гэж нэрлэж байжээ” гэж 13-дугаар зууны үед түүхч Рашид-эд-Дин бичжээ. Түүнийг оросын монголч эрдэмтэн Владимирцов мөн зөвшөөрөн бичжээ.

Монголд үүсэн байгуулагдсан хийд мөн тэр хуучин журмыг дагаж ихэнхдээ гол төвд нь гол их дуган орнууд бий болж, түүнийг тойрон бусад дуган сүм, лам нарын байр барьдаг байснаас хүрээ хийд голдуу дугуй хэлбэртэй байжээ. Тийм учраас хүрээ гэдэг үг томхон хийдийн нэр болжээ. Хүрээ ингэж бий болсны дотор 18-дугаар зууны эхнээс Богдын өргөө Халхын доторхи шашны

төв болж түүнийг бусдаас онцгойлон Их Хүрээ гэж нэрлэх болжээ.

Түвдэд алдаршсан нэр нь өргөөнд байгуулсан гол дуган “Рибогэжиганданшадублин” гэж нэрлэснээр гарсан ба тэр нэр олонд ихэд алдаршсангүй. “Чонмо” гэсэн нь Их Хүрээ гэсэн түвд үг. “Ку-Лунь” гэсэн нь хүрээ гэдэг үгийг мөн хятадууд хазгай дуудсанаас гарчээ.

Монголд автономит засаг тогтсоны дараа Их Хүрээг Монгол улсын нийслэл болгон зарлаж “Нийслэл Хүрээ” гэж нэрлэжээ.

Ардын хувьсгал ялсны дараа, Улсын анхдугаар Их хурлаас Нийслэл Хүрээг Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын нийслэл хот болгон зарлаж “Улаанбаатар хот” гэж нэрлэжээ. Тэр үеэс тус хот нь Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын улс төр, эдийн засаг, соёлын төв болж, нийт даяар Улаанбаатар гэж алдаршжээ.

Notes:

1. цаашдаа: 'later on'
2. олон янзаар: 'in many ways'
3. Рибогэжиганданшадублин: This was the official name of the most important monastery in Urga. Its Tibetan form is: ri bo dge rgyas dga' ldan bshad sgrub gling
4. эрт дээр үеэс: 'from antiquity; from earliest times'
5. гэх мэтээр: = гэх мэт
6. элдвээр 'variously'
7. эрдэмтдээс: see section 4. 2. d; this is a plural of эрдэмтэн which in itself is structurally a plural
8. учраас: 'because; for the reason that'
9. 1730-аад онд: 'in the 1730's'
10. хот (...)-оос: this division between the stem and suffix when a parenthesis, a title, etc., is inserted is common in Mongolian
11. ...байгаагаар: 'when one looks at it as being equivalent to ...'
12. олноор: 'in profusion; greatly, numerously'

13. тэрнийг: = түүнийг
14. барьдаг байснаас: 'because its being built..., from its being built...'
15. тийм учраас: 'therefore'
16. бий болсны дотор: 'during its becoming thus'
17. Их хурлаас: see section 4. 2. d

LESSON 21

СУУДАГ ГҮЙДЭГ ХОЁР

Нэг байгууллагын нэг тасалгаанд хоёр ажилтан сууж ажилладаг байв. Нэг нь ня-бо, нөгөө нь байцаагч юм-санжээ. Байцаагчийг Суурь гэнэ. Суурьтай эр байж дээ. Ня-боог Шуурай гэнэ. Шуурхай эр байж.

Энэ хоёр өглөө ажилдаа зэрэг ирж үзээгүй юм байж. Тийм ч учраас өглөө, хэн сүүлдэж ирсэн нь түрүүлж ирсэндээ олон дахин бөхийн мэндэлдэг заншилтай.

Тэр нэг өглөө, Суурь есөн цагтай уралдаад амьсгаадсаар ажилдаа ирээд, бүртгэгчид очиж:

- Суурь, Шуурай хоёр яг есөн цагт ирлээ - гэхэд, цааснаас нүдээ салгадаггүй бүртгэгч, Суурь 9-00, Шуурай 9-00 гэж бүртгэв. Ес гучийн үед Шуурай гуай шуурхайлан ирээд, олон дахин бөхөлзөн "Амрыг эрье" гэж Суурьтай мэндэлсэн нь "найзыгаа бүртгүүлж амжаа биз" гэсэн ёгт санаа билээ. "Амрыг эрье" гэж Суурийн хариулсан нь "найз минь, санаа амар!" гэсэн утгатай байжээ.

Шуурай үзэг, харандаа, баллуур, шугамнаас аваад том сампин, тооны машин, хавтастай данс бичиг гаргаж ширээн дээрээ өрсөн нь байдал маш сүртэй. Суурь ширээн дээрээ олон юм дэлгэх дургүй, харин үнсний сав хоёр гурвыг зэрэгцүүлж тавиад хайрцаг папирос нээж бэлтгэв. Суурийг хөдөлж ядаж байхын хооронд Шуурай найман тасалгааг нааш цааш нь сүлжээд, арван сонин юм сонсож ирлээ. За, юу юу мэдээ вэ гэтэл, Найдангийн тушаал дэвших гэж байгааг мэдэж, Дамбын найр маргааш болохыг мэдэж, даргын машин хээр суусныг мэдэж, цалингийн цэс бэлхэн болсныг мэдэж, Цамбын гэргий жирэмсэн болсныг мэдэж дээ.

Энэ мэдээгээ Суурьдаа хэлээд Шуурай гуай "холдоогүй" гэдэг нэртэй аяндаа мордлоо. Хоёр дэлгүүр дамжин, нэг артельд очиж малгай захиалаад, цагчингаар ороод зурагчингаар дамжаад үсчинд хүрэхээр гүйж гарчээ. Энэ хооронд Суурь гуай сууринаасаа ховхролгүй албан мэдээ

шаардаж арваад удаа утасдаад, ам заавар өх гэж тав дахин утасдаад, арваад папирос баагиулж албан тасалгаагаа униартуулж байжээ.

Гонгор гэдэг хүн гаднаас ирээд ня-бо Шуурайг сурагласанд “Одоохондоо алга, ороод ирнэ удахгүй” гэж Суурь хариуллаа. Гонгор гучин минут хүлээгээд “За, яадаг билээ хойтхи ажил хэцүүдлээ” гэхэд Суурь “гадуур ажилд явчив бололтой” гэлээ.

Гонгорыг гарсан дор, Шуурай шуугин орж ирээд, хойт артельд костюм захивал хямд юм, урд дэлгүүрт усны гутал элбэг байна. Баруун мухлагт барааны саван гарч байна. Зүүн гуанзанд зүгээр пиво худалдаж байна - гэж ярьснаа бас дахин шурд хийгээд гарч одов.

Гонгор орж ирээд, бас л ирээгүй юү! гэхэд Суурь “Ирсэн, ирсэн!” гэж тамхиныхаа утаанд хахаж цацан хэллээ. “Тэгээд хаана байна” гэхэд нь “холдоогүй” гэлээ. Гонгор хорин минут хүлээгээд “бас ирэхээ өнгөрөх шив” гэхэд, Суурь сууринаасаа ховхорч, “би олоод ирье” гэлээ. Гонгор ганцаараа үлдээд хүлээж гучин минут боллоо. Шуурай ч алга, Суурь ч алга. Гонгор гонсойгоод буцлаа.

Хоёр “аврага” хоёр цагт контортоо ирлээ. Суурь, үдээс өмнө үүрэгт албан ажлаа телефоноор “барагдуулсан” тул одоо хувийн ажлыг барагдуулах гэж ярьж гарав. Суурийн телефоноор ярьсан зүйлийн захаас дурдвал, нэг хүнтэй “Чи миний захисныг амжуулж байна уу?” гэдэг сэдвээр арван минут, бас нэг хүнтэй бага насныхаа сонин үлгэр ярьж хорин минут, нэг “энхрий хонгор” гэж нэрлэгддэг хүнтэй, Дорж мөд ирэх эсэх тухай дөчин минут ярилаа. Энэ бол их ярианы эх зах нь юм.

Суурийг ингэж суутал нь Гонгор орж ирээд, “За бас л байхгүй шив” гэхэд Суурь “Одоохондоо алга” гэж хариулав.

Гонгор хүйтнээр инээмсэглэж, “Одоохондоо алга гэсээр байгаад оргүй алга болох хүн юм даа” гээд гарч одлоо. Энэ үед Шуурай хэдэн дэлгүүр хэсээд гэртээ харьж, ямбатай гэргийдээ яндангий нь хөөлж, үнсий нь гаргаж амжсан байжээ. Шуурай ингэж шуурхайлж явахад ар талд нь албан ажил нь хийдэж, Шуурайг сураглаж арван хүн ирээд, Шуурайг асууж арван хүн утасдаад, дарга нь хоёр дахин дуудсан боловч, Суурь найз нь тухай бүрд нь аргалж, “Ойрхон яваа, ороод ирнэ” гэдгээс аваад “Толгой нь өвдөөд эмчид очсон”, “Холдоогүй” гэх зэрэг олон шалтаг

зохиож овлон суудаг байжээ. Мань хоёр найз тэр хүнийг тэгж давлаа, энэ хүнийг ингэж дөнгөлөө гэж, олиггүй явдлаа нууж, ов залиа магтаж баахан цаг нөхцөөдөг байжээ.

Гэтэл хоёр овтны арга баашийг тэр байгууллагынхан мэдсэнээр барахгүй, гүйдэг суудаг гэж нэр "өргөмжлөөд" бас зохих арга хэмжээ бэлтгэж байв.

Хэд хоногийн дараа Гонгорын ирэхэд өнөөх ушиартай ерөө цэлмэж, одоохондоо алга байдаг Шуурай гуай алга болоод, оронд нь өөр хүн ажиллаж байв. Суурь гуай ч сууринаасаа ховхроод алга болжээ.

- Ингэх ёстой байсан юм... хэн ингэж өөрчлөв - гэсэн Гонгорын асуултад, тэр шинэ хүн

- Шүүмжлэл ингэж өөрчиллөө гэж хариулав.

(Л. Бадарч)

Notes:

1. ...байж.: = байжээ (see section 8.9)
2. тийм ч учраас: 'for this reason'
3. олон дахин: 'many times, over and over again'
4. есөн цагтай уралдаад: 'having raced against (lit.: with) 9 o'clock'
5. амрыг эрье!: 'Greetings! How do you do!' (lit.: 'let's seek peace and contentment!')
6. санаа амар: 'don't worry! don't be anxious!'
7. шугамнаас аваад: 'beginning with ...and ruler'; the verb авах is most frequently translated 'beginning with, from that moment' when preceded by an ablative. Note that the author here follows popular usage (see section 0.10) and treats the word 'ruler' as if it had a fleeting -н in its stem.
8. хоёр гурвыг: 'and two or three things'
9. Суурийг хөдөлж...: see section 15.1.
10. ...хээр суусныг: 'that (the car) was stuck out on the steppe'
11. арваад: 'about ten'

12. ОДООХОНДОО: 'just for a moment' (lit.: 'in its own little now')
13. За яадаг билээ: 'Well, what's happened (to him); what could he be doing?'
14. явчи(в): intensive form of явах
15. гарсан дор: 'immediately (he) had gone out'
16. захаас дурдвал: 'if one mentions just touching upon the topics...'
17. эх зах нь: 'the whole of the matter, the he and the she of it'
18. гэсээр байгаад: 'having continued to say'
19. гэдгээс аваад: 'beginning with saying...'
20. гэх зэрэг: 'etc., and such things'
21. зохих арга хэмжээ...: 'were taking (preparing) the appropriate measures'

LESSON 22

БЭЛДЭЭ БУУСАН НЬ

Есдүгээр сарын нэгэн юу юугүй тулжээ. Хотод хүйтэн бороо шивэрч, уулсын оройд будан суусан зэврүүн өглөө дугуйтай, явган, машинтай зэрэг элдэв хөсөгтэй хүмүүсийн хөдөлгөөний эрчим эрс түргэсжээ. Төв замаар давхиж буй том улаан автобусны дотор чихэлдэн яваа олон улсын сэтгэл нэг л тайван биш.

Хүүхэд багачууд залуус хичээл сургууль, цэцэрлэг яслийн ажил эхэлнэ гэж их л хөөрүү шуугиантай. Аав эжий ах эгч нарын амьдрал хөдөлмөрийн сэтгэл агаар улиралтай хамт арай л илүү хариуцлагатай болсон шинжтэй.

Гэтэл хамгийн урд талын суудал дээр хойшоо харж налж суугаад, хоёр хөлөө зөрүүлэн жийсэн залуугийн хоёр гутал шагайгаа хүртэл шавар болсны нь харвал их л тэнэсэн бололтой, саарал цувныхаа кармаанд хоёр гараа тохойгоо хүртэл шааж, далаа хавчсаныг ажвал даарсан нь илэрхий. Энэ залуугийн бусдаас ялгарах онцгой тал нь гэвэл? Сэтгэлдээ зорьж санааширсан юм огт үгүй, зөвхөн автобус дотор явагчдыг нэг нэгээр нь түргэн ажиглан өнгөрч, орсон гарсан хүмүүсийг хялав хялав бүртгээд, хааяа нэг гашуухан эвшээнэ. Уншигчаа! Би энэ залуугаа саарал цувт гэж нэрлэе.

Автобус зогсож цөөн хүн бууж нилээн олон хүн нэмэгдэв. Урд талын хаалгаар зургаа орчмын насны хүүхэд нэг гартаа чиргүүлэн өргөж нөгөө гартаа гурав орчмын насны хүүхэд тэвэрч, шар савхин мөнгөний сав ба том гэгчийн бор цаасан боодолтой юм торон саванд хийж, хүүхэд тэвэрсэн гарынхаа тохойд углан дүүжилсэн хүрэн пүүсүү дээлтэй тарган ягаан авгай орж ирээд амьсгаадаж сандарсандаа хэд хэд чанга ёолов. Гэтэл нүүрний суудалд суугаа хөвөнтэй цамц нөмөрсөн, хүрэ барьсан, туранхай, хөх өвгөн хангинуур сүх шиг дуу гарган:

- Саарал цувтай залуу минь, чи наад хүүхэдтэй хүн ядарч явахыг харахгүй байна уу? гэж олны дунд чанга зарлахтай зэрэг саарал цувт гэнэт цочиж огло харайн босоод хүүхэдтэй авгайг суулгав. Хоёр хүүхэдтэй авгай тавтай сууж аваад амарсандаа ахиад нэг сайн ёолов.

Саарал цувт маань тэр хүрз барьсан өвгөнийг нүдний-хээ булангаар хараад, энэ муу хярсны мах шиг өвгөн намайг нэг сайн чадлаа, за гайгүй дээ чамайг гэж дотроо занан нүдэлж байтал залуугийн хөлийн өлмий дээр нилээн хүнд юм буухыг мэдэрвэл хүн гишгэж байгаа хэрэг биш, ямар нэг сул юм унасан бололтой. Хэн унагаасан юу бол гэж бодвол, хоёр хүүхэдтэй авгайн юм болох нь гарцаагүй. Чухам юу байгаа бол гэдэг бодол саарал цувтын бүх мэдрэлийг эзэлжээ.

Хүмүүсийн хөдлөл түлхэлцээнийг ашиглан бөхийн тэм-тэрвэл том гэгчийн савтай юм байсныг мэдээд цувныхаа хормой дотуур дээш нь өргөж аваад ухарч эхлэв. Ухарч яваа замдаа хоёр хүүхэдтэй авгайг ажиглавал огт ч сэжиж авсан шинжгүй, ханцуйгаа ярж бугуйныхаа алтан цагийг хараад өвөр дээрээ суугаа хүүхдийнхээ хазайсан малгайг засав. Тэр авгайн алтан цаг, хуруунд нь байгаа алтан бөгж, хувцас бүх байдал ер нь чинээлэг байрын авгай болох нь танигдах тутам, торон савтай юм улам хүнд болох шиг бодогдоод түргэн ухартал баргил дуутай хүдэр хар хүн:

- Чи буруу тийшээ зүтгэсэн хайшаа залуу вэ? гэж айхтар цочоосон боловч, саарал цувт түр яг зогсож баргил дуутыг өнгөрөөж үргэлжлэн ухарсаар хойт хаалгын орчим иржээ. Автобус дараахи буудал дээр зогсов. Саарал цувт уг нь дахиад дөрвөн буудал явж гэртээ хүрэх ёстой ажээ. Гэвч гарзны эзэн түлхэж, олзны сэтгэл хатгаж, тэр буудал дээр буухаас өөр аргагүй болоод, бууж тодорхой чиглэсэн зүггүй нэг хэсэг алхаж явах замдаа хоёр хүүхэдтэй авгайг санахад ер нь нэгтэй үзсэн ч хүн шиг, тэр ч байтугай ямар нэгэн томоохон дэлгүүрийн кассанд суудаг авгай шиг ч санагдаж хөл нь хөнгөрч, хүнгүй газар очиж олзоо задлан үзэхээр яарч шогших шахам алхаж, дэмий л гаднаас нь тэмтэрч үзвэл, гадуур нь цаасаар давхарлан боосон хатуу юм байгаа болохыг ойлгож, лав л муусайн хуучин даавуу хувцас биш гэж мэдээд гудамжны булангаар тойров.

Хоёр хүүхэдтэй авгай тэр алдсан юмаа ч үгүйлсэнгүй мартаж, хүүхдүүддээ түүртэн сандарч автобуснаас бууж явсаар нэгэн байгууллагын үүдэнд ирээд, бие тойруулж нэг хараад торон савтай юмаа автобусанд мартсанаа гэнэт санаж.

- Ээ! Уймраа өлөгчин! Юмаа автобусанд мартчиж! гэж хашгараад одоо яана? Өөрийн хоёр, хажуугийн айлын хоёр дөрвүүлэнгийнхий нь хаячиж! Одоо аль ч автобус гэж эрж явах билээ? Юугаа би ч мартчиж гэж сураглаж байх билээ гээд, нэг уур нь хүрч нэг инээд нь хүрч гайхаж зогстол, байшингийн хаалга нээгдэж танил эмэгтэй гарч ирэхэд нь мэндлэлцэж, юу хийж яваагийн нь асуусанд тэр эмэгтэй цаг алдаж гарз шаасан байдалтай,

- Хүүхэд цэцэрлэгт оруулах гээд өтгөний нь шинж-лүүлэх гэж ирсэн чинь өнөөдөр энэ шинжилгээнийхэн субботниктай гэнээ. Хүүхдийн өтгөн авахгүй, маргааш өглөө авах юм гэнээ. Тэгээд буцаж явна гэж хэлснийг нь мань авгай дуулаад, ер нь гарзтай онц юм огт ч болсонгүй. Яахав маргааш өглөө дахиад авахад ямар байхгүй юм биш гэж бодоод дотор нь уужраад буцаад алхжээ.

Саарал цувт дөрвөн шил савтай олзоо торон савтай нь хамт газар савчаад урам нь хугарч дахиад тавин мөнгө байхгүй учир дөрвөн буудал явган алхах болсондоо бүр ч гутаж "шунал гэдэг муухай юм даа; хүний өтгөнийг хүртэл хулгайлж үздэг байна шүү. Миний энэ бэлдээ буучаад явааг хүн мэдвэл чухам би яана?! гэж ичсэн гутсандаа цайлсан нүднийхээ нулимсыг цувныхаа ханцуйгаар арчив.

(Л. Ванган)

Notes:

1. юу юугүй: 'quickly; at a moment's notice'
2. явагчдыг: явагч(и)дыг 'the goers' (accusative)
3. нэг нэгээр нь: 'one by one'
4. уншигчаа! : 'Oh, reader!'; the long vowel is here a vocative
5. орчмын насны: 'about the age of...; about ... years old'

6. том гэгчийн: 'very large'; see section 8. 10. с
7. хэд хэд чанга ёолов: 'groaned loudly several times'
8. зарлахтай зэрэг: 'at the moment he announced'
9. сууж аваад: 'having sat down; having accepted the seat and sat down'; see section 12. 16.
10. муу хярсны мах: term of abuse: 'flesh of the vile steppe fox'; note the n-stem in the declension
11. намайг нэг сайн чадлаа: 'did me a fine turn!; put one over on me!'
12. ямар нэг: 'some kind of ...'
13. өвөр дээрээ суугаа: 'sitting on her lap'; note that the reflexive suffix is added to the postposition
14. ер нь: 'in general; usually'
15. танигдах тутам: 'the more it became recognized; the more he realized'
16. дахиад дөрвөн буудал: 'four stops more'
17. буухаас өөр аргагүй...: 'There was no choice but to get off'
18. нэг хэсэг: 'a bit, a little'
19. нэгтэй: 'once before; somewhere'
20. тэр ч байтугай: 'let alone that; not only that, but ...'
21. мартчих(ээ): intensive form of мартаx
22. эрж явах билээ: 'would (I) have to go and look for...'
23. дөрвүүлэнгийнхий нь хаячиж(ээ): 'I have lost that (thing) of the four of them'
24. нэг уур нь хүрч нэг инээд нь хүрч: 'alternately being angry and laughing'
25. гарз шаасан: 'having suffered a loss'
26. гэнээ: = гэнэ
27. авах юм: 'will have to take'
28. яахав: (here:) 'Well, no matter; what of it!'

29. бууч(аад): intensive form of буух

LESSON 23

МОНГОЛ, АНХ БИЧИГ ҮСЭГТЭЙ БОЛСОН ТУХАЙ

12 дугаар зууны эцэс, 13 дугаар зууны эхээр монголчууд анх үсэг бичигтэй болсон тухай мэдээ байдаг. Гэвч энэ бол 13 дугаар зуунаас өмнө Монголд бичиг байгаагүйн баримт болохгүй. Гагцхүү түүхэнд анх тэмдэглэгдсэн мэдээ км. Монгол анх бичиг үсэгтэй болсон тухай мэдээ Алтан товч, Юань улсын судар зэрэгт байдаг. Харчны Алтан товчид бичсэнийг дурдвал:

“Чингис хаан, Наймантай байлдаж байх үед нэгэн хүнийг барьж авчирсанд түүний өвөрт тамга байв. Түүний хэлсэн нь: Би уйгур газрын хүн, нэр Таттунга. Миний эзэн тамгыг надад тушааж, эд идшийг гаргах ба оруулах явдлыг надад тушаасан билээ. Энэ тамгыг сайн хүнийг сонгох, зарлиг бичиг явуулах аливаа үйлд хэрэглэнэ” гэжээ. Цааш нь Хасар, Таттунгааг багш болгож бичиг үсэг заалгасан тухай бичжээ (Позднеевын эмхтгэсэн Монгол утга зохиолын унших бичгийн 145 дугаар нүүрт үз). Чингис хаан Найман аймагтай байлдаж, Таттунгааг олзолж аваад түүгээр хүүхэд дүү нартаа бичиг үсэг заалгасан тухай мэдээ Юань улсын судрын 124 дүгээр бүлэгт бий.

Чингис, Наймантай байлдсан нь 1204 оны үед болсон хэрэг юм. Ганц энэ мэдээг баримталж монголчууд 13 дугаар зууны эхэнд бичиг үсэгтэй болсон гэж хэлэлцдэг. Гэтэл найман аймаг бол Монголын нэгэн аймаг бөгөөд хэдийд тэр бичиг үсэгтэй болсон тухай тодорхой мэдээгүй. Монголын баруун аймгууд урьдаар бичигтэй болсон нь ер нь лавтай хэрэг юм.

Тэд соёлжсон уйгур аймагтай ойр нутаглаж байсан учраас урьдаар соёлжиж эхэлсэн бололтой. Хуучин монгол үсгийг нарийвчлан үзвэл Дүрвэд Торгуудын нөлөө нилээд үзэгдэнэ. Жишээ нь: долоон, олон гэх мэт үгс бий. Үүнд -долаан, олан- гэж Торгуудын хэлдэг ёсоор хуучин бичигт бичсэн байна. О-гийн дараа а байдаг нь

Торгуудын хэлний нөлөө мөн бололтой. Бас “күмүн, өбөр, өрлүгэ, дэбэл, эдүгэ” гэж хуучин бичгээр бичдэг. Энэ бас торгууд хэлний нөлөө байна. Халх нар “хүн” гэнэ. Нууц товчоонд “хүүн” гэдэг, Дүрвэд “күмн” гэдэг. Эдгээрээс үзвэл манай хуучин бичиг баруун аймагт эхэлж хэрэглэгдээд дараа нь бүх Монголд дэлгэрсэн бололтой.

Монголчууд бичиг үсгийг хэрэглэж байсан тухай өөр нэг мэдээ Нууц товчоонд бий. Нууц товчооны 203 дугаар зүйлд Чингис хааны зарлиг болсон нь: “Шижи-Хутугийг бүх улсын доторхи хулгайг цээрлүүлж, худлыг мохоож, үхүүлэх ёстойг үхүүлж, яллах ёстойг яллаж бай гэж бүх улсын дээд заргач болгов. Бас нийт улсын өмчийг хувааж, заргыг шийтгэж, түүнийгээ хөх дэвтэрт бичиж дэвтэрлэгтүн. Надтай зөвлөж, Шижи-Хутугийн шийтгээд цагаан цаасан дээр хөх дэвтэрт бичиж дэвтэрлэснийг ургийн урагт хүртэл хэн ч бүү өөрчилтүгэй” гэж зарлиг болжээ.

Бас 1220 оны орчим Чингис хаан, Хятадын даосын шахны бомбо Чан Чуньтай ярилцсан зүйлийг уйгур үсгээр бичээд ав гэж шадар бараа бологчдод тушааж байсан байна. Энэ мэтээс үзэхэд монголчууд 13 дугаар зууны эхний үед уйгур бичгийг нилээд хэрэглэж байсан нь илт байна.

Монголын бичгийн жинхэнэ дурсгалт бичиг бол 1220 оны үес хадан дээр сийлсэн Чингисийн чулууны бичиг мөн. Түүний дараахь нь 1246 онд бичсэн Гүүг хааны тамгын бичиг юм. Мөн 1257 онд Мөнх хаанд зориулан бичсэн чулууны бичиг саяхан Хөвсгөл аймгаас олдov.

1269 онд Чингисийн ач хүү Хубилай сэцэн хаан, уйгур бичгийг халж, түвд үсгийг дууриалган дөрвөлжин үсгийг зохиолгон хэрэглэсэн. Гэвч энэ дөрвөлжин үсэг, бичихэд нуршуудалтай учир их дэлгэрч чадсангүй.

Харин уйгур үсэг монголчуудын хэрэгцээг олон зуун жил хангасаар иржээ. Уйгур үсгийг монгол хэлэнд зохицуулан хэрэглэхэд Түвдийн Сажа бандид Гунгаажалцан, Уйгурын бандид Чойжи-Одсэр хоёр нилээд оролдон ажиллажээ. Үүн дээр 13 дугаар зууны эхэнд хятад үсэг хэрэглэж байсан мэдээг нэмбэл 13 дугаар зууны үед монголчууд нь хятад, уйгур, түвд үсгүүдийг зэрэгцүүлэн хэрэглэж байжээ. Уйгур үсэг бол тодорхойгүй: о, у; ө, ү; д, т; х, г; ч, ц; ж, з, я зэрэг дуудлагыг ялгаж чаддаггүй байсан. Гэвч энэ олон дуудлагыг ялгаж чадахгүй хоцрогдсон бүдүүлэг тал нь Монголын олон аялгуут хэлэнд тохирсон бас нэг сайн тал болж байлаа. Жишээ нь: Халх

нар үгийн эхний д, т; х, г авиаг хутгаж хэлдэг. Буриад нар ө, ү авиаг хутгаж хэлдэг. Бас о, у хоёрыг хутгаж усыг "ос", өндөр гэхийг "үндэр" гэдэг ч бий. Халх нар "зам" гэнэ. Өвөр монголд "жам" гэнэ. Баруун монголд "ям" гэнэ. Уйгур үсгээр бичигдсэн "зам" гэдгийг энэ гурван янзаар унших бололцоог олгожээ. Иймээс олон аялгуут аймгууд өөр өөрийн хэлдгээр унших боломжтой байжээ. Хуучин монгол үсгийн дутагдлыг Монголын эрдэмтэн сэхээтэн нар засах гэж хэдэн зуун жилийн турш оролдсоор ирэв.

Чойжи-Одсэр п, ш хоёрыг нэмэв. 16 дугаар зууны үед Аюуш гүүш галиг үсгийг зохиов. Энэ нь гадаадын үгийг бичихэд зориулсан арваад шинэ үсэг юм. 1648 онд Ойрдын Зая бандид тод үсгийг зохион гаргав. Монголын Өндөр гэгээн 17 дугаар зууны эцсийн үед соёмбо үсгийг зохиосон. 20 дугаар зууны эхэнд Буриадын Агваан хамбо монгол үсгийг тод болгож, шинэ үсгийг зохиосон. Энэ бүгдээс үзвэл монгол үсгийг тодорхой сайн болгох гэж олон зуун жилийн турш оролдсоор иржээ. 1930 онд латин үсэг хэрэглэж туршсан ба 1942 онд орос үсгээр үндэслэсэн шинэ үсгийг авч энэ асуултыг шийдвэрлэв.

Notes:

1. түүний өвөрт тамга байв: the Mongols carry things in the front of their gowns, using the space between the body and the breast flap as a pocket.

2. күмүн, өбэр, өрлүгэ, дэбэл, эдүгэ: in Modern Mongolian: хүн, өөр, өглөө, дээл, одоо

3. эдгээрээс үзвэл: 'judging from these (things); as one can see from these things'

4. зарлиг болох: a term used with reference to exalted persons with either the meaning 'to order' or simply 'to speak'

5. үхүүлэх ёстойг үхүүлж: 'executing whoever is to be executed'

6. ургийн урагт хүртэл: 'down to the last generation'

7. үүн дээр: 'in addition to this'

8. "ям": Actually the Western Mongolian pronunciation of this word is 'zam', but the author has no way of writing this since the Modern Mongolian letter з represents the sound 'dz'

9. өөр өөрийн: 'of each separate; each their own'

LESSON 24

ХОРЛООГИЙН ЧОЙБАЛСАН

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын ерөнхий сайд, Монгол Ардын Хувьсгалт Намын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Их Хурлын депутат, манай нам ба ард түмний жолоодогч, манай аврагч хамгаалагч бөгөөд түшиг тулгуур болсон Зөвлөлт Холбоот Улсын үнэнч хань Хорлоогийн Чойбалсан удтал хүндээр өвчилсний дараа 1 дүгээр сарын 26-нд нас барав.

Хорлоогийн Чойбалсан 1895 оны 2 дугаар сарын 8-нд ядуу ардын гэр бүлд төржээ.

Гадаадын боолчлогчдын гэсвэрлэшгүй хүнд дарлал ба балмад харгис явдлууд болон феодалуудын хатуу ширүүн мөлжлийг бага насандаа гаталж туулсан Чойбалсан өөрийн ард түмнийг гадаадын эзлэгчид ба феодалуудын дарлалаас чөлөөлөх үйл хэрэгт бүх амьдралаа зориулахаар эрс шийдвэрлэсэн юм.

Нөхөр Чойбалсан 1918 оны эцсээр хувьсгалт нууц бүлгэмийг байгуулав. Энэ бүлгэм нь удалгүй Сүхбаатарын удирдсан хувьсгалт нууц бүлгэмтэй нийлэв. Энэ үеэс Сүхбаатар-Чойбалсан хоёрын хамтарсан хувьсгалт үйл ажиллагаа ба чин үнэнч дотнын нөхөрлөл эхэлсэн юм.

Монголын ард түмний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөөний тэмцлийг манлайлан удирдсан Монгол Ардын Хувьсгалт Намыг Сүхбаатар, Чойбалсан нар 1921 онд байгуулав.

Сүхбаатар, Чойбалсан тэргүүтэй Монгол Ардын Хувьсгалт Намын удирдлагын дор Оросын пролетари нарын шийдвэрлэх тусламжтайгаар Монголын ард түмэн, 1921 онд ардын хувьсгалыг мандуулж, гадаадын боолчлогчдыг өөрийн орноос хөөн зайлуулав.

Их Зөвлөлтийн ард түмэнтэй манай ард түмэн үүрд эвдэршгүй ах дүүгийн ёсоор найрамдахын үндсийг

Сүхбаатар, Чойбалсан нар тавьсан юм. Сүхбаатар, Чойбалсан тэргүүтэй Монгол Ардын Хувьсгалт Нам, ардын ялалтат хувьсгалыг мандуулаад манай тусгаар тогтносон ардын төрийг байгуулж бэхжүүлэхэд шинэ ялалтууд еед манай ард түмнийг жолоодов.

Аймшиггүй Сүхбаатар нас барсны дараа нам ба улсыг удирдах ажлын бүх хүнд хүчир нь нөхөр Чойбалсан дээр тохогдсон юм. Чойбалсан, хувьсгалын бүх дайснуудтай цогт хувьсгалч эвлэршгүй тэмцлийг хийж манай намыг цуцалтгүй бэхжүүлж, хатуужуулсан юм.

Манай нам, Ленин, Сталины сургаалыг баримтлан, Чойбалсангийн удирдлагын дор манай орныг капиталист биш замаар хөгжүүлэх ганц зөв бодлогыг сонгон авлаа.

Манай эх орон 30 гаруй жилийн турш эрх чөлөөтэй тусгаар тогтнон, хөгжиж цэцэглэхдээ олсон бүх гайхамшигт амжилтууд бол нөхөр Чойбалсангийн нэртэй шууд бөгөөд нягт холбоотой юм.

Нөхөр Чойбалсан хамгийн идэвхтэй оролцож, зоригжуулж, зохион байгуулаагүй ямар нэгэн чухал явдал манай нам ба улсын түүхэнд үнэхээр нэг ч байхгүй юм. Нөхөр Чойбалсангаас их Зөвлөлт Холбоот Улсын ард түмэнтэй манай ард түмний найрамдлыг бүх талаар бэхжүүлэн, хөгжүүлсэн бөгөөд энэ найрамдал бол манай улс эрх чөлөөтэй тусгаар тогтнон оршихын баталгаа, манай бүх амжилтын үндэс, социализмд орох замаар урагшаа явах манай амжилттай давшилтын баталгаа мөн юм.

Герман фашистын эзлэгчдийн эсрэг Зөвлөлтийн ард түмний эх орны дайны өдрүүдэд Монгол-Зөвлөлтийн ард түмнүүдийн агуу их найрамдал онц тод бөгөөд хүчтэй илэрсэн юм. Монгол Ардын Хувьсгалт Нам ба нөхөр Чойбалсан зоригжуулж удирдсан монголын ард түмэн, нийтийн дайсан германы фашизмыг ялах хэрэгт нь ах дүү Зөвлөлтийн ард түмэнд бүх чадлаараа туслах явдлыг өөрийн гол зорилт гэж эх орны их дайны анхны өдрүүдээс эхлэн үзсэн юм.

Манай ард түмэн, манай орны зэвсэгт хүчин, Монгол Ардын Хувьсгалт Нам ба нөхөр Чойбалсангийн удирдлагын дор, агуу их Зөвлөлтийн ард түмэнтэй ах дүү ёсоор хамтран найрамдаж, Зөвлөлтийн баатар армитай хөтөлцөн явж, японы империализмийг бутцохих хэрэгт бүх чадлаараа өөрийнхөө хувь нэмрийг оруулсан юм.

Нөхөр Чойбалсан, манай орны бүх хөдөлмөрчин олон түмэн ардтай өргөн дотнын холбоотой байсан юм. Манай

ард түмэн өөрийн жолоодогч эцэг бөгөөд хань нөхөр Чойбалсангаа хэзээд халуун дотноор хайрладаг юм. Манай эх орны тусын тулд ба цэцэглэлт, манай орны хөдөлмөрчид нэг бүрийн тусын тулд зориулсан нөхөр Чойбалсангийн гайхамшигт хувьсгалч зүтгэлийг манай ард түмэн өндрөөр үнэлсэн юм.

Манай ард түмэн, аугаа их ач гавьяаг нь тэмдэглэн нөхөр Чойбалсандаа Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын баатар гэдэг дээд цолыг хоёр удаа өргөмжлөн олгосон юм. Нөхөр Чойбалсан, Сүхбаатарын одонгууд, байлдааны улаан тугийн одонгууд, хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одон, алтан гадас одон ба бусад медалиудаар шагнагдсан юм.

Монгол ба Зөвлөлтийн ард түмний аугаа их найрамдал ба хамтын нягт ажиллагааг бэхжүүлэх, эх орны их дайны өдрүүдэд Зөвлөлтийн ард түмэнд туслах ажлыг зохион байгуулсан ба японы империализмийг бутцохихын төлөө тэмцэлд гарамгай гавьяа байгуулсныг тэмдэглэн СССР-ийн Дээд Зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн газраас нөхөр Чойбалсанг Лениний одонгоор хоёр удаа, улаан тугийн одонгоор хоёр удаа, Суворовын нэгдүгээр зэргийн одон ба медалиудаар шагнасан юм.

Нөхөр Чойбалсангийн гайхамшигт бүх амьдрал ба үйл ажиллагаа бол манай намын гишүүд нэг бүрд, манай орны шудрага хөдөлмөрчин нэг бүрд ард түмэндээ амь бие хайрлахгүй зүтгэх манай эх орны тусын тулд алдарт шинэ гавьяа байгуулахад биднийг уриалан дуудсан хурц жишээ юм.

Манай хайрт жолоодогч, манай хань бөгөөд дайчин нөхрөөсөө хагацсан явдалд бид хязгааргүй харамсан га шуудна.

Notes:

1. Хорлоогийн Чойбалсан: the custom in Mongolia is to precede the personal name by the name of the father or the clan of the person in question in the genitive case; in the case of Choibalsan, his father's name was Khorloo
2. 1 дүгээр сарын 26-нд: Choibalsan died on January 26th, 1952
3. урагшаа: 'forward'; note the reflexive suffix

4. хөдөлмөрчин олон түмэн: 'the proletarian masses'
5. амь бие хайрлахгүй: 'not sparing their life; not sparing themselves'

LESSON 25

НААДАМЧИД

Миний танил нөхөр Сүрэн, сумын дунд сургуульд багшилдаг юм. Хөдөө ажлаар явахын далимаар би түүнтэй санамсаргүй учраад тэднийд очлоо. Тэр бид хоёр байшингийн сүүдэрт зассан бандан дээр суугаад хууч хөөрч байлаа.

Тэгтэл бидний дэргэдүүр жороо морьтой хоёр хүн тэмүүлэн өнгөрлөө. Нэг нь зулзаган хус шиг гуалаг биетэй нилээд царайлаг залуухан хүүхэн байлаа. Нөгөө нь холтсоор сийлсэн зормол мэт барзгар хүрэн царайтай, монцгор улаан хамартай, нүсэр тарган биетэй эр байв.

Хоёулаа луун хээтэй хятад улаан торгон дээл өмссөн нь гоёл биш, цам майдрын хувцас шиг санагдана. Бас хулсан өнгөт тарган жороо морьд зүс нийлүүлэн унажээ.

-Энэ аав охин хоёр дээл хувцас, морины зүсээ хүртэл сүрхий хуарлуулж дээ - гэж бодсоноо хэлтэл найз маань:

-Ха-ха-ха. Аав охин хоёр гэнээ чи харин... гэж элгээ хөштөл инээгээд - энэ чинь 6 дугаар багийн баян Дондог гуай залуу авхайтайгаа наадамд намьж яваа нь энэ байхгүй юу гэсэнд би тоймгүй гайхах:

-Юу гэнээ?! Эр эм хоёр гэж үү? Хачин юмаа, ийм гуа залуу хүүхэн энэ хөгшин хар хүнтэй яагаад суучихсан юм бол? гэж асуулаа.

-Гайхалтай байгаа биз. Энэ инээдтэй ч түүх, гунигтай ч намтар байгаа юм даа гээд түүний ярьсан нь:

-Би, энэ нутгийн хүн болохоор цөмий нь мэднэ.

Багадаа би энэ Дондог гуайнд нэг очлоо. Өглөө эрт ч юмсан. Дондог гуай тэр үед хориод настай залуухан хар хүү. Би ч бүр хүүхэд байжээ.

Дондог гуай гэрийн хоймор ширдэг дээр гудас дэвсэж унтсан бололтой дөнгөж босч байлаа.

Зүүн талд нэг өргөн бандан ор харагдах нь эхийнх нь ор бололтой.

Нэг бууралтаж яваа үстэй, духныхаа шар үсийг мэлзэн халзан болтол хойш нь шууж зулгаасан туранхай хөгшин

авхай бяслаг шахаж байлаа. Тэгтэл Дондог гуай “чи муу хөгшин гичий намайг зарж арьс махы минь тасдах гэлээ” ч гэх шиг загнаж гарлаа. Хөгшин авгайн уйтгартай хонгор нүдэнд гаслан хүлцэл, айх байдал зэрэгцэж, орон дээрээ үг дуугүй суув.

Дондог гуай, “хөгшин гичий чи малдаа намайг зарах гэж хар өглөөгүүр хон хэрээ шиг бархирна гэнээ” гэж авхайг нэг хальт цохиж аваад гарч одлоо. Авгайн гал нь буурсан нүднээс нулимс мэлмэрэн гарч, алгуурхан урссаар хацрынх нь хонхорт тогтов.

Би хөгшин авгайг их өрөвдөж золтой л уйлчихсангүй. Чадалтайсан бол Дондог гуайг багалзуурдмаар л санагдаж билээ.

Тэгээд гэртээ хариад: “Эгчээ! Дондог гуай ямар муухай хүн бэ. Ээжийгээ хөгшин гичий гэж загнаж зодоод байх юм” гэж эгчдээ хэлсэн минь манайхан нир хийтэл инээж эгч ч бүр элгээ хөштөл инээж сунаж унасанд би их гайхаж бараг л уурлах шахаж билээ. Тэгсэн чинь эх нь биш эхнэр нь юмсанжээ.

-Уухай! Дондог гуай чинь тэгвэл наргидаг эр юм даа гэж би улам сонирхон сонслоо.

-“Наргидаг” эр ээ! Дондог гуай их ядуу айлын хүүхэд боловч баяжих их дуртай хүн байжээ. Тэгээд баян Тагар гэгчийн бэлбэсэрсэн нэг хүүхэнтэй гэрлэсэн юм байж. Авгай нь өөрөөс нь үе мултарсан эгчмэд юм байжээ. Анх тэднийд хүргэн ороод Дондог гуай эхнэртээ сайн ч юм шиг, айдаг ч юм шиг үгнээс нь гардаггүй байснаар барахгүй, хүнд ярихдаа их хайртай гэдэг байжээ.

Харин эцэг хөгшний нь өнгөрснөөс хойш Дондог гуайн янаг зан бас өнгөрч эхнэрээ аашлан загнах, нүдэж зодох болж билээ. Дондог гуайд эхнэр нь биш эд хөрөнгө нь хэрэгтэй байсан дээрээс тэгж хувирчээ.

Нэг хүү төрснийг хүнд үрчлүүлжээ. Хөгшин авгайгаас гарсан хүүгээ өөрийн хүүхэд гэхээс их ичдэг байв. Дондог гуай ямагт айл хэсэн завхайраад гэрт орохоо больсноор барахгүй, ор дэвсгэрээ хүртэл тусгайлсан байжээ. Тэр хөөрхий донгио дорой авгайг харж тэтгэх ах дүүгүй, яая гэх вэ? уйлахаас өөр мэхгүй болжээ. Тэр үеэс авгай улам ч түргэн өтөлж, өнгө зүс алдаад үс нь цав цагаан болжээ. Дондог гуай “буурал эмгэнээ” буг болсон мэт жигших бөгөөд амьтны ярихаар бол “энэ муу хөгшин шулам үхэж арилаасай” гэдэг байсан гэнэ.

Дондог гуайн хар хэл биелж хөөрхий тэр авгай Дондог гуайг 37 хүрч хүүгээ 17 нас хүрэх жил мажийж, Дондог гуайн санааг амрааж билээ.

Үхсэний хохь, амьдын зол болдог нь төрөлхийн ёс болохоор Дондог гуай ч хөдөөгийн ардуудын ярьдгаар “юмны эзэн сумны занги” болж авчээ. Тэгээд ёстой “жаргал” гэдгийг эрж хайх болж.

Хүнд өргүүлсэн хүү нь 8 дугаар ангид байхдаа хамт сургуульд явдаг нутгийнхаа нэг охинтой үерхдэг байв. Тэднийх дунд чинээний айл боловч эцэг эх нь ядуу хоосон гэж үглэн улиглах дуртай улс байжээ.

Нэг жил, тэр охин хичээлдээ ирсэнгүй. Дондог гуайн айлд өргүүлсэн хүү нь түүнийг сургуулиасаа гарчихсанд харамсаж захиа бичсээр байв. Тэр хоёр багаасаа нэг дор эрхлэн өссөн үе насны багачуудын дотно найз нар байжээ. Тэгээд найз охин сургуулиа орхиод бас захианы хариу ч эс бичихэд тэр хүү их л гайхан бас харамсаж л байжээ.

Тэр хүү 9-р анги төгсөөд нутагтаа амрахаар ирэхдээ төрүүлсэн эцгийнх нь улаан зам дээр дайралдсанд ороод гарах гэж шийджээ.

Ортол их гайхалтай юм үзжээ. Эцэгтэйгээ мэндэлтэл өнөөх үерхдэг охины нь нүүр улаан чавга шиг болоод инээх уйлахын алиныг ч мэдэхгүй дэмий л золгохоор гар сарвайсанд хүүгийн зүрх нь пал хийж, бас ичин улайгаад гар зөрүүлж ядаж ганц ч үггүй дув дуугүй байцгааж цайгаас нь амсагч болоод мордож оджээ. Тэр хүү нутагтаа дахиад огт ирээгүй, Зөвлөлт Холбоот Улсад эмнэлгийн дээд сургуульд явчихсан юм гэнэ билээ. Тэгээд Дондог гуай залуу гэргийгээ эрхлүүлэх гэж яггүй зовдог гэнэ. Тэр хүүхэн Дондог гуайгаар өглөө босгодог гэнэ. Хамаг ажлаа хийлгэдэг гэнэ. Үнээгээ хүртэл ивэлгүүлдэг гэнэ. Хөгшин дух гэж харааж ерөөх, аашлах загнах нь ч бүр жигтэй гэнэ. Байсхийгээд л хүүхэн гүйгээд харьчихдаг гэнэ. Өнгөрсөн жилийн наадмаар тэр хүүхэн унаж явсан жороо морио зарчихаад нэг залуу дагаад аймаг орчихсон юм гэнэ. Эргэж ирээд хүүхэн Дондог гуайн аргадан гуйснаар дахин суусан боловч энэ жил нэг найр дээр тэр залуу нь баянд агсагнаж, Дондог гуайн багалзуурыг шахаж сандаргасан гэнэ билээ. Тэхэд нь авгай нь учиргүй инээж нөхрөө уурлахад нь:

-Хөгшин дух минь чи залуу хүний гарын бяр даахгүй байж юунд хүн рүү сарвалзсан юм бэ? Хохь чинь, заяа

чинь гээд огт тоогоогүй юм гэнэ билээ. Гэвч салаад явчихгүй нь эгдүүтэй хэрэг. Бодвол тэр хүүхэн бас л Дондог гуайн аргаар Дондог гуайн буянг завших гэж тэсгэлгүй хүлээн “энэ улаан хамартай хөгшин чөтгөр бушуухан ороосой” гэж “ерөөл” уншиж явдаг байлгүй дээ.

(М. Гаадамба)

Notes:

1. далимаар: 'by a favorable chance'
2. элгээ хөштөл: '(laughed) until she split her sides' (lit.: 'until her liver became numb')
3. байхгүй юу: 'isn't it?'; юу is here the interrogative particle
4. юмаа: = юм аа; аа is here only an emphatic exclamation
5. суучих(сан): emphatic form of суух
6. чадалтайсан бол: чадалтай -(а)сан бол; 'if I had been able'; (а)сан is a verbal noun from the defective auxiliary verb а- 'to be'
7. тэгвэл: 'in that case'
8. өөрөөс: 'than himself'
9. хүнд үрчлүүлжээ: 'caused a stranger to adopt (him)'
10. гэхээс: 'he was ashamed of ...'; note that the ablative case is used with the verb ичих
11. яая гэх вэ: 'what could she do?'
12. амьтны ярихаар бол: 'according to people's talk (he was saying...)'
13. хар хэл: here: 'vicious talk'; freely: '...who danced to the tune of D.'s vicious talk.'
14. нэг дор: 'together; at the same time'

15. багачуудын дотно...: the genitive here expresses a superlative: 'were the most intimate friends of (all) the children (who...)'
16. 9-р: = есдүгээр
17. эцгийнх нь: '(when he came upon) his father's . . .'
18. улаан зам: 'equator'; here probably 'halfway'
19. ороод гарах гэж шийджээ: 'he decided to drop in'
20. дув дуугүй: 'completely quiet, without a sound'
21. байцгааж: pluralive form of байх
22. амсагч болоод: 'having pretended to taste'
23. байсхийгээд: 'having suddenly discontinued (it); suddenly giving it all up'
24. харьчихдаг: intensive of харих
25. наадмаар: 'during the naadam'
26. зарчихаад: intensive of зарах
27. аймаг орчихсон: 'went off to the aimak (center)'
28. байлгүй: 'without stopping'; here; '... and so she keeps on waiting impatiently and reciting the yöṛööl: ...'. The suffix -лгүй added to a verbal stem means 'without doing...; not doing...'

LESSON 26

ТАС

Гадас мэт шовх улаан хадны орой дээр цагаан толгой-той өвгөн тас, алд дэлэм урт далавчаа ядарсан байртай хумхиад сууж, эргэн тойрон хэдэн зуун бээрийн тэртээ цэлийн униартагч хөрст алтан дэлхийг шилэн үрэл шиг цэхэр нүдээрээ ихэмсгээр ажиглах нь амарлингуй бардам ажээ. Навтгар цагаан толгойгоо хааяа хөдөлгөж, цагаавтар шингэн хөөмий нь салхинд сэрвэлзэнэ. Тэр тас энэ хадан дээр үд дундын үед дандаа сууж амардаг боловч хүн түүнийг тоосонгүй. Бэлэн хоол эрж насаа элээсэн өвгөн тасын үзэж өнгөрүүлсэн амьдрал хүнд юугаараа сонин байх аж даа. Гэвч тасын амьдрал хачин юм. Бүх насныхаа турш бэлэн хоол хайж дэвэн дэлхийг хэсдэг болохоороо, гэлэн шувуу гэж нэрлэгдсэн ажээ.

Гозгор улаан хадны оройд үд дунд түр амсхийдэг тэр тас, алс холын нэгэн цаст ууланд үүртэй боловч өдөртөө хэдэн мянганы тэртээ хүрч хоол хайдаг байжээ.

Үд дундын халуунд хадны оройд хэсэг зуур үүрэглэсэн юм шиг сууж байснаа, аажмаар далавчаа дэлгэж дэвсхийн босдог байв. Босмогц далавчаа дахин дахин дэвж ядруузай гэж болгоомжилсон мэт, алгуурхан эргэлдэж, эргэх тутам дээшилсээр үзэгдэхгүй болтлоо хөөрнө. Тэгж асар өндөрт гаравч, газар дээр хаана сэг гарсныг андахгүй үздэг байлаа.

Хүн усан нүдтэй, тас цусан нүдтэй гэж хуучны нэг үг байдаг. Хүн усыг олж харахдаа сайн бол тас цусыг жуны урьд олж хардаг амьтан юм. Алтайн ууланд нисч явахдаа Дорнодын өргөн талд хонь хариулаад, алчуур шаглаж суугаа хүүхний хатгамлын хээндэх улаан утсыг ч үздэг байж юун магад.

Өвгөн тас тэр нүцгэн хадны орой дээр үдэшдээ дахин нэг сууж амсхийдэг байжээ. Тэрхүү хадны орой өөрийн нь толгой шиг цайвар болжээ. Зуудах жилдээ тэнд сууж

амарч байгаа тасыг амьдралын тийм олон жил элээсэн амьтан гэж хэн таах вэ! Түүнтэй нэгэн адил тэр зуун жилийн турш нүгэлт орчлон хичнээн өөр болсныг тас мэддэггүй байлаа. Гагцхүү өндөр хадны орой дээрээс тэртээ дор бэлчин тарсан хонь мал, хүмүүсийг урт насныхаа турш санамсаргүй ажиж суудаг байжээ.

Гэтэл тасын нас өвөгрөх тутам шороот замбуулинд хоол ховордох болжээ. Тэртээ олон жилийн цаана орчлон дэлхий их өөр байж билээ. Юунаас ч болдог юм бэ, бүү мэд, хүмүүс хоорондоо дайтаж, бие биеэ алж, морь малын сэг хөглөн, дарийн утаа хааяагүй үнэртдэгсэн. Тэд чухам яагаад тэгж бие биенийгээ сүйтгэдгийг тас мэдэхгүй боловч тэгдэгт нь хүмүүст баярладаг байжээ. Хүмүүсийн тэгж дайтахад нь тас хамгийн бэлэн хоолтой учирдаг байв. Дайнгүй цагт ч гэсэн өвчин тахлаар хярсан мал, хүн зөндөө дайралддаг байв. Тасыг тэгж бэлэн хоолтой залгуулсан юм нь хижиг, томуу гэдгийг мэдэхгүй боловч хувь заяа ихтэйгх гэж өөртөө найддаг байсан бийэ. Бас газар усны шүтлэгтэнгүүд үхсэдийг тасын саварт атгуулахаар хээр орхидог байлаа. Хүний сүнснийг тас диваажинд хүргэдэг юм гэж тэр шүтлэгтэнгүүд итгэдэг байсны нь тас яаж мэднэ.

Ингэж газар дэлхий үхдэл сэгээр дүүрэн байсан тэр үеэс хойш өчнөөн төчнөөн жил өнгөрлөө. Жил ирэх тутам бэлэн хоол ховордож, хүмүүс хоорондоо дайтахын оронд байгаль ертөнцийг хувирган захирч, нэг өдрийн дотор олон зуун үхдэл гаргадаг тэрхүү хорсголт “дайн” сая сая хүний гарт тас атгуулжээ. Нэгэн агшны дотор өчнөөн үхдэл гаргадаг өвчин тахал бас л тэр “дайнтай” хамт бяц атгагдсан ажээ. Сүнсээ диваажинд хүргэх юмсан гэж хүмүүс зовдгоо больж, сарны зүг, нарны зүг сүнсээ биш, өөрийгөө нисгэхээр завдах болсон байжээ.

Өвгөн тас өдөржин хөх огторгуйд эргэлдэн нисэвч, бэлэн хоол олдохоо байж, амран суудаг гозгор хадаа ч мартаход хүрэв.

Нэгэн өдөр тас ядрахын туйлд хүрч мөнхүү хаднаа амрахаар доошлон иртэл, зуун жил сууж амарсан тэр хад нь алга байлаа. Тэр хадны оронд асар өндөр яндантай үйлдвэр босож улаан оч үсэргэсэн утаа тэрхүү яндангийн гүн хар амнаас оргилон байлаа. Энд тэндгүй байшин барилга, мод цэцэрлэг, элдэв машин ярайн үзэгдлээ. Тэртээд галт тэрэг сунагар урт цуваагаа чирэн хурдалж, өргөн бор

харгуйгаар тариа ачсан машинууд тоос татуулан давхилдаж байв.

Өвгөн тас сульданд ядравч, өлөн ходоод хоосны эрхээр дээш хөөрөв. Улам дээш хөөрмөөр санагдаж, эргэн эргэн хөөрөв. Бүүр нүднээ үзэгдэхгүй өчүүхэн цэг шиг болтлоо хөөрөв. Тэгэвч сэтгэл ханасангүй. Бүх орчлон дээр хуу байгааг үзэхүйц, болж л өгвөл, бусад гараг дээрх бэлэн хоол, үхдэл сэгийг харахуйц дээр гарахыг тэр зорьжээ. Эцсийн хүчээ гарган дээшлэхэд нь гэв гэнэт нүдий нь цийлгэр ус бүрхэж юм харахгүй болов. Эргэн тойронд бэлэн хоол ер үзэгдэхгүй боловч, хаа нэг газар бэлэн хоол байх ёстой гэдэгт зөнөг тас итгэжээ. Тэртээ дээр өдий төдий үхсэн мал байх шиг санагдаж, тэр зүг улам яаран хэмжээгүй дээр гарч явтал хүчтэй салхи түүнийг сэнс шиг эргүүлж үе мөчий нь тас няс хийтэл хугачиж, өд сөдий нь хярган тасчиж, авах юмгүй болгов. Ингэж агуу их бэлэн хоол хайгчийн биенээс ширхгийн төдий өд ч шороот газар дээр үлдсэнгүй. Тэр зөнөг дээшлэн дээшилсээр салхин хоролд орчихсон байжээ.

Notes:

1. болохоороо: 'by becoming'; i. e., 'as a consequence of. . .'
2. хатгамлын хээндэх...утсыг: 'the thread which is in the design of her embroidery'; see section 13.6.
3. юун магад: (freely:) 'that's for certain'
4. өвөгрөх тутам: 'the older he grows'
5. бүү мэд: 'who knows!', heaven knows!'
6. үнэртдэгсэн: this suffix expresses a past habitual act; it is composed of the verbal noun in -даг plus the past -сан form of the auxiliary verb а- 'to be', which here being enclitic changes to conform to the vowel quality of the stem of the word
7. хувь заяа ихтэйнх: 'that which belongs to one having a great fate, destiny'
8. газар усны шүтлэгтэнгүүд: 'shamanists, believers in local genii'
9. сая сая: 'millions and millions'

10. хээр орхидог: An old Mongolian funeral custom was to drag the corpse on a platform of poles behind a horse while galloping furiously out onto the steppe. The rider would make a large circuit and return home without investigating where the body fell. The corpse was then left on the steppe to be devoured by wild animals.

11. ЭНД ТЭНДГҮЙ: 'everywhere'

12. үзэхүйц/харахуйц: these forms carry an equative meaning 'to the point of seeing; as much as seeing'

13. дээр гарах: 'to climb, to ascend'

14. гэв гэнэт: 'all of a sudden'; see section 13. 3.

15. хаа нэг газар: 'some place, somewhere'

16. өд сөдий нь: the second word is a reduplication of the first word, with an *с* prefixed; this type of reduplication is quite common in Mongolian (as it is in Turkish and some other languages); the resulting shade of meaning is not easily translatable. The most expedient way is simply to translate the basic word as plural, i. e., 'his feathers'. This kind of construction is also frequently reduplicated with an *М* prefixed. If the word has an initial consonant, it is dropped in the second part of the reduplication: цай май 'tea; tea and such things'.

LESSON 27

ӨЛЗИЙТИЙН ХЭЭР

Би бага байхдаа нэг зун Өлзийт уулын өвөрт нутаглаж байгаа нагац ахиндаа эхийн хамт айлчилж очив. Өдрийн халуун буурч, нар баруун тийш тонгойж байв. Нагац ах, авгай хоёр, манай ээж гурвуул гэрийн сүүдэрт суугаад цай ууж, хууч хөөрч байв. Бид хэдэн хүүхэд мөн гэрийн дэргэд чулуугаар гэр бариад тоглож байв. Орчин тойрон чив чимээгүй намуухан сэрүүн үдэш ойртож байв.

Нагацын авгай гэнэт яаралтай босч гэртээ ороод хувин дүүрэн сүүтэй цайг бас нэг тавагтай цагаан идээний хамтаар барин гарч ирлээ. Энэ цай идээгээр яах нь юм бол даа гэж бодож байтал хазаар ногт, чөдөр тушаа ч үгүй тарган хээр морь гэрийн дэргэд хүрч ирээд тэр авгайд шууд хүрч очив. Авгай тэр моринд хувинтай цайгаа уулгаж, тавагтай идээгээ ам хүргүүлэв. Тэр морины гэдсээр эмээлийн олмын ороор олойртож цагаан үс ургасныг үзвэл хээр морь урьд хатуу эдлэгдэж байсан бололтой боловч, одоо тун тарган, хур хүчтэй байхыг үзвэл хэдэн жил хүнд огт эдлэгдээгүй бололтой. Бас түүний урт дэлээс олон өнгийн хив торго намиртал зүүснийг үзвэл ямар нэг тэнгэр сахиусанд сэтэрлэсэн морь байна.

Нагацын эхнэр тэр мориныхоо цааш явахад “Өлзийтийн хээр минь, өлзийгөө хайрла!” гэж хэлээд хойноо нь ааруул идээ цацаж байна. Хээр морь Өлзийт уулын зүг өвс татлан идсээр явчив.

Энэ юун морь болохыг асуувал энэ морины тухай нэг домогт явдлыг нагацын авгай надад ярьж өгөв. Энэ домгийг хавь ойрын хүмүүс итгэдэг бөгөөд үнэн болсон хэрэг байжээ. Тэр авгайн ярьсныг сэтгэлдээ тогтоосны хирээр одоо гаргаж хэлье:

“Өлзийтийн хээр гэдэг энэ морь, их номхон боловч түүнийг хавь ойрын хүмүүс нэг ч барьж унадаггүй. Учир нь, энэ морь бол Өлзийт уулын эзний унадаг морь гэдэг юм.

Чухамдаа уулын эзнийг хээр морио унаад явж байхыг үзсэн хүнгүй боловч түүнийг уулын эзний морь гэж итгэх нэг шалтгаан гарсан юм" гэнэ.

Манай энд Цагаан-Очир гэж нэг хүн байсан юм. Түүний үр хүүхэд ч, одоо ч хүртэл бий. Очир хав хар царайтай учраас түүнд нутгийн хүн хоч нэр өгч цагаан-Очир гэж нэрлэжээ. Цагаан-Очир нилээд олон адуутай боловч, түүний хамгийн хайртай нэг хурдан хээр морь байсан, тэр нь одоо саян ирдэг хээр морь шүү.

Цагаан-Очир олон адуутай учраас олон жил дараалан Өлзийт уулын дэргэд өртөөний алба хийж байжээ. Тэгээд түүний хээр морь энд их нутагшиж, Өлзийт уулын орчим ямагт билчээрлэж заншив. Сурсан заншлыг сураар оосорловч дийлдэхгүй гэдэг үг бий шүү. Адуус амьтан ч гэсэн нэг газар нутагшиж заншвал түүндээ заавал эргэх болдог юм. Энэ хээр морь өвс билчээр сайн бол Өлзийт уулнаас огт холддоггүй, адуун сүргийг хайхрахгүй, ганцаар билчээрлэн явдаг болжээ. Хааяа билчээр муудаж зуд болбол хээр морь айлын адуутай нийлж холын билчээрт гардаг. Тэгвэл хол газраас Өлзийт уулын бараа харагдах өндөр газрыг олж өглөө бүр Өлзийт уулаа харж нүдний нулимсыг унагааж байдаг болсон юм гэнэ билээ. Өлзийт уул өндөр биш боловч энэ тал нутагт хэдэн өртөө хол газраас ч сүүмэлзэн харагдана. Зуд өнгөрч цаг дулаармагц хээр морь ижлээ орхиж хамгаас түрүүнд Өлзийт ууландаа хүрч ирдэг юм.

Хээр морийг хүн унаад хол газар аваачаад тавьчихад нутагтаа давхиад ирдэг байжээ. Урьд Цагаан-Очирыг өртөө хийж байхад ачаа юмгүй ганц элч ирвэл Цагаан-Очир хээр морио унуулаад элчийг улаачгүй ганцаар нь явуулдаг байжээ. Элч хээр морийг зэргэлдээ өртөөнд очоод суллан тавимагц ухаант хээр морь гэдрэг өөрөө буцаж ирдэг билээ. Энэ бол Цагаан-Очирт ашигтай учраас эзэн нь хээр морио улам хайрлах болжээ.

Нэг их шуурга болоход Цагаан-Очирын хамаг адуу уруудан явчихжээ. Адууг эргүүлэхээр хэдэн хүнийг хэдэн хоног явуулж арай гэж дутуу хагас олж ирсэн юм гэнэ билээ. Тэхэд хээр морь ч эрэл сурал гаргалтгүйгээр нэг азрага адууг дагуулан шуурга өнгөрсний нөгөөдөр нутагтаа буцаж иржээ. Энэ бол яаруу түргэн элч нарыг явгаруулахгүй, албыг хурдан залгамжлахад нь их тус болов. Хэдэн жил өнгөрсний хойно Цагаан-Очир өртөөнөөс халагдаж өөр тийш нүүв. Гэтэл хээр морь ижлээ дагаж явахгүй Өлзийт ууландаа үлдэв. Цагаан-Очир ганц морио дагаж Өлзийт уулын ойр

нутаглах аргагүй байсан ба бас өртөөний шинэ хүмүүс олон малтай баялаг Очирынхыг өртөөний тайт нутаг билчээрт нутаглуулахгүй, хөөдөг байжээ. Ийм учраас Цагаан-Очир хэдийгээр хээр мориндоо хайртай боловч түүнийг шинэ өртөөний хүмүүст худалдъя гэвэл өртөөчин Очирьг боогдуулж хээр морийг хямдаар авахыг оролджээ. Тэхлээр Очир хээр морио өртөөчинд худалдсангүй. Бас хавь ойрын хүмүүс хээр морины заншлыг мэдэх учраас худалдаж авахгүй байв. Тэгээд Очир хээр морийг худалдаж авах хүнийг эрж байтал Өлзийт уулын наадам болов. Тэр наадамд холын хушуунаас нэг бөх ирж барилдав. Тэр бөх, ирэх замдаа мориныхоо хөлийг доголгосон тул унаж буцах морийг эрж байв. Очир түүнтэй тохиолдож сая түүнд хээр морио зохих үнээр худалдав. Тэр бөх хээр морины заншлыг мэдэхгүй, морины тарган сайнд бахдаж овоо ч үнэ өгсөн юм гэнэ билээ.

Наадам тармагц тэр бөх хээр морийг унаад, доголон морио хөтлөөд нутагтаа буцав. Нилээд хоносон хойно хээр морь Өлзийт ууландаа буцаж ирэв. Тэр бөх олон өртөө алсалсан хол газраас ганц морийг эрж ирсэнгүй орхив. Тэхлээр хээр морь бас Очирынх болов.

Одоо Очир нэг санаа олж хээр морио холын хүнд худалдаад байвал ашигтай юм байна гэж мэдээд алсын аянчин, замын хүмүүс, эрэлчин нарт хээр морио хямд үнээр боловч дуртай худалддаг байв. Хээр морь хурдан сайн морь тул хэн ч дуртай авдаг байв. Хэд хоноод хээр морь ямагт буцаж ирдэг учраас Очирт их ашигтай байжээ.

Аянчдыг мэхэлж хээр морио худалдсан тухай нутгийн хүмүүс элдвийн үг ярьдаг болов. Түүний нэг нь:

Очир хээр морио нэг аянчинд худалдсаны дараа хээр морь нь мөнгөлсөн сайхан эмээлтэй буцаж ирсэн гэнэ. Морь нь эзний гараас алдуулан зугтааж ирсэн бололтой. Үүнээс хойш Очирын шунахай сэтгэл улам хөгжиж, хээр мориндоо унасан хүнийг булгиж хаях ба цулбуураа тасдаж уяанаас зугтах зэрэг муу занг сургажээ. Хээр мориндоо ийм муу зан сургаад Очир хээр морио дахин худалдаж ашгийг их л олж байв.

Хээр морь алс Дариганга нутгаас нэг богц ачаатай зугтаж ирсэн гэж хүн ярьдаг боллоо. Тэр богц ачааг замд нь хүн салгаж авахгүй, яаж ирснийг мэдэх аргагүй, шу боловч хачин юм. Очирын эхнэр охид тэр жилийн наадамд урьд үзэгдээгүй торгон дээлийг өмсөж явсан. Хүний хэлэх нь тэр богцонд шинэ буулгах бэрийн өмсгөл хувцас байсан гэдэг.

Тэгээд хэдэн жил өнгөрсний хойно Өвөр Монголд самуун будлиан гараад манай нутагт буутай дээрэмчид нэвтэрч ирсэнд нутгийн хүмүүс зүг зүг тийшээ зугтах болов. Гэр малаа хаяад зугтсан ч хүн бий. Тэр үед манайханд хурдан буу тун ховор байсан; ганцхан Очир хурдан буутай тул дээрэмчний нэгийг буудан алжээ. Ийм учраас дээрэмчид Очирыг заавал барьж авах гэж хөөв. Очир зугтахдаа хээр морио хамгийн хурдан морь гэж шилж унаад Мэнэнгийн шил рүү зугтсанд хойноос нь олон дээрэмчид морь сольж байгаад хөөсөн боловч огт гүйцсэнгүй. Хээр морь тийм хурдан морь юм. Очир хээр морины ачаар дээрэмчний гараас гарчээ.

Гэтэл усгүй цөл Мэнэнгийн их талд хээр морь нь Очирыг өөрийн нь сургасан аргаар булгих хаяад Өлзийт ууландаа өөрийн эзний эмээлтэй буцаж иржээ. Очир тэгээд сураг чимээгүй алга болсон юм.

Хэдэн жил болсны хойно, өвөл цас орсны дараа нутгийн айлууд Мэнэнгийн талд очиж өвөлжиж байгаад нэг хонхроос Очирын хэлхээтэй яс, зэвэрсэн буу, хувхай ташуур гурав хэвтэхийг үзсэн юм гэнэ билээ.

Очирын дэргэд алд хиртэй ухсан хуурай худаг байсан гэдэг. Бодвол Очир буу ташуур хоёроороо худаг малтаж, ус гаргаж уух санаатай оролдож байгаад чадалгүй цангаж үхсэн бололтой. Тэгээд шунахай Очирын намтар дууссан юм.

Түүнээс хойш хээр морь Өлзийтийн хээр нэртэй болоод олон жил нутагшиж байна. Нутгийн хүн Очирын үхсэнд харамсан гашууддаг боловч хайрт морио доромжилсны хохь гэж үзээд харин хээр морийг хайрлан цай идээнийхээ дээжийг барьдаг болсон юм.

Төрсөн нутагтаа дурлах морины сайхан заншлыг буруугаар ашигласны үр Очирт ингэж туссан юм шүү.

(Ц. Дамдинсүрэн)

Notes:

1. уул/уулын, . . : note how the author declines this word without an n-stem in the genitive case, but tends to treat it as an n-stem in the dative and ablative cases
2. арай гэж: 'barely managing, just barely'
3. эрэл сурал гаргалтгүйгээр: 'while the search (organized) was unsuccessful'

4. бэр буулгах: 'to take a bride; to bring a bride to one's house'
5. зүг зүг тийшээ: 'in every direction'
6. хурдан буу: 'repeater, automatic rifle'

LESSON 28

БҮГД НАЙРАМДАХ МОНГОЛ АРД УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ

Нэгдүгээр бүлэг

Нийгэмлэгийн байгууламж

Нэгдүгээр зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс бол эзэрхэг түрэмгий ба феодалын дарлалыг устгасан (малчид, ажилчид, сэхээтэн) хөдөлмөрчдийн тусгаар тогтносон бөгөөд цаашид нийгэм журамд давшин орохын тулд тус орныг хөрөнгөтний бус замаар хөгжүүлэх явдлыг хангагч улс мөн.

Хоёрдугаар зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын улс төрийн үндэс бол феодалын байгууллыг унагааж, ард түмэн, улс төрийн эрхийг байлдан олж, феодалууд (хан, ван, гүн, тайж, хутагт, хувилгаад)-аас өргөн ард олонд учруулж байсан улс төр, эдийн засгийн дарлал мөлжил, эрх ямба, дур зоригийн эзэрхлийг устгасны үрээр өсч бэхжисэн хөдөлмөрчдийн депутат (ардын төлөөлөгчид)-ын хурлууд мөн.

Гуравдугаар зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсад засгийн бүх эрх, хөдөлмөрчдийн депутатын хурлаар уламжлагдан, хот, хөдөөгийн хөдөлмөрчдийн мэдэлд байна.

Дөрөвдүгээр зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс, хөрөнгөтний бус замаар хөгжиж, цаашид нийгэм журамд давшин орох явдал бол Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын аж ахуй, соёл, нийгэмлэгийн аж байдлыг улсын төлөвлөгөөний үндсэн дээр өөрчлөн зохиох явдлын биелэлтээр хангагдах үүнд тухайлбал:

Ардын хөдөлмөрч аж ахуйг бүхий л аргаар хөгжүүлэн сайжруулахад улсаас тэтгэх, хөдөлмөрчин ардын сайн дурын хамтарсан нэгдэлд улсаас туслах, машинаар өвс хадах, морин станцуудыг хөгжүүлэх, тус улсын дотор мал аж ахуй, аж үйлдвэр, харилцаа холбоо, тээврийг хөгжүүлэх явдлаар хангагдана.

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын ардын аж ахуйн хөгжилт нь нийгэмлэгийн баялгийг нэмэгдүүлэх, хөдөлмөрчдийн материаллаг энх аж байдал, соёлын хэмжээг цуцалтгүйгээр өрнүүлэх, тус улсын үндсэний тусгаар тогтнол, батлан хамгаалах хүчийг бэхжүүлэх ашиг тусад тохирон биелэгдэнэ.

Тавдугаар зүйл. Бүх газар, түүний хөрсөн дорхи баялаг, ой мод, ус, тэдгээрийн баялаг, фабрик, завод, нийт уурхай, хүдрийн уурхай, алт боловсруулах явдал, төмөр зам, авто машинын хийгээд усан ба агаарын тээвэр, холбооны хэрэгсэл, банк, машинаар өвс хадах станц, улсын аж ахуйнууд бол улсын өмч буюу ард нийтийн хөрөнгө мөн. Эдгээрийг хувьдаа өмчилж болохгүй.

Зургадугаар зүйл. Ард иргэний мал, хөдөө аж ахуйн багаж, үйлдвэрлэлийн бусад багаж, түүхий эд, боловсруулсан үйлдэхүүн, орон сууц, хамаа барилга, гэр хогшил, хөдөлмөрийн орлого нөөцийг амин хувьдаа өмчлөх эрх, түүнчлэн амины өмчийг өвлөх эрхийг хуулиар хамгаална.

Долдугаар зүйл. Хоршооллын байгууллага, ардын нэгдлийн нийгэмлэсэн үйлдвэрийн газар, бүх тоноглол, багаж хэрэгслийн хамтаар, мөн тэдгээрийн боловсруулж байгаа үйлдэхүүн, түүнчлэн сайн дураар нэгтгэсэн хөрөнгө хогшил, мал, хөдөө аж ахуйн багаж, нийтийн барилга нь эдгээр хоршооллын байгууллага, ардын нэгдлийн нийтийн өмч болно.

Наймдугаар зүйл. Газар бол улсын өмч буюу ард нийтийн хөрөнгө мөний тул билчээр буюу тариаланд ашиглуулахаар ард иргэн, түүнчлэн хөдөлмөрчдийн сайн дурын нэгдэлд үнэ төлбөргүйгээр олгогдоно.

Есдүгээр зүйл. Үнэнч шударгуу хөдөлмөр бол Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын ардын аж ахуйн хөгжилт, батлан хамгаалах хүчний бэхжилт ба хөдөлмөрчдийн энх аж байдлын цаашдын өсөлтийн үндэс бөгөөд хөдөлмөрийн чадвар бүхий ард иргэн бүрийн хүндэт үүрэг мөн.

Хоёрдугаар бүлэг

Засаг төрийн байгууламж

Аравдугаар зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсаас түүний засгийн дээд байгууллага ба төрийн удирдах, захирах байгууллагаар төлөөлүүлэн эрхлэх хэргүүд нь:

А. Олон улстай харилцах явдалд Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсаа төлөөлөх, бусад улстай гэрээ байгуулах ба батлах.

Б. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын дотоод бодлого, аж ахуй, соёлын хэргийг хөгжүүлэх явдлыг ерөнхийд нь удирдах.

В. Улсыг батлан хамгаалах явдлыг зохиож, зэвсэгт хүчийг удирдан, Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын тусгаар тогтнолыг хангах.

Г. Улсын хилийг тогтоох ба өөрчлөх.

Д. Байлдах, найрамдах асуудлыг эрхлэх.

Е. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын үндсэн хуулийг тогтоох ба түүний биелэлтийг хянах.

Ж. Тус Бүгд Найрамдах Улсын захиргааны хувиарыг тогтоох.

З. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын дотор оршин суугаа олон ястны улс төр, аж ахуй, соёлын хөгжилтийг тэдгээрийн үндэстний онцлог байдалд тохируулан хангах.

И. Улсын онц эрхийн үндсэн дээр гадаадтай худалдаалах, дотоодын худалдааны системийг удирдах.

К. Улсын аюулгүй байдал, ёс дэглэм ба ард иргэний эрхийг хамгаалах.

Л. Улс ардын аж ахуйн төлөвлөгөөг батлах.

М. Мөнгөний ба зээллэгийн системийг удирдах, улсын төсвийг батлах, албан татвар, хураамж хийгээд орлогыг тогтоох.

Н. Улсын банк, аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуй, худалдааны газар, албан байгууллагуудыг удирдан захирах.

О. Улсын ба түүнчлэн нийгэмлэгийн даатгалтыг зохион байгуулах.

П. Гадаадтай зээллэг байгуулж батлах, дотоодын зээллэгийг гаргах.

Р. Холбооны байгууллага ба тээврийг удирдах.

С. Түс улсын байгалийн баялгийг хамгаалж ашиглах явдлыг зохион байгуулах ба газар ус, ой мод, билчээр хийгээд тэдгээрийн баялгийг ашиглах журмыг тогтоох.

Т. Мал аж ахуй, тариалангийн хөгжлийг зохион удирдах.

У. Жин хэмжүүрийн системийг тогтоох.

Ф. Улсын бүртгэл, тайлан ба тоо бүртгэлийг зохион байгуулах.

Х. Тус улсын зам барилга, орон сууцны ба хот суурин аажуу, түүний барилга, мөн хот сайжруулах ажлыг удирдах.

Ц. Ардын соёл боловсролын ба эрүүлийг хамгаалах явдал, шинжлэх ухаан, биеийн тамирын байгууллагыг удирдах.

Ч. Шүүх прокурорын байгууллагыг зохион байгуулах.

Ш. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын одон, медалийг тогтоох, түүгээр шагнах, хүндэт жуух бичгээр шагнах ба тус улсын хүндэт цол олгох.

Ш. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын харьяат иргэн болох тухай хууль тогтоох.

Э. Уучлал өршөөл үзүүлэх тухай тогтоол гаргах.

Арван нэгдүгээр зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс бол Төв, Хэнтий, Чойбалсан, Дорноговь, Өмнөговь, Өвөрхангай, Архангай, Завхан, Ховд, Хөвсгөл, Булган, Сэлэнгэ, Увс, Говь-алтай, Баян-өлгий, Сүхбаатар, Дундговь, Баянхонгор аймгууд ба Улаанбаатар хотоор бүрэлдэнэ.

Арван хоёрдугаар зүйл. Аймгууд захиргааны талаар сумдад хуваагдана.

Сумд нь цаашилж багуудад хуваагдана.

Улаанбаатар хот хороодод, хороод нь хорьдод хуваагдана.

Notes:

1. хангагдах үүнд: the verbal noun modifies үүнд (энэ)
2. хувьдаа (өмчилж): 'individually, privately'
3. сайн дураар: 'voluntarily'
4. мөний тул: 'because it is . . .'
5. тариаланд: 'as cultivated fields. . .'

LESSON 29

МОНГОЛ ОРОН МАНЖ УЛСАД ЭЗЛЭГДСЭН

17-18 дугаар зууны үеэр Төв Азийн уудам дэлгэр нутагт Баруун Монгол, Халх Монгол, Өвөр Монголын зэрэг феодалын улсууд байлаа. Халх ба Өвөр Монгол одоогийнхоо байгаа нутагт, Баруун Монгол нь Алтайн цаагуур тус тус нутаглаж байв. Тэр үеийн Монгол орон даяар феодалын бутрал түгээмэл ноёлж, феодалын өөр хоорондын ширүүн тэмцэл тасралтгүй үргэлжилж байжээ. Нэгэнтэйгүүр феодалын улсууд хоорондоо сэтээ сэвээгүй дайн дажин хийж, нөгөөтэйгүүр тэдгээр улс тус бүрийн феодалуудын дунд эх захгүй эвдрэл мөргөлдөөн болж байв. Энэ бүхэн нь манжийн түрэмгийлэгчдээс Монгол орныг байлдан эзлэхэд аятай нөцхөл болсон байна. Гэсэн ч эрх чөлөө, тусгаар тогтнолоо хамгаалан баатарлагаар эсэргүүцэн тэмцсэн Монголын ард түмнийг эзлэн боолчлох нь тийм амаргүй хэрэг байлаа. Манж улс, Монгол орныг гартаа оруулан авахын тулд Монголын феодалын бутрал ба урвалтыг ашиглан даруй 150 гаруй жилийн турш асар их хүч хөрөнгийг сүйтгэж, үй түмэн цэргийнхээ амийг үрж, цусы нь асгаруулсан ширүүн харгис дайныг хийжээ.

Манжийн байлдан дагуулагчид, Монгол орныг эзлэх явдлаа Өвөр Монголоос эхэлсэн юм. 1624-36 онуудад манжийн түрэмгийлэгчид Өвөр Монголыг эзлэн боолчлох дайн хийжээ. Тэр үед Манж улс Азийн олон орон, түүний дотор Хятадын Мин улсын тусгаар тогтнолд аюул занал учруулж байв. Энэ үндсэн дээр Мин улс ба Цахарын хаант улс, нийтийн дайснаа дарахын тул холбоо байгуулж байв. Гэтэл Өвөр Монголын шар хар феодалууд уравсан ба Халх Монгол шийдвэртэй дэмжлэг үзүүлж чадаагүйн уршгаар 1636 онд Манжийн цэрэг Өвөр Монголыг эзлэн авч, тэнд өөрийн эзэрхэг цэрэг, нутгийн урвамтгай феодалуудыг засаглуулан суулгах зэргээр улс төрийн харгис ноёрхлоо тогтоов.

Өвөр Монголын зориг бадрангуй ард түмэн, Манжид эзлэгдсэний дараа ч гэсэн харийн боолчлогчдыг эсэргүүцхээ больсонгүй, харин улам хүчтэй тэмцсээр байжээ. Жишээлбэл: 1643 онд Өвөр Монголд Сөнөдийн Тэнгис баатрын удирдлагын дор манжийн ноёрхлыг эсэргүүцсэн бослого гарч эрэлхгээр тэмцэж байжээ.

Манж улс цаашдаа Халх, Баруун Монголыг эрхэндээ оруулах зорилго тавьжээ. Тэр зорилгоо биелүүлэх явдлыг хөнгөвчлөхийн тулд Манж улс урьдаар Хятадыг эзлэхээр шийджээ. Их Хятадын ард түмэн, өөрийн гайхамшигт удирдагч Ли Цзы-чэн, эх оронч баатар Йо Фэй нарын удирдлагаар манжийн түрэмгийлэгчдийг баатарлаг эсэргүүцэн тэмцжээ. Тэр үед монголын ард түмэн, өөрийн их хөрш Хятадын ард түмний баатарлаг тэмцлийг талархан дэмжиж байлаа. Манай ард түмэн “Хятадын их ард түмэнтэй аль хэдийнээс ах дүүгийн найрамдлын бат барилдлагаар холбоотой байдаг” байсан бөгөөд олон зуун жилээр үргэлжилсэн “Хятадын ард түмний эрх чөлөөний баатарлаг тэмцлийг ямагт асар ихээр талархан сайшааж...байсан юм”. Гагцхүү дотоодын харгис феодалын уравсны харгаагаар 1644 онд Хойт Хятад манжийн түрэмгийлэгчдэд эзлэгджээ. Энэ явдал, манжийн түрэмгийлэгчдээс Монгол орныг эзлэх гэсэн хорт бодлогоо биелүүлэхэд ноцтой дөхөм болов.

Хятадыг эзлээд Манж улс, Монголыг Хятад ба ялангуяа Оросоос бүрмөсөн хөндийрүүлэн таслах бодлогыг урьд урьдынхаасаа улам хүчтэй явуулах боллоо. Гэтэл тэр үед Орос улсын гадаад бодлогын гол чиглэл нь баруун зүгт хандаж байсан учир Монголыг эзлэх зорилго тавиагүй, харин өөрийн дорнод хилийн аюулгүй байдлын учир Манж улсын байлдан дагуулах бодлогын эсрэг Монголчуудын нэгдэн тэмцэх явдлыг талархаж байжээ. Гэвч Монголын ард түмэн, тус оронд ноёрхож байсан феодалын бүтралын улмаас харь манжийн түрэмгийлэгчдийн эсрэг хүч нэгдэн тэмцэж чадсангүй.

Монголын ард түмэн өөрийн орны тусгаар тогтнолын тэмцэлд Орос улсыг түшиглэхийг оролдож байлаа. Ингээд Халх, Баруун Монголын зарим феодалууд, Орост Монголын дагаар орох тухай асуудлыг тавьж байжээ. Тэр тухай хэлэлцээрийг Их Хүрээний газар 1665 онд Оросын элчин Бубенный, 1666 онд Кульвенский нар тус тус хийж, мөн асуудлаар 1675 онд Халхын төлөөлөгчид Москва орж байжээ.

Манж улс, Монголын дотоод байдлын талаар түүний феодалын бутралыг улам гүнзгийрүүлэн хүчий нь сулруулж, нэгдэх явдлы нь хаах бодлого явуулж байв. Манжийн төр, ялангуяа Халх, Баруун Монгол, Өвөр Монголын зэрэг Монголын ноёнт улсуудын феодалын хоорондын зөрчлийг санаатайгаар гүнзгийрүүлэн, тэдний дунд байнга яс хаяж байжээ. Манжийн эсрэг хүч нэгтгэн тэмцэх эрмэлзлэл тэр үед их гарч байжээ. Жишээлбэл: 1631-34 онуудад халхын Цогт тайж тэргүүтэй олон ардууд, манжийн түрэмгийллийг эсэргүүцсэн Өвөр Монголын ард түмэн, Лэгдэн хааны цэрэгт гар биеэр тусалж байжээ.

Түүнчлэн 1643 онд халхын зарим хушууд, Манжийн талхигдлыг эсэргүүцсэн Өвөр Монголын ард түмэнд цэрэг зэвсэг, хүч хөрөнгөөр тусалж байсан билээ. Түүгээр ч үл барам 1640 онд нийт Халх, Баруун Монголын феодалын чуулган болж, Манжийн эсрэг нэгдэн тэмцэхийн тул хэлэлцээ хийж Монгол-Ойрдын хуулийг баталжээ. Тэр чуулганаас хэрэв харийн түрэмгийлэгчидтэй хуйвалдан цэргий нь нутагтаа оруулсан буюу нутгаараа гаргасан ноёд тайж нар байвал эх орноосоо уравсан гэж хатуу хариуцлага хүлээлгэх тухай шийдвэр гаргасан байна. Ер нь Монголын ард түмэн, манжийн түрэмгийллийг хамгийн шийдвэртэй эсэргүүцэн тэмцэж байсан юм.

Гэтэл өөрийн ард түмний ангийн тэмцэл, үндэсний тусгаар тогтнолын хөдөлгөөний галаас үхтлээ айж байсан бөгөөд хувь хувиа хичээсэн халхын шар хар феодалууд эх орноосоо урван тэрслэж Манжийн түрэмгийлэгчдэд төрөлх нутаг, ард түмнээ худалдах тийш хандаж байжээ. Монгол орныг Манжийн түрэмгийлэгчдийн эрх мэдэлд оруулах талаар Түшээт хан, Сайн ноён хан, Засагт хан нарын зэрэг урвагч харгис феодалууд бүхий л арга хэрэглэн ажиллаж байлаа. Ялангуяа дээр үеэс Манжийн түрэмгийлэгчдийн тагнуул төлөөлөгч болж байсан Жавзандамба хутагт тэргүүтэй харгис шар феодалууд Монголыг Манжид худалдах бодлого явуулж байв. Тэд Монголын ард түмнийг шашны харгис номлолоор мунхруулж, улмаар манжийн хааныг залагдсан эзэн гэж манжийн түрэмгий бодлогыг үзэл суртлын талаар үндэслэж байв. Ийнхүү удтал бэлтгэн, зохистой цаг үеийг хүлээж байсан Монголын шар хар феодалууд Манжийн түрэмгийллийг эсэргүүцсэн Баруун Монголын Галдан Бошигт хааны довтолгооноор далимдуулан, Монголын ард түмнээс нууцаар хуйвалдан 1691 онд Манжид Монголыг “дагаар” оруулав.

Ингэж 1691.онд Халх Монгол, улс төрийнхөө тусгаар тогтнолыг алдаад, Манжийн феодалуудын ноёрхолд олон зуун жил нэрвэгдэх болсон юм.

Notes:

1. үеэр: 'throughout the period of . . .'
2. өөр хоорондын: 'among themselves, internal'
3. сэтээ сэвээгүй: 'without sense of order, haphazardly'
4. нэгэнтэйгүүр...нөгөөтэйгүүр: 'on one hand. . . on the other hand'
5. эх захгүй: 'without a point of departure, undisciplined, anarchistic'
6. түрэмгийлэгчдээс: see sections 4. 2. d and 15. 2.
7. гэсэн ч: 'however'
8. гартаа оруулан...: 'in order to introduce. . . into its control' (lit.: 'into its own hands')
9. шар хар феодалууд: 'the religious and secular feudalists' (lit.: 'the yellow and black feudalists')
10. дэмжлэг үзүүлж: 'to give support'
11. чадаагүйн уршгаар: 'by the misfortune of not being able to'; note the position of the genitive suffix.
12. зэргээр: 'and by other means'
13. эрэлхгээр: 'manly, bravely'
14. (уравсны) харгаагаар: 'by reason of'
15. урьд урьдынхаасаа: '(ever more forcefully) than their former one'
16. дагаар орох: 'to recognize the suzerainty (of another nation over one's own); to become a satellite'
17. дээр үеэс: 'from former generations, from early times'

18. үхтлээ айж байсан: 'were frightened to death';
үхтлээ = үхтэл plus reflexive suffix; note that the verb 'to fear'
requires the ablative case.

19. хувь хувиа хичээсэн: 'striving separately, each for
his own interest'

LESSON 30

ХЭНЭ ХУРГА

Баян Донойн зарц Бадамын хүү Базар тоглоом байхгүй тул нагац аавын өгсөн хэнз цагаан хургатайгаа хамт гэрийнхээ гадна наадан сууна.

Хэнз хурга нь биеэ маажуулах ба идэх юм горьдож, Базарыг үргэлж дагадаг ажээ. Базар гэрт орж эхийнхээ буруу харах хооронд хойд авдрын дээр байсан цагаан өвгөн гэдэг шаазан хүний дүрсийг нуун авч ирээд “Энэ өвгөн аав одоо авд мордохдоо чамайг унаж явах гэнэ” гэж цагаан өвгөнийхөө хүзүүг утсаар оосорлож хэнз хурганы ууцан дээр унуулан бэлхүүсээр нь уяад арын чоныг авлаг гэж тавьж, дараа нь “Би шарга морио унаад урд биеийг угтан авлая” гэж аавын хулсан ташуурыг унаж гэрийн өмнө талаар явтал ард нь тар гэх чимээ гарав.

Юу болов гээд эргэж үзвэл өнөөх авд мордсон цагаан өвгөн чинь төмөр царил дээр унаж хэдийн хагаран хоёр хэсэг болоод хэвтэнэ. “Ээ хөөрхий өвгөн аав та ингэж зөнөг болсноо мэдэхгүй авд мордох гэж дурладаг чинь юу билээ. Ай хэнз хурга чи үүнийг үзэв үү? Энэ өвгөн аав чинь цолцойсон том гэдэстэй тарган амьтан ямбалан суудаг байсан, харин гэдсэн дотор нь юу ч байхгүй хоосон юм. Хоосон гэдэс байжээ. Миний гэдэс бас ийм хоосон хөндий юм биш байгаа гэж гэдсээ дарлаж үзвэл хонхолзож байна. Хоосон байхаас зайлахгүй. Энэ өвгөн аавын толгой дотор юу байдаг бол хагалаад үзье. Энэ том дэнхэр толгой дотроос ус ч гарч болно, тос ч гарч болно. Базар босоод хага цохих юм эрж явтал гэр дотроос Базарын эх Должин гарч ирээд “Ай Базар, цайгаа халуунд нь уу” гэв. Базар хагархай өвгөнөө хормойгоороо бүтээж гэмшсэн бололтой сууж байлаа. Должин Базарын дэргэд ирээд “Пэ, чи бурхнаа юунд хагалчихав” гэж ширүүнээр асуухад Базар: “Би хагалсан бишээ. Харин энэ өвгөн аав чинь хэнз хургыг унаж анд мордоод өөрөө гэдсээ хагалчихсан

юм гэж эхийнхээ өөдөөс тунгалаг хар нүдээ талимаартуулан харахад Должин Базарын толгойг илбэж, “Иш хүү минь аав чинь мэдвэл чамайг зодно доо”. Энэ бурхнаа цавуугаар наагаад хойд авдрандаа хийчих!” гэв.

Үдэш болох үед гэрийн хойно морины хөлийн чимээ ба хүний бүгшин ханиах сонсогдож Базарын аав Бадам гэртээ орж ирээд “Ай Должин! Цаана чинь бүр муухай юм болж гүйцэж” гэхэд Должин навтас хийж нөхрийнхөө өмнөөс ширтэн хараад айсан байдалтайгаар асуусан нь:

“Юу болов? Ганц морий чинь чоно идчихэв үү?” Бадам “Үгүй, үгүй, чи битгий өлзий бусын юм солиор. Хар халзан хонь чинь баруун худагт унаад үхэж. Хамаг сэг сэвс нь худгийн усыг буртаглаад бас хамар амаар нь цус цувж газар лусыг бузарласан байна” гэв. Бадам Должин хоёр ямар нэг бурхан тэнгэр буюу лус савдгаас айсан байдалтайгаар шивнэн ярилцаж хоолоо идээд унтав.

Должингийн санаанд цагаан өвгөнөө эвдсэн ба худагт сэтэртэй хонь минь орж үхлээ. Энэ хоёр яв цав тохиолдсон нь лав нэг учиртай хэрэг боллоо гэж ихээр сэжиглэн айж байсны учраас тэр шөнө цагаан өвгөн гэдэг бурхан нь хүрч ирээд “Миний гэдсийг хэн хагалсан байна? Би түүний гэдсийг хагалж хариугаа авна” гэж ууртайгаар занаж байна гэж зүүдлэв. Маргаашийн өдөр эр, эм хоёулаа тун сэжигтэй болж хүү Базараас: “Чиний гэдэс өвдөж байна уу? Хорчигнож байна уу? Цэндийж байна уу?” гэж дахин дахин асуухад, Базарын гэдэс эв эрүүл байсан боловч Базар: “Гэдэс минь заримдаа хор хор гэж байна” гэв.

Эр эм хоёулаа Чүлтэм гэлэнд очих хэрэгтэй гэж хэлэлцээд Бадам тэр ламд очиж учир явдлаа айлтгасанд Чүлтэм шоо төлгөндөө үзээд: “Бурхны хөргийг эвдсэнээр үр хүүхдийн насанд цөв болох, газрын үндсэний усанд улаан цус холилдуулснаар лусын аймаг бузардаж яр боом өвчний шалтгаан болох тул Номон хан ба Богд уул хоёрыг тахиж хэрэгтэй” гэж хэдэн зүлийн гүрим буулгасанд Бадам мөн Чүлтэмийг гуйж тэр номуудыг уншуулах болов.

Гуравдугаар өдөр Чүлтэм гэлэн Бадамын гэрт баруун хойно нь завилан сууж, хойморт нь бурхан тахилыг бэлтгээд хонх дамрыг барьж түвд хэлний номыг уншиж эхлэв. Бадам Чүлтэмийн заавраар бурхан тэнгэрт хэрэглэх шүүс бэлтгэх болж эхнэртээ хэлсэн нь: “Одоо бурхан тахихад нэг хонь хэрэгтэй боллоо. Энэ халуун намрын цагт бүдүүн хонио алалтай биш. Ганц хэнз хургаа төхөөрөхөөс

биш аргагүй болов. Бас энэ ламын барьцанд нэг хонио баривал ямар?” Должин “Хэнз хурганы эх нь майлаад сэтгэл зовоох болов уу? Хурганы хамт ердөө дөрвөн хонь байсан үүнээс нэг нь худагт унаж үхээд, нөгөө хоёр нь бурхны шүүс ба ламын барьц болоод, гагцхан хоньтой үлдэх хэрэг үү? Хэнз хурга минь сайн мяраалсан юм” гэж байлаа.

Бадамын хүү Базар гадна хургатайгаа наадан суутал Бадам гялбагар цагаан төмөртэй урт хутгаа бариад гарч ирэв. Бадам хэнз хургыг барьж аваад алахыг завдтал Базар орилин бархиран хургаа тэврээд аавын хормойноос барьж миний хургыг битгий ал гэж гуйхад Бадам Базарын цохыг үнсэн таалж “Хүү чи битгий зов. Энэ хурга чинь бурхны зоог болж хожим их жаргалтай явна” гэхэд Базар: “Аав аа! Манай бурхны гэдэс хагарсан тул тэр одоо хоол идэж чадахгүй болсон биш үү” гэв. Бадам хүүгийнхээ үгийг сонсоод томоогүй саналыг хайрлан санаж байтал Должин гарч ирээд “Хэнз хургаа битгий алаа! Хэрэв хонь алах болбол бүдүүн хониноосоо алъя” гэв. Бадам гайхаж хургаа тавиад ламын өмнөө очиж “Одоо намрын цагт тараг цагаа элбэг тул бурхан ба уулаа махгүйгээр тахиж болох уу?” гэж асуухад: “Уул овооны эзэн, бурхан тэнгэрийг урьж залж ирэхэд өргөл тахил хэрэгтэй л байх, за, гэсэн өөрөө л мэд” гэж ууртайхан хариулахад Базар хатавчинд зогсож лам Чүлтэмийг амандаа хараагаад уухилж байна. Лам багш минь шүүс бэлтгэг гэх, ганц хүү минь битгий бэлтгэг гэх ямар ацтай бэрх хэрэг билээ? гэж Бадам гайхаж сууна.

Гэнэт гадна морины туурай сонсдож нэг хүн ирэв. Хэн билээ гэсэнд хоёр жилийн урьд цэрэгт мордсон Бадамын дүү Ханд цэргийн албаны хугацаагаа дуусгаад буцаж ирсэн ажээ. Бүгдээр баярлалдан золголдож сонин сайхан үгээ ярилцсаны эцэст хургыг алах эсэх тухай одоогийн болж байгаа ацтай хэргээ Хандад хэлсэнд тэр зөөлнөөр хэлсэн нь: “Биднээс хэн мах идэх гэж шаардаж байгааг олж өгө. Бурхан уу, эсвэл хүн үү?” гэхэд Чүлтэм гэлэн их уурлаж “Би дуртайдаа танайд ирсэн биш. Тахилын идээ харамласан та нар сайн болохыг би үзье” гэж занаж мордоод явчихав. Цэрэгт яваад ирсэн Хандын ачаар халзан хурга алагдсангүй тул Базар хүү хургаа нэгэн удаа тэврэрч хайрлаад тавив. Үүнээс хойш хүү Базар лам Чүлтэмийг хурга алах гэдэг лам гэж нэрлэдэг болов.

Бадам Должин хоёр цөв тохиолдож болно гэж сэтгэл зовсонд Ханд хэлэв. “Тэр цагаан өвгөн нь хятад газар маш нарийн шавраар бүтээн үйлдсэн хүний дүрс тул энэ бол амьтан биш, шавар мөн. Уурлах гэж байхгүй. Үнэндээ бурхан гэж байхгүй тул бурхан хоол иддэггүй, харин бурхны нэрийг бариад лам нар бид нарыг мөлжиж амьдардаг юм. Ус цус хоёр холилдоход ямар ч гэм байхгүй. Ер уг бодисын улирал болно. Гадаад далайд байгаа загас тэргүүтэй тоо томшгүй амьтан мөн далайн дотроо үхдэг, төрдөг бөгөөд түүний цус усандаа уусахаас биш, яах билээ. Ус ба шороо хий гурав бол амьгүй бодис тул түүнд ямар ч лус гэх мэтийн эзэн байхгүй. Харин энэ нь бүхий амьд бодисын тэжээл болно. Уул ба уснаас айх явдал бол бид хувцас хоол хоёроос айсантай үлгэр нь адил юм. Зүүд гэгч бол хүний санаанд байгаа зүйл нь унтаж байгаа цагт үнэхээр болж байгаа мэт үзэгдэхийн нэр бөгөөд түүнд ямар ч сэжиглэх зүйл байхгүй. Хүний үзсэн бодсон мэдсэн юмаа зүүдэлдгээс биш, сэтгэлд ороогүй мэдээгүй юмаа зүүдлэх гэж огт байдаггүй. Жишээлбэл: Нисдэг онгоцыг огт сонсоогүй хүн бол агаараар нисэх онгоц нисч байна гэж огт зүүдлэхгүй. Харин ноднин жил манай үүгээр нисэх онгоц ниссэнээс хойш түүнийг зүүдэлсэн хүн байж болох биз” гэв.

Түүнээс хойш тэр нэгэн өрхөөр бурхан тэнгэр ба уул ус гэдгийг тахихаа зогссон боловч гэр хотлоороо амар жамар аятай сайхнаар амьдарцгаасаар байна.

(Ц. Дамдинсүрэн)

Notes:

1. буруу харах хооронд: 'while (she) was looking the other way'
2. дарлаж үзвэл: 'when (he) tried pressing down'; үзэх is here used as an auxiliary verb with the imperfect converb (see section 12.17); for the conditional converb see section 9.3
3. хоосон байхаас зайлахгүй: 'there is no getting away from the fact that it was empty'
4. бишээ: the final long vowel is only for emphasis
5. эв эрүүл: 'completely healthy'

6. адалтай: 'one must kill'; the suffix -лтай/-лтэй expresses necessity

7. төхөөрөөс биш аргагүй болов: 'there was nothing to do but, there was no choice but to. . .'

8. . . .алах болбол: 'If we must kill a sheep. . .'

9. гэсэн ч өөрөө л мэд: 'However, you make up your own mind; you do as you see fit'

10. амандаа: 'under his breath' (lit.: 'in his mouth')

11. алах эсэх: 'to kill or not'

12. дуртайдаа: 'by my own wish'

13. гадаад далай: 'the ocean' (lit.: 'the outer sea')

14. . . .уусахаас биш, яах билээ: 'there is no other way but. . . , how could it be otherwise. . .'

15. манай үүгээр: 'through our region' (lit.: 'through this ours'.)

16. амар жамар: 'peacefully and calmly'

17. амьдарцгаа(саар): pluritative form of амьдрах

18. гэр хотлоор: 'the whole family'

GLOSSARY

аав	daddy, father	автономит	autonomous
аажмаар	slowly, quietly, calmly	авхай	young lady, damsel
аалз (ан)	spider	авчрах	to bring
аалзны шүлс	spider web	агаар	air, atmosphere; fir- mament
ааруул	a type of dry cottage cheese, dry cheese curds	арсагнах	to brawl, to rage; to bluster, to be boisterous
аарцаг	pelvis	агуй	cave
аашлах	to behave (in a certain way); to show one's charac- ter; to curse, to swear	агуу	great, grandiose; vast
ав	chase, battue	агшин	moment, instant
аваачих	to take away, to bring away	адил	like, as
авах	to take, to get	адуу(н)	herd of horses; horse, horses
авгай	married woman, wife; elderly woman	адуус	animal
авдар	trunk, chest	аж амьдрал	life, existence
авиа(н)	sound	аж ахуй	economy, management, householding
авирах	to climb	аж байдал	existence, life, way of life, living conditions
авлах	to hunt in a battue, to go hunting	аж үйлдвэр	industry
аврага	giant, champion wrestler; champion	ажиг	conspicuousness; attention, notice
аврагч	saver, saviour	ажиглах	to observe, to scrutinize
аврах	to save	ажил	work
авто машина	automobile	ажиллагаа(н)	work, activity
автобус	bus	ажиллах	to work, to perform labor
		ажилтан	laborer, workman
		ажилчин	worker

ажих	to observe, to notice	алд	fathom
ажээ	was, were	алд(ад)	(postpositional) approximately, nearly, just about
Ази	Asia	алдарт	illustrious, famous, popular
азрага	stallion	алдарших	to become known, to become famous, to be illustrious
ай	oh! hey!	алдах	to lose
айл	group of yurts; family, household; yurt, domicile; neighborhood	алдуулах	to cause to lose, to cause to let go
айлггах	to report, to announce	аливаа	any, each, every
айлчлах	to visit, to go for a visit	алс	distant, remote; distance
аймаг	state: largest administrative division in the MPR; tribe, clan; category, class; sphere of influence	алс холын	distant
аймшиггүй	fearless, brave	алслах	to be distant, to be remote; to traverse
айсуй	comes, approaches	алсын	distant, from far away
айх	to fear, to be afraid	алт(ан)	gold; golden
айхавтар	strange; terrible; frightfully, terribly	Алтай	the Altai mountains
айхтар	see айхавтар	Алтан Булаг	town in N. Mongolia
алагдах	to be killed	Алтан Гадас	the North Star, the Pole Star
алах	to kill	алхаа	step, walk, gait
алба(н)	official duty, service; tax; corvée; official, formal	алхах	to step, to stride, to walk
албан татвар	tax	алчихах	intensive of алах
албан хаагч	employee; servant	алчуур	piece of cloth, shawl
албат	subject, subject to corvée duty; serf, slave	аль (алин)	which, any
алга	there is not, does not exist, is lacking	аль	give! (imperative)
алга болох	to disappear	ам(ан)	mouth; aperture, opening; oral
алгадах	to slap	ам заавар	oral instruction(s)
алгуур	slowly, quietly	ам хүргүүлэх	to let taste, to cause to taste

аман яриа(н)	colloquial speech, oral tradition	амьд	alive, living
амар	peaceful, happy; peacefully, happily; easy	амьдрал	life, existence, living
амар мэндээ мэдэлцэх	to exchange greetings	амьдрах	to live, to exist, to subsist, to make a living
амарлингуй	indifferent, unconcerned; undisturbed, tranquil, calm	амьсгаа	breathing, respiration; sigh, gasp
амархан	easy, simple; easily, simply	амьсгаадах	to pant, to puff, to gasp for breath
Америкийн Нэгдсэн Улс	U. S. A.	амьтан	creature, living creature
амжилт	success, result	ан(г)	wild animals, game; hunting
амжилттай	successful; successfully	ан гөрөө хийх	to hunt, to go hunting
амжих	to succeed, to manage to do; to do on time, to be on time	анги	class; section, unit
амжуулах	to complete, to produce; to cause to do on time	ангийн тэмцэл	class struggle
амины	personal, individual	андах	to err, to make a mistake
амраах	to let rest, to put at ease	анх	at first, in the beginning; originally
амралт	rest, vacation	анхдугаар	first
амрах	to rest	анхны	primary, elementary, beginning
амрыг эрэх	to greet, to welcome	ар	back side, shady side; northern side; back, spine; north; northern
амсах	to taste, to try	араатан	carnivorous, predatory
амсхийх	to rest a bit, to take a little rest	арав (арван)	ten
амтлах	to flavor, to season	аравгар саравгар	spread out; bristling
амь (амин)	life; spirit; breath	арай	barely, scarcely, narrowly, almost
амь бие	life	арай чарай	somehow, with difficulty, just barely
амь тавих	to wish for ardently; to give oneself entirely (to attain something)	арайхийж	to manage to do somehow, with difficulty, just barely
		арга	means, expedient, way out; trick, stratagem

аргадах	to coax, to wheedle	асгарах	to run out, to be poured out; to flow, to stream
аргал	dung, dried dung	асгаруулах	to cause to flow
аргалах	to find a means, to find a way; to heal; to contrive, to scheme	асгах	to pour out, to cause to spill out, to spill, to run out
аргалчин	a gatherer of dried dung for fuel	асгуулах	to cause to spill, to make (someone) spill
ард	common herdsman, worker, commoner, 'arat'; people, the people; behind, in back	асуудал	question, problem
ард нийтийн	general, public	асуулт	question
ард олон	the masses, the people	асуух	to ask
ард түмэн	people, people's masses	атгагдах	to be squeezed in the fist
ардууд	plural of ард	атгуулах	to cause to grasp, to cause to squeeze in the fist
ардын	of the people, people's, national	аугаа их	great, mighty
арилах	to clear up, to get clean; to disappear, to vanish	ах	elder brother
арми	army	ах дүү	brothers, sisters, brothers and sisters
артель	craftsman's shop, atelier, studio	ах дүүгийн	fraternal, brotherly
арчих	to wipe, to clean	ахих	to repeat
аршаан	holy water, heavenly nectar	ахлагч	senior, chief
арьс(ан)	hide, skin	ацтай	ambiguous, contrary; two-pronged
арын	northern; of the rear, of the northern slope (of mountains)	ач	merit, benefit, favor
асар	very, greatly, completely; extraordinary	ач хүү	grandson (son's son)
асах	to catch fire, to ignite, to burn; to come on (of lights)	ачаа(н)	load, freight
		ачаа буулгах	to unload
		ачих	to load
		ашиг	profit
		ашиг тус	profit, gain, advantage; utility
		ашиглах	to make use of, to exploit; to take advantage of

ашиглуулах to cause to exploit, to cause to make use of

ашигтай profitable, advantageous

ажул занал menace, threat

ажуулгүй not dangerous, safe, secure

ажуултай frightful, terrifying

ая situation, condition, opportunity

аяа oh! alas!

аяар quietly, softly, slowly

аяга cup

аялгуу dialect

аян journey, trip

аянчин traveller

аятай comfortable, pleasant; convenient

аятайхан pleasant, good, nice; pleasantly, nicely

-Б-

ба and

баавгай bear

баагиулах to cause to smoke, to cause to smoke in clouds

баасан Friday

баатар hero; heroic

баатарлаг heroism; heroic; heroically

баахан rather, sufficiently, considerably; rather much

бааш pretence, simulation; deception

баг the basic administrative unit in the M. P. R.

бага small, little; junior; childhood

бага нас(ан) childhood

багаж instruments, tools, inventory

багалзуур throat, gullet

багалзуурдмаар fit to choke, chokable

багачууд small children

багтарчих (intens.) to lose consciousness

багтах to fit in, to squeeze in, to go in

багш teacher

багшлах to be a teacher, to teach

бадрангуй flourishing; enthusiastic

байгалийн баялаг natural resources, natural wealth

байгаль nature

байгуулагдах to be organized, to be instituted, to be constructed

байгууламж structure, organization

байгуулах to organize, to construct

байгууллага organization; institution, establishment

байдал state of being, condition, situation; outward appearance, air, aspect

байлгүй (in most contexts): it must be that...	барагдуулах to exhaust, to wear out
байлдаа(н) battle	барагцаалбал approximately, if one measures approxi- mately
байлдан дагуулагч conqueror	барам see үл
байлдан дагуулах to conquer, to vanquish	барах to finish, to terminate; to consume
байлдах to battle, to fight a war	барахгүй not only... but
байн байн often, constantly; from time to time	баргил rough, hoarse
байнга constantly, regularly	бардам proud, conceited, vain
байр apartment; position, situ- ation; abode, dwelling place	бардах to boast; to be haughty
байтугай not only that, but...	барзгар uneven, rough, wrinkled
байх to be, to exist; to occur; to stop, to discontinue	барилга construction, building, structure
байцаагч inspector, revisor	барилдах to wrestle, to grapple
байшин(г) building	барилдлага tie, bond, connection
баллуур eraser	баримт proof, demonstration; argument; fact, circumstance
балмад outcast; madman; cruel, brutal, beastly	баримтлах to hold to, to follow, to take as one's guide
бандан(г) bench, cot	барих to hold, to grasp, to seize; to catch, to take; to offer, to treat; to build
бандид pundit, paṇḍita	баруун west; western; right
банз(ан) board	бархирах to scream, to howl, to roar, to bellow
банк bank, banking	барьц(ан) gift, offering, dona- tion
бар tiger	бас also, too; again
бараа outline, silhouette (in the distance)	бат firm, steady
бараа бологч member of retinue, courtier	баталгаа confirmation, guaran- tee, assurance
бараагүй болох to disappear completely, to go out of view	батлах to confirm, to ratify; to strengthen, to reinforce
бараалхах to have an audience with (+ dative)	
барааны саван household soap, laundry soap	
бараг nearly, almost	

- бах rapture; admiration; joy;
pride
- бахдах to be delighted, to be
pleased
- бачимдах to become confused,
to lose one's head, to fidget
- бачит cunning, sly, crafty
- баяжих to become rich
- баялаг wealth, riches; rich,
wealthy
- баян rich; wealthy person,
rich man
- баярлалаа thank you
- баярлах to be happy, to be
delighted
- баяртай good-bye
- би I
- бид we
- бие body; health; stature;
one's self; side, shore
- биеийн тамир physical educa-
tion
- биелүүдэх to bring about, to
fulfill
- биелэгдэх to be fulfilled, to
be realized
- биелэлт fulfillment, realiza-
tion, accomplishment
- биелэх to come about, to be
fulfilled; to dance the
'biyelex' dance
- биес bodies
- биз apparently, probably; to
be sure
- бий is, exists, there is
- билүүдэх to sharpen
- билчээр pasture, pasturage
- билчээрлэх to graze, to pasture
- билээ was, were
- битгий don't
- бичгийн сав briefcase
- бичиг writing, script; document;
book; letter
- бичиг үсэг reading and writing,
literacy
- бичигдэх to be written, to be
recorded
- бичих to write
- биш not, is not
- бишгүүр pipe, flute
- богд saint; holy, divine; appella-
tion of reincarnate lama
- богино short
- богинохон shortish, rather short
- богц saddle bag
- бодвол apparently, obviously
- бодис body; material, substance
- бодлого concept, calculation;
decision; task; policy
- бодогдох to be thought, to be
considered; to think of
- бодол thought
- бодох to think; to calculate, to
count; to solve
- бол (subject indicator) as for; if
- болбол (subject indicator) as for;
if; if possible, if permitted;
as concerns. . .

БОЛГООМЖЛОХ to be attentive, to be careful, to be cautious	БООДОЛ packet, parcel, bundle; string, band
БОЛГООХ (polite) to deign, to assent, to consent	БООДОЛТОЙ tied up, wrapped up with a string
БОЛГОХ to do, to make; to al- low, to make possible; to prepare, to cook	БООЛТ bandage; string, cord
БОЛД male proper name	БООЛЧЛОГЧ enslaver, subjugator
БОЛЗООГҮЙ undependable	БООЛЧЛОХ to enslave
БОЛИХ to discontinue, to stop, to leave off; to grow weak, to decline	БООМ abcess; anthrax
БОЛОВСОН cultured, civilized	БООХ to tie up, to bind; to wrap, to bundle up
БОЛОВСРУУЛАХ to refine; to cultivate	БОР gray
БОЛОЛТОЙ apparently, probably, it seems	БОРОО(Н) rain
БОЛОЛЦОО(Н) possibility, chance, condition	БОСГОХ to cause to get up
БОЛОМЖ possibility	БОСЛОГО uprising
БОЛОН and	БОСОХ to rise, to get up
БОЛОХ to become; to be per- mitted, to be allowed; to ripen; to get done; to take place, to happen	БӨГЖ ring
БОЛОХГҮЙ one may not, it is forbidden, it is not allowed	БӨГӨӨД and
БОЛЧИХ intensive of БОЛОХ q. v.	БӨНДӨЛЗӨХ to move, to oscillate (of circular objects)
БОМБО priest or adherent of the Bon religion	БӨХ wrestler
БООГДУУЛАХ to hinder, to place in a difficult position	БӨХИЙЛГӨХ to cause to bow
БООДОЙ a breast-strap or har- ness by which the yoke is fastened to the shaft of a cart	БӨХИЙХ to bow, to incline (one's head); to bend down
	БӨХӨЛЗӨХ to bow repeatedly
	БУГ evil spirit, demon
	БУГУЙ(Н) forearm
	БУДАН(Г) light fog, mist
	БУДДИЙН ШАЖИН Buddhism
	БУДЛИАН conflict, disorder, un- rest; incident
	БУЗАРДАХ to become defiled, soiled

- базарлах to defile, to soil
 буй see бий
 булан(г) corner
 булгих to buck, to throw
 (rider)
 булчирхай gland, ganglion
 бум(ан) one hundred thousand
 Буриадын Buriat-Mongolian
 буртаглах to make dirty, to
 foul
 буруу error; wrong; left-hand
 side; incorrectly
 бурхан Buddha; deity
 бус (preceding modified word)
 other, different, another;
 (following) non-, not, but...
 бусад other, others, the others
 бутрал a scattering, dispersal;
 decay, breaking up, falling
 apart
 бутцохих to smash, to beat to
 pieces
 буу gun, rifle
 буудал stop (of a bus)
 буудаллах to set up camp, to
 make a halt
 буудах to shoot
 буулгах to cause to dismount; to
 make dismount; to copy down
 буурал gray
 бууралтах to become gray
 буурах to diminish, to abate,
 to decrease
- буух to dismount; to descend;
 to settle down
 буучих to jump off
 бух bull
 буцаах to return, to send back
 буцах to return (intrans.)
 буцлах to boil, to bubble
 бушуухан quickly, rather quickly
 бужу or
 буян(г) meritorious deed; for-
 tune, good luck; a religious
 ceremony performed for a
 deceased person
 бүгд all; all together
 Бүгд Найрамдах Монгол Ард
 Улс (Б.Н.М.А.У.) The
 Mongolian People's Republic
 Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
 The Chinese People's Re-
 public
 бүгдээр(ээ) all, all together,
 everyone
 бүгших to lose one's breath, to
 choke
 бүдүүдэг coarse, primitive,
 backward
 бүдүүн fat, thick
 бүдэг dim, dark; muddy, turbid
 бүлгэм group, circle, society
 бүлтийлгэх to cause to protrude;
 to open one's eyes wide
 бүлтийх to protrude, to bulge
 бүлтрэх to pop out, to fall out

бүлжэлзэх	to churn rhythmically and violently	бүхий	all, all there is
бүлэг	section, division; group; chapter	бүхэн	all, every, each
бүр	every, each (follows word modified); entirely, completely; the very	бүү	don't (neg. command)
бүргэлзэх	to be gloomy, indistinct; to appear indistinctly	бүүр	still more, far more; completely; tremendously
бүрмөсөн	entirely, completely; always, forever	бэ	interr. particle
бүртгүүлэх	to cause to register	бэл	slope, hill
бүртгэгч	time keeper, recorder	бэлбэсэрэх	to become a widow
бүртгэл	registration; accounting	бэлтгэх	to prepare; to prepare oneself
бүртгэх	to record, to register	бэлхүүс	waist
(тараг) бүрүүлэх	to cause to, to order to make <u>tarag</u>	бэлхэн	ready, prepared; readyish
бүрхэх	to become covered, to become cloudy; to cover; to obscure	бэлчир	confluence of two rivers
бүрэг	unclear, indistinct, dark	бэлчих	to graze, to pasture
бүрэлдэх	to be made up of, to consist of	бэлэн	ready
бүрэх	to ferment, to make sour, to make <u>tarag</u>	бэр	bride; daughter-in-law
бүрээ(н)	horn (musical instrument)	бэрх	difficult
бүтэл муутай	unsuccessful	бэх	ink
бүтэн сайн өдөр	full holiday, day off	бэжилт	strengthening, fortification
бүтээх	to cover, to hide; to produce, to make	бэжих	to grow firm, to be fortified
бүх	entire, whole	бэжүүлэх	to fortify, to strengthen to make firm
		бээлий	mitten
		бээр	a measure of distance (approx. 2 kilometers)
		бялхам	brim-full, running over, spilling over
		бямба	Saturday
		бяр	strength, power, vigor
		бяслаг	cheese

баяц to pieces, to smithereens баяцхан small, little

-В-

ван former noble title вэ interrog. particle

-Г-

гавьяа(н) merit; heroism
 гагцхан one only, a single one
 гагцхүү only; however
 гадаа outside; out of doors
 гадаад external, foreign;
 foreign countries, abroad
 гадаад бодлого foreign policy
 гадаад далай ocean
 гадаадын external, foreign
 гадас(ан) pole, post, stake,
 peg
 гадна (+gen.) outside, out of
 doors; (+abl.) except
 гаднаас from outside
 гадуур outside, on the outside
 газар earth, ground; place,
 area
 газрын зүй geography
 гай болох to cause trouble,
 to cause misfortune
 гайгүй not bad, bearable; (in
 exclamation) don't worry!,
 it's nothing!, it's not im-
 portant!
 гайхалтай amazing, astounding
 гайхамшигт marvellous, re-
 markable
 гайхах to marvel, to be as-
 tounded, to wonder
 гал fire; conflagration
 галиг үсэг the 'Galig' script
 (used for transcribing foreign
 sounds)
 галт тэрэг train
 ган(г) drought
 ганзага(н) leather thongs on
 the saddle (for attaching ob-
 jects)
 ганзгалах to suspend from such
 thongs
 ганц only, lone, single
 ганцаар(аа) alone, all by
 oneself
 гар hand; arm
 гараг weekday; planet
 гарал origin, rise, extraction
 гарамгай outstanding, excellent
 гарах to come out; to go out;
 to appear; to rise, to go up
 гаргах to cause to come out,
 to bring out; to produce
 гарз(ан) loss
 гаруй above; more than

гарцаагүй	certainly, definitely	гуай	polite form of address (follows the name); sir, mister
гаслан(г)	grief, trouble, un- happiness	гуялаг	beautiful, magnificent
гаслах	to lament, to grieve	гуанз(ан)	restaurant
гатлах	to ford, to cross (river); to overcome, to live through	гудамж(ин)	street
гашуудах	to mourn, to grieve	гудас	along, lengthwise; a narrow strip of felt covered with cloth that serves as a mattress
гашуун	bitter	гуйх	to beg
гашуухан	rather bitter(ly), rather woeful(ly)	гунигтай	sad, unhappy, mourn- ful
герман	German	гурав(гурван)	three
гичгэнэ	silverweed	гуравдугаар	third
гичий	bitch; female of preda- tory animals	гурамсан	triple
гишгэх	to tread on, to trample on something	гурвуул	three together
гишүүд	members	гутал	boot, boots
гишүүн	member	гутах	to be despondent, to be humiliated
гоёл	finery, adornment	гуч(ин)	thirty
гоёч	hypocrite, dissembler	гүзээ	rumen, first stomach of a ruminant
гозгор	high and narrow, pro- jecting	гүйх	to run
гол	river; center; central, main	гүйцэтгэх	to carry out, to fulfill
голдуу	chiefly, mainly; most often	гүйцэх	to come to an end, to expire; to catch up with, to overtake
гонсойх	to be morose, to be surly	гүн	deep
горьгүй	hopeless	гүн(г)	former noble title
горьдох	to hope for, to expect	гүнзгийрүүлэх	to deepen, to make deeper
гөрөөс(өн)	game, wild animal; antelope	гүрим	prayer; religious cere- mony, rite
гуа	splendid, beautiful	гүүш	formerly high religious title: 'national preceptor'

ГЭВЧ	however	ГЭНЭТ	suddenly, all at once
ГЭГЧ	a certain; named, so-called	ГЭР	yurt, house; home
ГЭГЭЭ(Н)	daylight; dawn; resplendent, bright	ГЭР БҮЛ	family
ГЭГЭЭ ТАСРАХ	to get dark, to decline towards evening	ГЭРГИЙ	wife
ГЭГЭЭН	title and address of incarnate lamas	ГЭРИЙН ДААЛГАВАР	homework
ГЭДРЭГ	back, backwards, in the opposite direction	ГЭРЛЭХ	to get married
ГЭДЭС (ГЭДСЭН)	belly, stomach	ГЭРЭЛ	light, illumination; beam, ray
ГЭЖ	saying (see section 8. 10.)	ГЭРЭЛТЭЙ	shining, resplendent
ГЭЛЭН(Г)	consecrated monk; a monk with a divinity degree	ГЭРЭЭ(Н)	pact, agreement
ГЭМ	defect, shortcoming; fault; guilt, sin; crime	ГЭТЭЛ	but, however
ГЭМШИХ	to be repentant, to be sorry	ГЭХ	to say, to speak
		ГЭХ ЗЭРЭГ	etc., and the like, and so on
		ГЭХ МЭТ	etc., and so on
		ГЯЛАЙХ	to gleam, to shine, to glitter; to be pleased, to shine from happiness
		ГЯЛБАГАР	glittering, shiny

-Д-

даа	emphatic particle	давхарлах	to duplicate; to put one on top of the other
даавуу(н)	cloth; cotton cloth	давхилдах	to rush against one another
даага(н)	year-old foal	давхих	to gallop; to rush along
даалгавар	assignment, task	давшилт	advance
даарах	to freeze, to be cold	давших	to move ahead, to advance
даатгалт	insurance	дагах	to follow, to pursue; to accompany
даах	to endure, to be able to stand, to be able to lift	дагуулах	to cause to follow, to cause to accompany
даваа	Monday	дайн	war
давах	to cross over, to climb over; to transgress; to overcome, to surmount		

дайн дажин calamities of war, marauding and pillaging	дамжуулах to transmit through someone else; to do something by means of someone else
дайралдах to come across, to chance on, to meet with	данагар confident, assured, assertive
дайрах to knock into, to bump; to brush by; to attack; to push, to press, to squeeze; to drop in on the way	дандаа all the time, always
дайрчих to bump into, to knock down in passing	Данийн Danish
дайсан enemy	данс бичиг account book, ledger
дайтгах to fight, to engage in war	дарсын шажин Taoism
дайч(ин) martial, warlike; war-, -at-arms; bellicose; warrior	дараа (+gen., abl.) after, after- wards
дал мөр shoulder, shoulders	дараалах to do successively; one after another
далаа хавчих to pull one's shoulders together, to hunch up	дараахи the next, the following
далавч(ин) wing, wings	дарах to press; to squeeze; to oppress; to restrain; to hide, to conceal; to suppress, to vanquish
далай sea	дарга chief, leader; chairman; foreman
далд орох to conceal oneself, to hide, to go out of sight	дарлал oppression
далд оруулах to hide (trans.)	дарлах to press, to squeeze
далим convenient occasion, favorable moment	даруй immediately, promptly; following, after
далимдуулах to use the oppor- tunity, to take advantage of the moment	даруу low; modest, discreet
дамар a small drum used by lama in religious rites	дарь gunpowder
Дамба male personal name	дахиад again, over again, re- peatedly
Дамдин male personal name	дахин again, new
дамжих to go from one place to another, to pass from one thing or place to another	дахих to repeat
	даяар all; in all
	депутат deputy
	диваачин the buddhistic paradise Sukhāvati, the abode of the Buddha Amitabha

ДИЙЛДЭХ to be defeated, to be overthrown	ДОТОРХИ being in, which is in
ДОВЖОО(Н) stairs, staircase; platform	ДОТРООС from inside
ДОВТЛОХ to attack, to assault; to burst in; to gallop	ДОТУУР inside, through the area inside, throughout the inside
ДОВТОЛГОО(Н) attack, campaign	ДӨНГӨХ to manage somehow to do something; to do something in an offhand, careless manner
ДОВТОЛГОХ to allow to gallop, to cause to gallop	ДӨРВӨЛЖИН square
ДОГОЛГОХ to cripple, to make lame	ДӨРВӨЛЖИН ҮСЭГ the 'Phags-pa or 'square' script
ДОЛОО(Н) seven	ДӨРВҮҮЛ(ЭН)(Г) four together
ДОЛОО ХОНОГ week	ДӨРӨВ (ДӨРВӨН) four
ДОЛООДУГААР seventh	ДӨХӨМ expediency, convenience
ДОМОГТ legendary	ДӨЧ(ИН) forty
ДОНГИО dull; inept	ДУГААР number; line, queue
ДОО see ДАА	ДУГААРЛАХ to number; to do something in order; to stand in line
ДООШЛОХ to descend, to go down	ДУГАН temple; main hall of a monastery
ДОР under	ДУГАРАХ to sound, to make a noise
Дорж male personal name	ДУГУЙ wheel; bicycle
ДОРНО eastern	ДУЛААН warm
ДОРЙ weak; exhausted, feeble; depressed	ДУЛААРАХ to warm up, to become warm
ДОРМЖЛОХ to insult, to humiliate; to despise	ДУЛМАА feminine personal name
ДОРОО right away, that moment	ДУНД middle; central; among
ДОРХИ sub-, what is under	ДУНД СУРГУУЛЬ middle school, high school
ДОТНО inner, internal; close, intimate	ДУНДУУР among, in the midst of
ДОТНЫН intimate, close	ДУНХАЙХ to stick up, to rise
ДОТООД internal	ДУР зориг will, intention; self will; licentiousness
ДОТООДЫН internal, inner	ДУРГУЙ unwillingness, aversion; unwilling, averse
ДОТОР (postposition: + nom., gen.) in, inside; inner part	

дурдан(г)	crepe, silk	дүүжлэх	to hang, to hang up
дурдах	to mention; to recollect; to enumerate, to quote	дүүрэн(г)	full, filled
дурлах	to love; to wish for, to want	дүүрэн хийх	to fill, to pour full
дурсгалт бичиг	monument, monumental inscription	дүүрэх	to fill up, to become full; to be gathered, to be accumulated
дуртай (+ dat.)	wanting, coveting, loving; willing; willingly	дэвсгэр	mattress
дуслах	to drip, to fall in drops	дэвсэх	to spread out, to lay out
дутагдал	defect, shortcoming	дэвтэр	notebook, copybook
дутуу	deficiency, lack; insufficient, deficient	дэвтэрлэх	to bind, to stitch together a book
дуу(н)	sound; voice; song	дэвхцэх	to hop along, to jump
дуугарах	to sound	дэвших	to rise; to progress, to move ahead
дуудах	to call; to call out; to summon; to read aloud; to pronounce	дэвэх	to flap, to wag, to beat
дуудлага	pronunciation	дэглэм	order, system
дуулах	to sing; to hear; to listen	дэгээдэх	to hook; to hook with one's leg (in wrestling)
дууриалгах	to cause to imitate, to model after	дэл	mane
дуусах	to end, to finish	дэлгүүр	shop, store
дух(ан)	occiput; brow, forehead	дэлгэр	wide, expansive
Дүрвэд	the Dörbet Mongols	дэлгэрэх	to spread, to expand (intrans.)
дүрс(эн)	image, figure	дэлгэх	to spread out
дүрэм үзүүлэх	to pretend, to simulate	дэлсэх	to beat, to pound
дүрэх	to dip, to soak, to immerse	дэлхий	the earth, world
дүү	younger brother; younger sister	дэлхий дахин	the entire world; the inhabitants of the world
		дэлэм	half a fathom
		дэмжих	to support, to help
		дэмжлэг	support, cooperation

дэмий	in vain, to no purpose, uselessly, at random	дээд	high; supreme; best
дэн(г)	lamp, lantern	Дээд Зөвлөл	Supreme Soviet
дэнхэр	very tall; stretched upwards	дээд сургууль	institute
дэргэд	(post. + gen.) beside, next to	дээж	the best part or portion of something; the layer of cream on milk
дэргэдүүр	alongside, in or throughout the area beside something	дээл	Mongolian robe
дэрлэх	to put under one's head, to use as a pillow	дээр	(postposition + nom.) on; upwards, up towards; at, in
дэрс(эн)	feather grass, broom grass	дээр гарах	to ascend, to climb
дээгуур	on, on top, throughout the area on, over, in the area above	дээрэмч(ин)	bandit, robber
		дээрээс	from on top, from above; on account of, because, by reason of
		дээш	upwards
		дээшлэх	to rise, to go higher

-E-

Европ	Europe	ерөөл	benediction, invocation
ер	usually, in general	ерөөх	to bless, to wish well
ер(эн)	ninety	ертөнц	the world
ердөө	in general; in all, only	ес(өн)	nine
ерөнхий сайд	premier, prime minister	есдүгээр	ninth
ерөнхийд(өө)	in general	еэ	oh! ah!

-Ё-

ёврох	to jostle	ёроол	root, base, bottom
ёгт	metaphorical, figurative	ёс(он)	custom, usage, tradition, manner
ёжирхуу	spiteful, malevolent; spitefully	ёслол	ceremony; parade
ёолох	to groan, to moan		

ёсоор according to, conform-
ing to; in the manner of. . .

ёстой necessary; real,
actual

-Ж-

жаахан little; a little bit,
slightly

жад lance, spear; bayonet

Жамц male personal name

жар(ан) sixty

жаргал happiness, joy

жаргалтай happy, joyful; hap-
pily

жаргах to be happy, to be bliss-
ful, to live happily; to set
(of sun)

жиг something incomprehen-
sible

жигд even, uniform, level

жигтэй strange, unusual

жигжих to loathe, to abominate

жижиг tiny, small

жийх to stretch out

жил year

жин(г) weight, weighing

жингэр bitch

жинхэнэ real, actual, authentic

жирэмсэн pregnant

жишээ(н) example

жишээ нь for example

жишээлбэл for example

жолоодогч leader

жолоодох to lead

жороо ambler (horse)

журам order; rule; arrange-
ment, system

журамтайгаар in order, in
an orderly manner

жуух бичиг letter of credence,
credentials

-З-

за(а) well, yes, O. K.

заавал definitely, certainly

заавар instruction, direction

заалгах to cause to teach

заах to show, to point out;
to teach

завдах to succeed; to seize
the opportunity; to intend,
to get ready to do something

завилах to cross one's legs, to
sit cross-legged

завод factory

завсар interval; space between
two objects; between

завхайрах to lead a dissolute
life, to be debauched

завших to take advantage of; to
appropriate for oneself, to
usurp; to be profitable, to
become advantageous

- загас(ан) fish
- загнах to curse, to scream;
to act, to behave oneself
- зад татах to break, to pull
apart, to snap (trans.)
- задгай open, uncovered
- задлах to open; to unwrap, to
undo
- зай interval, distance
- зай тавих to make room, to
give way
- зайлах to step aside, to yield,
to dodge; to go away
- зайлуулах to cause to give
way; to dislodge, to remove
- залагдах (exalted language) to
be invited
- залах (exalted language) to
invite, to request the pres-
ence of (also used in the
sense 'to bring' when speak-
ing of religious objects and
other ceremonial objects)
- залгамжлах to continue, to
keep on, to keep up
- залгах to join together, to
graft; to eke out, to lengthen
(by tying or otherwise join-
ing piece to piece)
- залгуулах to fulfill, to perform,
to provide, to supply
- залрах to march, to walk in a
procession; to honour by
one's presence (of exalted
person)
- залуу young; youth
- залуус youths, young people
- зам road, way
- замбуунин(г) the world
- зан(г) behavior; character,
disposition
- занах to threaten, to menace;
to hate
- занги chief of a somon; com-
mander of a unit of soldiery
- зангидах to knot together, to
tie with a knot
- зандрах to scold, to reprimand
- заншил custom, tradition;
habit
- занших to become accustomed;
to become a habit
- зарах to use as a servant, to
employ; to send, to send off,
to dispatch; to spend, to sell
- зарга lawsuit
- заргач judge
- зарим some, a few
- заримдаа sometimes, occasion-
ally, now and then
- зарлах to announce, to declare,
to decree
- зарлиг order, command; decree
- зарц servant, lackey
- засаг government, rule
- засаглуулах to cause to punish;
to cause to act according to
the law
- засах to correct; to put in
order; to fix up
- зах edge, border; collar
- захиа letter
- захиалах to order, to place a
subscription

захидал	letter	зорилт	goal, task
захирах	to direct, to administer	зориулах	to dedicate
захиргааны	administrative	зорих	to set a goal, to strive, to intend
захих	to request, to urgently request; to order	зормол	carved; a carving
заяа(н)	fate, destiny; luck, fortune	зорчигч(ин)	traveller, passerby
заяагдах	to be fated, to be predestined	зохиолгох	to cause to compose, to cause to make up
зовоох	to cause to suffer, to cause to worry	зохион байгуулах	to organize
зовох	to suffer, to worry	зохиох	to compose, to make up, to organize
зог тусах	to stop suddenly; to come to a halt suddenly	зохистой	corresponding; fitting, suitable, proper
зогсох	to stop, to stand still, to stand; to stop, to discontinue	ЗОХИХ	to correspond, to fit, to suit; corresponding, necessary, expedient, required
зодох	to strike, to hit	зохицуулах	to cause to fit, to cause to conform
зол	luck, good fortune	зочлох	to entertain, to receive guests
золгох	to meet; to present oneself to someone; to wish a Happy New Year	зөв	right; correct, true; right-hand side
золтой	lucky, fortunate; luckily, fortunately	Зөвлөлт Холбоот Улс	the Soviet Union
зоог	food, repast (exalted language)	зөвлөлтийн	Soviet, pertaining to soviet
зооглох	to partake of a meal, to eat and drink (exalted language)	зөвлөх	to consult, to confer
зориг	resoluteness, boldness; will, determination	зөвхөн	only, but, in all
зоригжуулах	to inspire, to encourage	зөвшөөрөх	to agree, to consent to, to approve
зорилго тавих	to set a goal, to intend, to set a task	зөндөө	wilfully, waywardly; spontaneously; multitude, scores, great quantities
		зөнөг	senile; senility
		зөөлнөөр	softly, quietly

- зөөлөн soft
- зөрүүлэх to move one close to the other; to cause to be uneven
- зөрчил contradiction, conflict, cross-purpose
- зугаацах to promenade, to enjoy oneself
- зугтаачихах (intensive) to flee, to escape, to run away fast and completely
- зугтаах to run away, to flee
- зугтах to run off, to bolt
- зуд lack of fodder due to too much snow or an ice-crust on the ground
- зузаан thick
- зулгаах to pull up, to tear out
- зулзага(н) young (of animals and birds); shoot, young plant
- зун summer
- зураг picture; photograph
- зурагч(ин) photographer
- зургаа(н) six
- зургийн бичиг pictographic script
- зуу(н) hundred; century
- зуугаад about a hundred; approximately a hundred
- зуудах(ь) hundredth
- зуур on the way, on the road; in the meantime, in the interval, during, while, when
- зүг direction; (+ gen) in the direction of, toward, to
- зүглэх to head (somewhere); to go in a certain direction
- зүгээр usually; O.K., all right; free, for nothing; usual, simple
- зүдрэх to succumb, to be exhausted from hardship
- зүйл kind, sort; thing, object; question; condition, circumstance; paragraph
- зүрх(эн) heart
- зүс(эн) color of hair (of animals); appearance
- зүсэх to slice
- зүтгэл zeal, eagerness; activity
- зүтгэх to stretch, to pull, to drag; to persist, to be obstinate; to strive for, to exert oneself
- зүүд(эн) dream
- зүүдлэх to dream
- зүүн east; eastern; left
- зүүх to hang on, to wear (ornaments)
- зэврүүн cold, chilly; fresh, cool
- зэврэх to rust
- зэвсэг weapon, weapons
- зэвсэгт хүч(ин) armed forces
- зэргэлдээ neighboring
- зэрэг simultaneously, at one time; as soon as, at that moment; rank, title, degree; level; row, line, file; etc., and others

зэрэгцүүлэх to put in a row,
to line up

зэрэгцэх to stand in line; to
equal

зээг a ropelike edging stitched
to felt, etc.

зээл market place, bazaar; street

зээллэг loan, credit

-И-

ивэлгүүлэх to cause to milk

идүүлэх to cause to eat, to
allow to eat

идчихих intensive form of
идэх

идэвхтэй active, energetic

идэх to eat

идэш food, nourishment

идээ(н) food, nourishment

ижил companion, equal; mem-
ber of the same herd

ийм such, like this

иймд therefore, on this ac-
count

ийнхүү thus, in this way

илбэх to stroke, to caress

илжиг (илжгэн) ass, donkey

илрэх to become clear, to be
obvious, to explain itself

илт clear, obvious

илтгэгч lecturer

илтгэл lecture

илүү superfluous, excessive,
too much; spare, reserve;
more, more than, above;
better; excess

илэрхий obvious, clear

илэрхийлэх to clarify, to de-
clare; to report

илэх to stroke, to caress

империализм imperialism

ингэх to do thus, to do in this
manner

ингээд thus; and now; there-
after; quickly

инээд(эн) laughter

инээдтэй comical, laughable

инээлдэх to laugh together, to
laugh one to the other

инээмсэглэх to smile

инээх to laugh

иргэн people; common people

ирмэг edge, sharp edge

ирэх to come; coming, next;
future (adj.)

итгэх to believe

их great, big; greatly; very;
many

их далай ocean

их дэлгүүр department store

их сургууль university

Их Хүрээ(н) Uрга

ихэд much, very, greatly

ихэмсгээр haughtily

ИХЭМСЭГ	stately, imposing; haughty, conceited	ИЧИХ	to be ashamed
ИХЭНХДЭЭ	on the whole, for the greater part, in most cases	ИШ	alas! woe!
		ИШИГ	kid

-К-

кармаан	pocket	КИНО(Н)	cinema, movie
касса(Н)	cash desk, cashier's, box office	КОНТОР	office
		КОСТЮМ	suit (of clothes)

-Л-

лав	really, definitely, cer- tainly, exactly	ЛХАГВА	Wednesday
лавтай	definite, precise	Лубсан	male personal name
лагерь	camp	луйварч(ин)	swindler, imposter
лам	lama	лус	spirits of a place, genii loci; the spirits of water and earth
латин үсэг	Latin script	луу(н)	dragon
Ленин	Lenin		

-М-

маажуулах	to let scratch, to cause to scratch	майлах	to bleat
маань	our	МАЛ	cattle
маань мэгзэм	Buddhistic prayer formulas	МАЛ АЖ АХУЙ	animal husbandry
магад	definitely, certainly; probably; definite, certain; certainty	МАЛГАЙ	cap, hat
магадгүй	perhaps, maybe; it seems; it is not certain, not definite	МАЛТАХ	to dig, to excavate
магтах	to praise	МАЛЧИН	cattle breeder, herdsman
махийх	to die (usually of animals)	манай	our
		манайх	ours
		манах	to guard, to protect, to secure
		мангуу	stupid

мандах	to rise, to develop	морь(н)	horse
мандуулах	to raise; to start (a revolution, etc.)	морьт(ой)	equestrian
манж	Manchu	Москва	Moscow
манжийн	Manchu (adj.)	мохоох	to make blunt, to curb
манлайлах	to head, to lead	мохчихох	to be blunted, to be- come dull
мань	this our; that same; notorious	мөд	now, in the near future
маргааш	tomorrow	мөлжил	exploitation
мартах	to forget	мөлжих	to gnaw, to eat bones clean; to exploit
материаллаг	material (adj.)	мөн	yes; that's so, that's true; the same, that very; (as predicate particle) is, are
мах	meat	мөнгө(н)	silver; money; mone- tary unit corresponding to a cent
маш	very	мөнгөлөх	to cover with silver
машин(а)	machine, car	мөнгөний	monetary
медаль	medal	мөнгөний сав	money purse
Мин улс	the Ming dynasty	мөнхүү	this same, this very
миний	my	мөр	track, trace; path; line
минут	minute	мөр(өн)	shoulder
минь	my (follows word modi- fied)	мөргөлдөөн	conflict, strife
мод(он)	tree; wood; wooden; forest; stick, piece of wood; a verst (.6629 miles)	мөргөцгөөх	to bow (of many)
Монгол	Mongol; Mongolian; Mongolia	мөс(өн)	ice
монголч	mongolist	мөч	extremity
Монголчууд	the Mongols	мөчир	branch, twig
Монголын	Mongolian	музей	museum
монцгор	lump; globular, tuber- ous	мултрах	to pull free, to dis- entangle oneself, to break lose
мордох	to mount, to set out	муна	mallet, club
морилох	to deign to come, to grace with one's presence	мунхруулах	to deceive, to keep in ignorance

муу	wicked, bad, evil, vile; poor, pitiful	МЭНД	health
муудах	to deteriorate, to become bad	МЭНД САЙН	well, fortunate, happy, well-being, good and well
муусайн	bad, worthless	МЭНД УСАА МЭДЭЛЦЭХ	to exchange greetings
муухай	dirty, nasty; bad; repulsive; nastily, wickedly	МЭНДЛЭЛЦЭХ	to greet each other
мухлаг	small shop, kiosk, stall	МЭНДЛЭХ	to greet
мушгирах	to whirl, to twist	МЭРГЭН	champion archer, marks- man; wise, sage; able
мушгих	to twist, to turn	МЭТ	(postposition + nom.) like, as; as if
мэдрэл	conscience, sense	МЭХ	craftiness, deceit; trick, stratagem; resource
мэдрэх	to feel, to become aware of, to be conscious of	МЭХЛЭХ	to deceive, to trick
мэдэгдэх	to be known; to let know	МЯГМАР	Tuesday
мэдэл	direction, guidance	МЯЛААХ	to anoint, to consecrate (with butter, oil, kumiss, etc.)
мэдэх	to know; to find out	МЯНГА(Н)	thousand
мэдээ(н)	information, report; news	МЯНДАС(АН)	silk thread, silk filament
мэлзэн	bald spot	МЯРААЛАХ	to grow fat, to put on flesh
мэлмэрэх	to well up, to brim over		

-Н-

наад	closer, on this side	НААХ	to glue, to stick
наадам	games, festival; national festival of sports	НААШ	hither, in this direction, toward this side
наадамчид	participants in the 'naadam'	НАВТГАР	low, squat
наадах	to play, to amuse one- self	НАВТАС ХИЙХ	to bend over sud- denly
наадах(ь)	situated on this side, closer	НАВЧ(ИН)	leaf; leaves, foliage
		НАГАЦ ААВ	maternal grandfather

нагац ах	mother's brother	нас барах	to pass away
надаас	from me	настай	being (a certain) age, ... years old
Найдан(г)	male personal name	ная(н)	eighty
найдах	to hope; to trust, to believe	нийгэм журам	socialism
найз	friend, companion	нийгэмлэг	the public, society
найм(ан)	eight	нийгэмлэгийн	social, public
Найман	the Naiman clan	нийгэмлэх	to be communal, to be public
наймдугаар	eighth	нийлүүдэх	to unite; to mix; to pour together; to bring into agreement
найр	feast, banquet, party	нийлэх	to unite, to get together, to join
найрамдал	friendship, concord	нийслэл	capital city
найрамдах	to live in peace and harmony; to make peace; to be on friendly terms	Нийслэл Хүрээ	Urga
налах	to lean over, to bend over	нийт	all, in all; common, gen- eral, public; together
нам	party (political)	нийт даяар	in general, all in all
намар	autumn	нийтийн	collective, common
намирах	to flutter about	нилээд	considerably, signifi- cantly, very
намих	to sway	нилээн	considerable, consider- ably, quite a bit, quite
Памсрай	male personal name	нимгэн	thin, fine (of flat, plane objects, like paper, etc.)
намтар	biography	нир хийх	to roar, to peal
намуухан	rather low; gently sloping, slanting	нисгэх	to cause to fly
нар	plural particle	нисэх	to fly
нар(ан)	sun	нисэх онгоц	airplane
наргих	to be merry; to joke; to behave indecently, un- seemingly	ногоо(н)	grass
нарийвчлан	carefully, atten- tively, in detail	ногт	halter
нарийн	fine, delicate, thin	ноднин жил	last year
нас(ан)	age, years		

ноёд	princes, nobles	нөхцөөх	to spend (time)
ноёлх	to rule, to govern	нугалах	to bend
ноён	noyon (a hereditary rank of nobility), prince	нудрах	to beat, to strike with the fist; to elbow, to push
ноёт улс	princedom	нулимс(ан)	tears
ноёрхол	rule, domination	нуруу(н)	spine, spinal column; mountain chain
ноёрхох	to rule, to govern	нуршуудалтай	troublesome
нойр	sleep	нутаг	home region, place of birth; territory, region
ном	book; doctrine, religion; religious book, scripture	нутаглах	to inhabit, to live in a certain region
номлол	teaching, doctrine	нутаглуулах	to allow to inhabit
Номон хан	Lord of the Doctrine (Sanskrit: Dharmarāja)	нутагших	to become acclimated; to stay at the same place for a long time
номхон	calm, peaceful	нуур	lake
номын сан(г)	library	нуух	to hide, to conceal
нохой	dog	нууц	secret
ноцолдох	to wrestle, to struggle, to scuffle	Нууц Товчоо(н)	the 'Secret History' of the Mongols
ноцтой	important, significant	нууцаар	secretly
нөгөө	another, the other; the same	нүгэлт	sinful
нөгөөдөр	the day after tomorrow	нүд(эн)	eye
нөлөө(н)	influence	нүдлэх	to stare at; to keep in mind
нөмрөг	cloak, mantle	нүдэх	to beat, to pound
нөмрөх	to cover oneself, to wrap oneself in; to throw a garment over one's shoulders	нүсэр	heavy, bulky, unwieldy
нөөц	savings	нүүр	face; page
нөхөр	friend, comrade; husband	нүүх	to transhume, to move camp
нөхөрлөл	friendship	нүцгэн	naked, bare
нөхцөл	circumstance, condition, factor	нэвтрэх	to cross through, to pass through

НЭГ(ЭН) one; a, an; once, one time	НЭРВЭГДЭХ to be oppressed, to suffer (from something)
НЭГ БҮР each, every, all	НЭРЛЭГДЭХ to be called, to be named
НЭГДҮГЭЭР first	НЭРЛЭХ to name, to call
НЭГДЭЛ union; unity; commune	НЭРШИХ to receive the name, to become known as
НЭГДЭХ to unite	НЭРЭЛХЭХ to stand on ceremony, to feel uneasy, to feel embar- rassed
НЭГТГЭХ to cause to unite, to unify	НЭХҮҮЛЭХ to cause to weave, to have weaved
НЭГТЭЙ once before; some- where	НЭХЭХ to weave
НЭГЭНТ once; already	НЭХЭХ СУУРЬ loom
НЭЖЭЭД one each, by ones	НЭЭГДЭХ to be opened
НЭЛС ХИЙХ to splash all over, to spread out at once (of liquid)	НЭЭРЭЭ really, indeed, sure enough, in reality
НЭМЭГДҮҮЛЭХ to add, to cause to be supplemented, to in- crease	НЭЭХ to open, to reveal; to discover
НЭМЭГДЭХ to be added, to be supplemented	НЯ-БО(О) accountant, bookkeeper
НЭМЭХ to add, to supplement, to augment	НЯГТ compact, dense; intimate
НЭР name	НЯМ Sunday

-0-

ОВ ЗАЛИА deceit, intrigues, fraud	ОВООХОЙ hut
ОВЛОХ to intrigue, to deceive	ОВТАН shrewd, sly; trickster
ОВОЙХ to become a protuber- ance, to rise in the shape of a cone, to project upwards	ОГЛО intens. particle, with verbs
ОВОО not bad, rather good	ОГТ entirely, completely; (with neg.) at all
ОВОО(Н) heap, pile (of rocks); border marker; obo (stone cairn in honor of the spirit of a place)	ОГТОРГУЙ heaven, firmament
	ОДОН(Г) order, badge
	ОДОО now
	ОДООГИЙН present, contemporary

- одох to go away
 оёх to sew
 ой forest
 ой мод forest, forests
 ойлгогдох to be understood, to be comprehended
 ойлгох to understand, to figure out
 ойр close, near
 Ойрд the Oirat Mongols
 ойртох to approach
 ойрхон rather near
 ойчих to fall, to tumble
 олгогдох to be distributed
 олгох to give out, to distribute; to grant, to present, to offer, to provide with
 олодох to be found
 олз(он) gain, booty
 олзлож to gain booty; to take as prisoner
 олиггүй bad, wicked; disorderly, impolite
 олигтой decent, proper, nice
 олны public, general
 олойртох to be worn away by rubbing
 олом saddle-girth
 олон many
 олонтоо often, repeatedly
 олох to find
 омгорхох to act arrogantly, to swagger
 он year
- онгойлгох to open, to uncover
 онгоц boat, vessel
 ондоо other, another, separate
 оновчтой concrete, specific; rational, reasonable
 онол theory; reason, insight
 онц special, particular; especially, particularly
 онц эрх monopoly
 онцгой separate, particular; specific
 онцгойлох to specify, to separate
 онцлог separateness, peculiarity, particularity
 оосорлох to tie up with a string or strap, to tie
 ор(он) bed, cot; vacancy; place, position; locality, territory
 оргилох to billow up
 орд(он) palace
 орилох to weep, to wail, to scream
 орлого income
 орой evening; late; top, crest, summit
 оройн evening, of the evening
 оролдох to strive, to endeavor, to try
 оролцох to participate
 орон country
 орон байр site, location, dwelling place
 орон сууц residence, home; apartment

ороох	to wrap up, to envelop	орчлон(г)	the world; the cycle of rebirths
орос	Russia, Russian	орчуулах	to translate
Оросын	Russian	орших	to be found (in, at), to be in; to consist of
орох	to enter; to go to, to head for; to rain, to snow	отго	plume of peacock feathers on hat, used as a sign of rank during Manchu rule
оруулах	to cause to enter, to have enter, to allow to enter; to bring in, to introduce	отох	to keep a watch on, to keep one's watch; to waylay, to ambush
орхих	to leave, to abandon; to throw, to hurl	охин	daughter, girl
орхичихоо	to throw down, to hurl down	оч(ин)	spark, sparks
Орхон	the Orkhon river	очих	to go, to go away
орчим	vicinity; about, approximately	очцогоох	to go (of many)
орчин тойрон	around, about, in the vicinity	окутан	student (of a higher institution)
орчихоо	intensive form of орох, q. v.		

-Ө-

өв	inheritance, legacy	өвчих	to skin, to flay
өвгөн	old man; aged, old	өвчлөх	to become ill, to be ill
өвгөн аав	grandfather	өглөө(н)	morning; in the morning
өвдөх	to hurt, to ache	өглөөгүүр	in the morning
өвлөх	to own, to keep as one's own	өглөөний хоол	breakfast
өвөгрөх	to become old	өгөх	to give
өвөл	winter; in the winter	өд(өн)	feather, quill
өвөлжих	to spend the winter	өдий төдий	a great quantity, a large number, very many
өвөр	south slope; southern; bosom, breast, front	өдөр	day
Өвөр Монгол	Inner Mongolia	өдөржин	throughout the day, the entire day
өвс(өн)	grass, hay, straw		
өвч(ин)	illness, disease		

өдөртөө in one day, in the same day	өнөөдөр today
өлгөгдөх to be suspended, to be hung up	өнөөх that same, this same
өлгөх to hang, to hang up (trans.), to suspend	өөд upwards, higher
өлзий good luck, fortune, favorable omen	өөдөөс towards, opposite, facing against
өлхий footsole, instep	өөр other, another; different
өлөгчин bitch; female carnivorous animal	өөрийгөө self, one's self
өлөн starved, hungry	өөрийн(хөө) own, one's own, his own (etc.)
өлөн гэдэс small intestine	өөрөө oneself, himself
өлсөх to starve, to be hungry	өөрчлөн зохиох to reorganize, to reform
өмд(өн) trousers, pants	өөрчлөх to do something in a different way, to do otherwise; to change, to alter
өмнө (postposition: gen., abl.) before, in front; before, earlier; front side, south side; south; southwards	өөх(өн) fat, tallow
өмсгөл outfit, dress, clothing	өргөл offering, oblation
өмсгөх to dress (someone), to put clothes on (someone)	өргөмжлөх to get an honorary title; to rise in rank
өмсөх to put on; to wear	өргөн wide, broad; widely
өмч personal property	өргөө(н) yurt, tent, residence of a person of note; palace yurt
өмчлөх to appropriate, to take possession of	өргөх to raise
өнгө color; right side of cloth; beauty, appearance	өргүүлэх to cause to raise, to let raise
өнгөрөөх to cause to pass, to let pass	өрнүүлэх to stimulate, to develop
өнгөрөх to pass, to pass by; to pass away	өрөвдөх to pity, to feel for, to have compassion for
өндөр high; loud; height, altitude	өрөө(н) room; section
өнөө now; today; this same, this very	өрөөл мах half a carcass
	өрөөсөн one (of a pair)
	өрөх to put out, to place in order

өртөө(н) a relay station (situated appr. 20 miles apart) for postal and official business— similar to the 'Pony Express'	өсөх to grow
өртөөч(ин) the keeper of a relay station	өтгөн thick; strong (of tea); stool, excrement
өрх household, home	өтлөх to age
өршөөл pardon, amnesty	өх to give
өршөөнө үү please forgive, pardon me	өчигдөр yesterday
өршөөх to pardon, to forgive	өчнөөн so many, that many, as many
өсөлт growth, increase	өчнөөн төчнөөн a great deal, ever so much
	өчүүхэн small, insignificant
	өшиглөх to kick

-П-

пал хийх to splash, to make a splashing sound	прокурор public prosecutor; attorney
папирос cigarette	пролетари пролетarian
пиво beer	пүрэв Thursday
пид хийх to go 'thump'	пүүсүү satin
пионер 'pioneer' (communist children's organization)	пэ oh!, fie!
	пял plate

-Р-

руу (рүү) (postposition: + nom.) toward	Рэнчиндорж male personal name
---	-------------------------------

-С-

саад hindrance, obstacle, impediment	сав(ан) container
саарал gray, ash colored	савар claws, talons
сааталгүй unhindered	савах to whip, to beat, to slap
саах to milk	савхи(н) morocco leather, fine leather

- савчих to bang, to smash
- сарсуурах to pride oneself on;
to glory in
- сайд minister
- сайжруулах to improve, to
make better
- сайн good; well
- сайн дурын voluntary
- сайн эрэс freebooters, robbers
- сайхан pretty, beautiful
- сайшаах to praise, to com-
mend; to approve of
- салах to separate, to part
from; to take leave from;
to divorce
- салгах to separate, to tear
away (something from some-
thing)
- салтаа(н) perineum, crotch
- салхи(н) wind, breeze
- салживч a hinged window pane
(used for airing a room in
cold weather)
- салжилах to blow
- самбаа(н) convenient moment,
advantageous moment
- самбар board; blackboard
- Самдан male proper name
- сампин abacus
- самуун disorder, unrest, dis-
turbance
- сан(г) treasury
- санаа(н) thought, idea; in-
tention; mind
- санаа амрах to become calm,
to calm down
- санаатай having an intention;
intending to
- санаатайгаар intentionally,
consciously
- санаахрах to intend, to design,
to purpose; to think tenaciously
about something
- санагдах to come to mind, to be
recollected, to be remembered;
to think of, to remind of; to
appear, to seem
- санал opinion; proposition
- санамсаргүй unexpectedly;
without thinking
- санах to think; to remember,
to recall; to miss, to long for
- сандал(ь) chair
- сандаргах to alarm, to disturb;
to cause panic; to trouble,
to unsettle, to disconcert
- сандрах to be alarmed, to be
disturbed; to panic; to hurry
excessively
- Санж male proper name
- сар moon; month
- сарвайх to stretch out
- сарвалзах to gesticulate, to wave
one's arms and legs
- сарвалзуулах to cause to
brandish, to make swing,
wave; to gesticulate
- саруул bright, clear
- сахилга бат discipline
- сахал beard
- сахалт(ай) bearded
- сахиусан tutelary deity
- сая as soon as, right away; just
now; million

саяхан	recently	станц	station
саяын	previous, recent, having been recent	субботник	a gathering for social work on off-duty time
сийлэх	to engrave, to carve in wood, to make a deep incision	сувилагч	nurse
систем	system	суврага	stupa, suburgan
соёл	culture	сугарах	to slide out, to slip out
соёл боловсрол	culture	судар	history, chronicle
соёлжих	to be cultured, to be civilized	судлах	to study, to investigate
соёлын	cultural	сул	free, vacant, loose
соёмбо үсэг	the name of an ornamental script used in Mongolia	сул тавих	to let a horse graze without hobbles
солиорох	to become mad, to go out of one's mind; to talk nonsense	суллах	to free, to let loose
солих	to change, to exchange	сулруулах	to weaken, to slacken, to enfeeble
сонгино	onion	сультдах	to become tired, to get fatigued
сонгох	to choose, to select	сум(ан)	bullet; arrow; the center piece of a hobble
сонин	news; strange; newspaper	сум	somon: an administrative district, a county
сонирхолтой	interesting, peculiar	сумд	somons, pl. of previous
сонирхох	to be interested; to be astonished	сунагар	harmonious, well-proportioned
сонсдох	to be audible	сунах	to stretch out
сонсогдох	to be heard	сундлах	to ride tandem on a horse; to seat someone behind oneself on the horse; to pursue an adversary
сонсох	to hear	суних	to stretch oneself
социализм	socialism	сур	leather thong, leather strap
сөгтгөх	to cause to kneel	сураг	чимээ news, tidings
Сенэд	the Sunid Mongols (in Inner Mongolia)	сураглах	to inquire about, to make inquiries
СССР	U. S. S. R.	сурагч	student
		сурал	inquiry
		сурах	to study, to learn

- сурах бичиг textbook, school book
- сургаал teaching, precepts
- сургах to teach
- сургууль school
- суртал doctrine, teaching, ideology; propaganda
- суудал seat, place for sitting
- суулга pail, bucket
- суулгах to seat, to cause to sit, to allow to sit; to settle
- суурь(н) base, foundation; place; loom; place to sit, seat; settlement
- суурьтай having a base or foundation; steadfast, firm, stable
- суурьших to settle, to lead a settled life (not nomadic)
- суух to sit; to live
- сууц residence, domicile
- сүвээ(н) the side of the rib-cage; the three lowest ribs
- сүйтгэх to squander; to annihilate
- сүлжих to weave, to braid, to wattle; to pass through many places
- сүм temple
- сүнс(эн) soul, spirit
- сүртэй impressive, majestic
- сүрхий exceptional; exceptionally, entirely
- сүрэг herd, flock
- сүрэг адуу herd of horses
- сүү(н) milk
- сүүдэр shadow, shade
- сүүл tail; end, finish
- сүүлдэх to be the last; to remain behind
- сүүмэлзэх to become dull; to be indistinct
- сүх axe
- сэвс contents of the entrails of a killed animal
- сэг carrion, carcass
- сэдэв theme; thesis
- сэжиг suspicion
- сэжиг авах to suspect
- сэжиглэх to doubt, to suspect
- сэжигтэй suspicious
- сэлгэх to change
- Сэлэнгэ the Selengga River
- сэлэх to alternate, to interchange
- сэм quietly, carefully, secretly
- сэнж loop, ring, hoop
- сэрвэлзэх to wiggle, to flutter
- сэрүүн cool
- сэрэх to wake up (intrans.)
- сэрээх to wake up (trans.)
- сэтгүүл magazine
- сэтгэл thought; mind
- сэтэр varicolored ribbons to decorate animals dedicated to a deity or spirit
- сэтэрлэх to decorate an animal with 'seter'

сэхээтэн intellectual

сэцэн wise, sage

-Т-

та you (plural and polite)

таалах to caress, to kiss

таамаглах to suppose, to make
a hypothesis, to theorizeтаарах to fit, to be fitting, to
suitтаах to figure out; to divine;
to suggest

тав(ан) five

таваг plate, dish

тавих to place, to put; to put
out, to set out; to free,
to let go, to let loose; to
disburseтавтай unhurriedly, languidly;
at ease; peacefully

тавь (тавин) fifty

тавьчихах intensive of тавих

тагнуул spy, agent

тай a guest yurt at a relay
station, for the use of passing
messengers and travellersтайван peace, calmness;
peaceful, calmтайж a hereditary title of the
descendants of Chinggis
Khan and his brothers

тайлан report, account

тайлбар explanation, commen-
taryтайлбарлах to explain, to give
a commentary onтал field, steppe, plain; side,
place, regionталаар with respect to..., in
connection with...талархах to show friendliness;
to sympathize with, to side
withталимаартуулах to cause to be
explainable; to cause to be
fit to undo (the effect of some-
thing adverse)талхигдал oppression, atrocious
exploitation

тамга seal, stamp

тамхи(н) tobacco

танай your

танайх yours

Тангад Tangut

танигдах to be known, to be rec-
ognizedтанил acquainted, known, famil-
iar, friendтанилцах to get mutually ac-
quaintedтаних to know, to be acquainted
with

тансаг exquisite

танхим hall

таны your

тар гэх to go 'crash'

тараг a drink made of thin sour
milk

тарах	to disperse, to spread out	тахир мухир	bent and crooked
тарган	fat, obese	тахих	to sacrifice, to make an offering (to); to worship
тариа(н)	grain; harvest	ташаа тулах	to put one's arms akimbo
тариалан(г)	cultivated field, field; arable land	ташуур	whip, riding whip
тариалангийн	agrarian	театр	theatre
тарчлах	to suffer, to be in agony	телефон	telephone
тас	intensifying particle used with verbs to express an intense and complete action: completely, to pieces, apart, etc.; vulture	ТИЙМ	thus, such, like that, so; yes; such a one, such a
тас няс хийх	to crackle, to crunch	ТИЙМЭЭ	yes, sure
тасалгаа(н)	room	ТИЙНХҮҮ	thus, in that way
тасдах	to tear apart, to break up; to separate (from a herd)	ТИЙЧЛЭХ	to twitch one's legs, to flounder about, to struggle
таслах	to tear off; to sever, to separate	ТИЙШ	toward, in the direction of
тасралтгүй	without interruption, continuously	ТИЙШЭЭ	thither, in that direction, away; direction
тасрах	to tear, to break, to break off (intrans.)	ТОВЧ	concise, abridged; resumé
тасчих	to tear out, to rip out	ТОГЛООМ	game, entertainment; toy, toys
татах	to draw, to drag, to pull; to smoke (tobacco)	ТОГЛОХ	to play
татлах	to pull repeatedly, to pull up with the teeth	ТОГОО(н)	cauldron
татрах	to diminish, to subside, to become sparse	ТОГТМОЛ	permanent, fixed
татуулах	to cause to raise (dust)	ТОГТООЛ	resolution
тахал	epidemic	ТОГТООХ	to establish, to form
тахил	offering, sacrifice	ТОГТОХ	to stop, to remain; to be established, to be found
		ТОД	clear
		ТОД ҮСЭГ	the Oirat script
		ТОДОРХОЙ	clear, obvious; clearly
		ТОЙГ	кнеесап, patella
		ТОЙМГҮЙ	immense; immensely
		ТОЙРОМ	a dried-up, cracked, circular salt marsh

тойрох	to turn, to go around; to circle	торох	to be stopped, to be de- layed
тойруулах	to turn around, to cause to turn around, to make circle	тос(он)	fat, grease
толгой	head	тотго	lintel
толь(н)	mirror	тохиолдогч(ин)	a passer by, a person who encounters
том	large, great	тохиолдох	to come across, to meet; to happen, to take place; to coincide
томоогүй	mischievous; indi- screet	тохирох	to correspond to, to fit, to suit
томоохон	rather large	тохируулах	to cause to corre- spond, to make agree; to adapt
томуу	influenza	тохогдох	to be conferred upon, to be put upon, to be charged with
тонгойж	to bend, to bend over; to begin setting (of sun)	тохой	elbow
тонгорго	penknife; razor	тохуурхах	to joke, to banter, to enjoy oneself; to jeer at, to laugh at, to mock
тоноглол	equipment, supplies	төв	center; central; honest, open; calm, poised; straight
тоо(н)	number; figure, num- eral	Төв Ази	Central Asia
тоо бүртгэл	statistics	төв хороо	central committee
тоо томшгүй	innumerable	төгрөг	monetary unit (correspond- ing to a ruble)
тоолох	to count	төгсгөх	to finish (transitive)
тоомсорлох	to esteem, to value; to pay attention to	төгсөх	to finish, to come to an end
тооны машин	calculating mach- ine	төдий	so much, as much as; being the size of
тоос(он)	dust	төлбөр	payment, fee
тоох	to esteem, to value; to pay attention to	төлөвлөгөө(н)	plan
тоочих	to enumerate, to add up; to compute, to reckon	төлөг (төлгөн)	divination; de- vice used in fortunetelling
торго(н)	silk; silken		
Торгууд	the Turgut Mongols		
торон сав(ан)	net bag, string shopping bag		

- төлөө (postposition: gen.) for,
 for the sake of
 төлөөлөгч representative,
 delegate
 төлөөлөх to represent
 төлөөлүүлэх to cause to
 represent, to delegate
 төлөөний representing
 төмөр зам railroad
 төмс(өн) potato; testicle
 төр government; regime,
 dynasty
 төрөлх native
 төрөлхийн natural, innate
 төрөх to be born
 төрүүлэх to bear, to give birth
 to; to produce, to cause;
 to cause to be born
 төсөв budget
 төхөөрөх to prepare
 трамвай street car
 туг banner, flag
 туйл end, finish
 тул(д) for, for the sake of;
 because
 тулам leather sack
 тулах to lean against; to sup-
 port; to break (of dawn)
 тун (strengthening particle)
 altogether, completely; very,
 extremely; (with neg.) at all
 тунгалаг clear
 туранхай thin, emaciated
 турсага the hide of a dead animal
 турш throughout
 турших to try, to test
 тус this, this same; our; bene-
 fit, usefulness
 тус тус each separately; each
 individually
 тусбүр each separately, indi-
 vidualy
 тусах to hit, to fall
 тусгаар ТОГТНОЛ independence
 тусгаар ТОГТНОСОН independ-
 ent
 тусгаар ТОГТНОХ to establish
 independence, to become in-
 dependent
 тусгаарлагдах to be separated,
 to be isolated, to be excluded
 тусгайлах to separate
 тусламж aid, help
 туслах to help
 тутам every, each
 туулай hare
 туулах to ford; to go through; to
 overcome, to endure
 туурай hoof
 туух to drive, to chase
 тухай about, concerning
 тухайлах to specify, to select the
 most important, to emphasize
 тушаа hobbles, (tied to the front
 legs of horse)
 тушаал official duty, function,
 post, situation; order, command
 тушаах to entrust to, to put in
 charge of

туших	to hobble (the front legs only)	түүртэх	to speak in a singsong voice
Түвд	Tibet, Tibetan	түүх	to gather, to collect
түгжих	to wall up, to close up	түүх(эн)	history; historical
түгээмэл	distribution, dispersion	түүхий эд	raw material
түлхэлдэх	to shove, to jostle one another	түүхч	historian
түлхэлт	a pushing, a jostling	түшиг тулгуур	support, prop, stay
түлхэлцээ(н)	throng, jostling	түшиглэх	to lean on, to rely on, to depend on
түлхэх	to push, to shove, to jostle	түшмэд	officials, functionaries
түлээ(н)	firewood, fuel	түшмэл	official
түм(эн)	10,000	тэвдэх	to have difficulty, to be confused, to be perplexed
түр	temporary; temporarily	тэврэх	to hug, to embrace, to clasp
түргэн	quick, quickly	тэгэх	to do thus, to do like that
түргэсэх	to accelerate, to move faster	тэгээд	then, thereafter
түрүүлэх	to be in the lead, to take first place	тэд(эн)	they, those
түрүүнд	before, in front, in the lead	тэдгээр	they, those
түрүүний	initial, first	тэжээл	nourishment
түрүүчийн	first, original, primary	тэлээ	belt
түрхэх	to smear, to spread on; to rub	тэмдэглэгдэх	to be noted, to be observed
түрэмгий	usurping, imperialistic	тэмдэглэх	to mark, to note, to observe
түрэмгийлэгч	aggressor; usurper, occupier	тэмтрэх	to grope, to fumble; to search, to rummage
түрэмгийлэл	aggression, usurpation	тэмүүлэх	to forge ahead, to strive ahead, to rush ahead
түүнчлэн	thus, in the same way	тэмцэл	struggle, battle, fight
		тэмцэх	to battle, to struggle, to fight
		тэн(г)	half, even, equal; evenly

ТЭНГЭР	sky, heaven; weather; thunder; deity, spirit	ТЭРТЭЭ	on the other side, on the farther side
ТЭНД	there; thither	ТЭРХҮҮ	that same
ТЭНДЭЭС	thence, from there	ТЭРЭГ (ТЭРГЭН)	wagon, cart
ТЭНЦЭХ	to be balanced; to be equal to, to match, to ans- wer the purpose	ТЭСВӨРЛЭШГҮЙ	insupportable
ТЭНЭГ	stupid	ТЭСГЭЛГҮЙ ХҮЛЭЭХ	to wait im- patiently
ТЭНЭХ	to wander, to roam	ТЭСГЭХ	to inure, to cause to endure
ТЭР	that, that one; he, she, it	ТЭСЭХ	to endure, to hold out
ТЭРГҮҮЛЭГЧДИЙН	газар	ТЭТГЭХ	to support, to give help to; to protect, to patronize
	presidium	ТЭХ	see ТЭГЭХ
ТЭРГҮҮТЭЙ	having ... as a head or leader; etcetera, and others	ТЭХЛЭЭР	right away, at once
ТЭРЛЭГ	a robe for summer use	ТЭЭВЭР	transport, transportation
ТЭРСЛЭХ	to revolt, to commit treason, to betray	ТЭЭГЛЭХ	to catch, to hook, to get caught on
		ТЭЭХ	to transport
		ТҮРК	Turk, Turkish

-У-

УГ	basis, root, origin, source; basic, original	УДАЛГҮЙ	without delay, soon after
УГ НУТАГ	birthplace, native region	УДАХ	to linger, to be slow, to stay too long
УГ НЬ	originally; earlier; in general	УДАХГҮЙ	soon
УГААХ	to wash	УДИРДАГЧ	leader
УГЛАХ	to insert; to put on; to pull on, to stretch	УДИРДАХ	to conduct, to lead
УГСААТАН	nationality; noble- man	УДИРДЛАГА	leadership
УГТАХ	to meet; to go out to meet	УДТАЛ	for a long time, lasting a long time
УДАА	occasion, time	УЙГУР	Uighur
УДААН	slow; slowly	УЙЛАХ	to weep, to cry
		УЙЛЧИХАХ	to burst into tears
		УЙМРАА	uproarious, confused

уйтгартай	sad, sorrowing	унагаах	to let fall, to cause to fall, to fell, to overthrow
улаан	red	унах	to ride; to fall
Улаанбаатар	capital of MPR	ундаа	drink, beverage
Улаан Үд	capital of Buriat ASSR	униар	fog, haze
улаач	relay rider, a rider who accompanies the messenger in order to return the horse to its home station	униартай	hazy, foggy
улайх	to become red, to turn red	униартах	to be covered with haze
улам	more and more, increasingly	униартуулах	to fill with smoke
уламжлагдах	to be transmitted, to be handed down	унтах	to sleep, to fall asleep
улиглах	to be tiresome, to be boring, to be repetitious	унтрах	to go out, to be extinguished
улирал	period; season; climate	унтцагаах	to sleep, to fall asleep (of many)
улмаар	more and more, still more; in addition to that; on the other hand	унуулах	to cause to ride, to let ride
улмаас	as a result of, thanks to	унших	to read; to recite
улс	government, nation; people	унших бичиг	reader, textbook
улс ардын аж ахуй	national economy	уншлагын танхим	reading room
улс төр	government; politics	уншуулах	to cause to read, to cause to recite
улс торийн	political, state-	ураг	relative; descendant
улс торийн товчоо(н)	polit-bureau	урагш	forward; toward the south
улсын аж ахуй	state farm	урагшлах	to go forward, to advance
ум хумгуй	head over heels, helter skelter	уралдах	to compete; to race
		урам хугарах	to become disappointed, to lose enthusiasm, to be discouraged
		уран	art; artisan, artist; skillful, artistic
		урах	to tear, to tear apart
		урвагч	rebel; traitor
		урвалт	rebellion, upheaval

- урвамтгай fickle, treacherous
- урвах to revolt, to rebel, to desert
- ургаа growing, living
- ургах to grow
- урд south; southern; front
- урдаас from the south; from in front
- урждар the day before yesterday
- уриалах to call, to summon
- урих to invite
- урсах to flow; to float with the current
- урсгах to pour; to cause to flow; to let float with the current
- урт long
- уруу downwards, down
- уруудах to go down, to go down (stream, wind, etc.)
- уршиг bad consequences, misfortune
- урьд formerly, in the past, before; in front
- урьдаар first, beforehand
- урьдаас from in front
- урьдахь former, earlier; being in front, which is in front; which is to the south
- урьдчилах to do something in advance
- ус(ан) water
- усны гутал rubber boots, boots to protect against wetness
- устгах to liquidate, to annihilate
- утаа(н) smoke
- утас (утсан) thread, string; wire; telephone
- утасдах to telephone
- утга sense, significance
- утга зохиол literature, belles lettres
- уу interrog. particle; sometimes: or
- уудам vast, immense
- уудлах to pour from a larger to a smaller container
- уужрах to calm oneself, to feel relieved, to calm down
- уул(ан) mountain; mountains
- уул punk, tinder; basic, fundamental; that same, the mentioned, the given
- уул нь in general; at first, in the first place, to begin with, basically
- уулгах to cause to drink, to let drink
- уулзах to meet
- уулс mountains
- уур anger
- уурга lasso, a long pole with a loop at the end for lassoing horses
- уургалах to lasso with an uurga
- уурлах to become angry, to become furious
- ууртай angry
- ууртайгаар angrily

уурхай	pit, mine; source	ухна	male goat
уусах	to dissolve	ухрах	to back up, to step back
уут(ан)	sack, bag	учир	situation, circumstance; reason, cause; significance, quintessence; concerning
уух	to drink	учиргүй	without cause; very, extremely
уухай	bravo! true!; aha! well, well!	учиртай	significant
уухилах	to be short of breath, to choke	учраас	because, for the reason that, on account of
ууц	crupper, rump	учрах	to meet
уучлал	pardon, forgiveness	учруулах	to cause, to bring about; to cause to meet, to bring to- gether; to expose to
ухаа	brickred	уяа(н)	tether; hitching line, hitching post
ухаа алдах	to faint, to lose one's senses	уях	to tie, to tether
ухаант(ай)	learned, wise		
ухасхийх	to leap aside; to leap toward		
ухах	to dig, to pick		

-Ү-

үг(эн)	word, saying	үе мултрах	to be older by twelve years
үгүй	no, not; is (are) not	үерхэх	to be friends (of people of the same age)
үгүйлэх	to miss, to notice the absence of something	үес	time; at the time (of...)
үглэх	to repeat; to scold	үзүүлэх	to show; to cause to see
үд	noon	үзүүр	tip, point, edge
үдэх	to stitch up with string, to lace, to tie up	үзцэгээх	to look (of many), to look in unison
үдэш	evening	үзэг	pen
үдэшлэг	soirée, an evening event	үзэгдэх	to be seen
үдээс(эн)	string, thread	үзэгч	viewer
үе	joint; link; layer; genera- tion; period, epoch; moment; time	үзэл суртал	ideology
		үзэмж	appearance

- үзэмжгүй unseemly
 үзэсгэлэн(г) spectacle, show; exhibition; beauty, attractiveness
 үзэсгэлэнт(эй) beautiful, delightful
 үзэх to see; to look; to read; to consider, to take for; (as an auxiliary verb) to try to, to attempt
 үй түмэн numberless, vast amounts
 үйл action, doing; affair, job
 үйлдвэр production; industry; plant, factory
 үйлдвэрийн industrial
 үйлдвэрлэл industry, manufacture
 үйлдэх to manufacture, to produce
 үйлдэхүүн product, products
 үл not (neg. particle)
 үл барам not only, but also; even
 үлгэр tale, story, legend; example
 үлдэгдэл ruins, remains
 үлдэх to remain; to be left over
 үлдээх to leave over, to let remain; to cause to be left over, to leave behind
 үндсэн хууль constitution
 үндэс (үндсэн) root; basis, foundation
 үндэслэх to be based on; to have one's foundation in, to base oneself on
 үндэсний national
 үнс(эн) ash, ashes
 үнсний сав ashtray
 үнсэлцэх to kiss each other
 үнсэх to kiss
 үнэ price
 үнэлэх to value, to price
 үнэмших to believe, to accept on faith
 үнэн truth; true
 үнэндээ actually, in truth, in reality
 үнэнч sincere, honest
 үнэртэх to reek, to give off an odor, to smell
 үнэхээр truly, really, actually
 үнээ(н) cow
 үр fruit, seed; result, consequence, issue
 үргэлж continuously, always
 үргэлжлэх to continue; to be continuous
 үржүүлэх to multiply
 үрчлүүлэх to cause to treat as one's own child, to cause to adopt
 үрэл sphere, ball
 үрэх to rub, to grind, to sharpen; to spread, to scatter, to strew; to squander; to ruin, to destroy; to eliminate
 үс(эн) hair
 үсч(ин) barber
 үсэг script, letter (of alphabet)

үсэргэх to cause to gush; to
 cause to leap, to cause to
 jump
 үүгээр over here, around
 here, throughout this area
 үүд(эн) door
 үүл(эн) cloud
 үүр daybreak, morning twi-
 light, dawn; nest
 үүрд(э) forever, eternally
 үүрэг obligation, task
 үүрэглэх to drowse, to doze
 үүрэгт having a load; obliga-
 tory, assigned

үүрэх to carry (on one's should-
 ers or back)
 үүсгэх to instigate
 үүсэх to arise, to spring up, to
 begin, to originate
 үхдэл corpse
 үхтэл mortally, to death
 үхүүлэх to kill, to murder; to
 execute
 үхэр ox, large horned cattle
 үхэх to die
 үхэх хатах to be lost

-Ф-

фабрик factory, plant
 фашист fascist
 феодал feudalist, a feudal lord

феодалын feudal
 феодалын үе the feudal epoch,
 the era of feudalism
 Финландын Finnish

-Х-

хаа where?; whither?
 хаагдах to be closed
 хаалга gate; door
 хаан khan, ruler, king, em-
 peror; royal, imperial
 хаан ширээ(н) royal throne
 хаана where?
 хаанаас whence? where from?
 хаант улс monarchy
 хаантан your majesty, his
 majesty

хааны royal, imperial
 хаах to close, to shut; to put
 an end to
 хааш whither? in what direction?
 хааш яаш carelessly, negligently,
 rashly
 хааяа now and then, intermit-
 tently
 хааяагүй everywhere
 хав feeling of satis-
 faction
 хавирга(н) rib

- хавтастай bound (of a book)
 хавтгай flat, even, smooth
 хавчигдах to be pressed, to be squeezed
 хавь something that is close, in the vicinity
 хага (intensive particle) apart, asunder
 хагалах to split, to cleave, to break
 хагарах to break, to break in two (intransitive)
 хагархай broken, smashed
 хагас half
 хагацах to part from, to separate from
 хад(ан) rock, cliff; rocky, stone
 хадаас(ан) nail
 хадах to fasten, to nail; to cut, to mow
 хажуу side, flank
 хажуу дахь which is on the side, being on the side
 хазаар bridle
 хазайх to slip aside, to be crooked
 хазах to bite
 хазгай crooked, distorted, incorrect; incorrectly
 хай interjection expressing disapproval or doubt
 хайрлах to love; to take pity on, to have mercy on; to deign, to grant
 хайрт(ай) dear, beloved
 хайрцаг box
 хайх to seek, to look for
 хайхрах to pay attention to
 хайш whither? in what direction?
 халагдах to be discharged, to be relieved (from a duty)
 халах to dispense with, to discharge
 халзан baldheaded; with a white spot on the forehead (animal)
 халтирах to slip, to slide
 халуун hot; heat
 Халх(а) the Khalkha Mongols
 халхлах to shield, to screen, to prevent seeing
 хальт гишгэх to stumble
 хальт цохих to hit lightly and quickly
 хамаатай related to; connected with; concerned with
 хамаг all, entire; everyone
 хамар nose
 хамбо a high religious title: abbot, bishop
 хамгаалах to protect, to defend
 хамгийн the most (in superlative) constructions)
 хамт together, in unison; (+ gen., + comit.) together with
 хамтаар together
 хамтран найрамдах to cooperate, to work together peacefully
 хамтрах to cooperate, to be united
 хамтын common, collective

хан	a lesser king	харгуй	road, way
ханах	to be contented; to be sated	харийн	foreign, strange
хангагдах	to be fulfilled	харилцаа(н)	relationship, inter-relation
хангах	to fulfill, to supply; to guarantee, to secure	харилцаа холбоо	communications
хангинуур сүх	carpenter's axe	харилцах	to have relations with, to be in communication with
хандах	to face; to head towards	харин	on the other hand, however, but
ханиад	flu; cough	хариу(н)	answer; return; in return
ханиах	to cough	хариугаа авах	to take vengeance, to revenge oneself
ханилах	to be a friend; to be-friend	хариулах	to answer; to cause to return; to drive home (cattle, etc.)
ханцуй	sleeve	хариуцлага	responsibility, accountability
хань	friend, companion	хариуцлагатай	responsible
хар	black; simple, common; lay, non-clerical	харих	to return
хараах	to curse	харуулах	to cause to look at, to show
хараахан	still not, not yet	харц	common, of the people
харагдах	to be seen; to appear	Харчин	the Kharchin Mongols
харайх	to jump, to leap	харчууд	laymen
харамлах	to be stingy with, to be possessive about	харь	foreign
харамсах	to be greedy, to covet, to be jealous; to regret	харьяат иргэн	citizen
харандаа	pencil	хасах	to subtract, to reduce, to diminish
харанхуй	dark, darkness	хатавч(ин)	threshold; the juncture between the lattice wall of the yurt and the door
харах	to look, to see, to look at; to look after	хатан	princess, lady
харгаа	reason, cause	хатгамал	embroidery
харгис	cruel, brutal, vicious; reactionary		

хаггах	to sting, to prick; to goad	хил	border
хатуу	hard, firm, solid; severe; severely	хилэн(г)	fury, rage, anger
хатуухуулах	to temper, to harden	хир	measure, limit
хахax	to choke (on something)	хиртэй	filthy, dirty; having a measure, with a limit; about
хацар	cheek	хирээр	according to, corresponding to
хачин	strange, astonishing	хичнээн	as much as, to the same extent as; no matter how much
хашаа(н)	enclosure	хичээл	lesson
хашгарах	to shout, to scream	хичээх	to try, to strive
хашгирах	id.	ховор	scarce, rare
хаяа(н)	the part where the wall and floor meets (of a yurt); the lower edge of the felt covering of the yurt	ховордох	to become scarce
хаях	to throw; to throw away; to discard, to abandon	ховхлох	to peel; to separate; to pull out, to take out
хаячи(ха)х	to fling, to hurl; to lose	ховхрох	to tear oneself away
Хиагт	Khiakhta, a small town on the border between Mongolia and Buriatia	хогшил	possessions, goods, chattels
хив	gauze, crêpe	ходоод(он)	stomach
хижиг	epidemic; typhus	хоёр	two
хий	wind, air; emptiness; in vain, to no use	хоёрдугаар	second
хийгээд	and, also	хоёул(ан)	two together, one with the other
хийд	monastery	хождоx	to come too late, to straggle, to remain behind
хийдэх	to remain unused, to remain untouched	хожим	afterwards, later
хийлгэх	to cause to put, to allow to put; to be put; to cause to do something; to entrust a task to someone	хожимдоx	to be late, to come too late
хийх	to do, to make; to pour into; to put into; to put	хойд	rear, back
		хоймор	the honorific side of the yurt (opposite the door)
		хойно	(post. + nom. + gen. + abl.) after, behind; afterwards; north
		хойноос	from behind

ХОЙТ	northern; back, rear; following, future	ХОНХОЛЗОХ	to go in and out rhythmically, to undulate
ХОЙТХИ	situated to the north; situated to the rear, behind; next	ХОНХОР	depression, cavity, hollow
ХОЙШ	to the north, northwards; backwards; (+ abl.) after (in time)	ХОНЬ(Н)	sheep
ХОЛ	distant; distance	ХООЛ(ОН)	food, nourishment; meal
ХОЛ ХОЛ	the gurgling sound produced when pouring a viscous liquid into a con- tainer	ХООЛОЙ	throat
ХОЛБОО(Н)	connection, bond; union, alliance; communica- tions	ХООСОНД	between; in the time between, in the interval
ХОЛБООТОЙ	connected, joined	ХООСОН	empty; poor
ХОЛГҮЙ	not far; near to	ХОР	poison
ХОЛДОХ	to go off, to go away, to remove oneself; to be distant, to go some distance	ХОР ХОР ГЭХ	to grumble, to rumble
ХОЛИЛДОХ	to mix	ХОРГОДОХ	to take shelter, to hide oneself
ХОЛИЛДУУЛАХ	to cause to mix, to cause to have contact with	ХОРИОД	about twenty
ХОЛООС	from afar, from far away	ХОРМОЙ	skirt, tail (of a gown); foothills, lower reaches of a mountain
ХОЛТОС (ХОЛТСОН)	bark (of a tree)	ХОРОЛ	loss
ХОЛЫН	distant	ХОРОО(Н)	courtyard; camp; quarter (of town)
ХОН	хэрээ raven	ХОРСГОЛ	hatred, animosity
ХОНГОР	good-natured, frank, artless; sweetheart, darling	ХОРСГОЛТ(ОЙ)	hateful, mali- cious
ХОНОГ	a day and a night, 24- hour period	ХОРТ(ОЙ)	harmful; poisonous
ХОНОХ	to spend the night	ХОРХОЙ ШАВЬЖ	insects
ХОНХ	bell	ХОРЧИГНОХ	to grumble, to gur- gle, to murmur
		ХОРШООЛОЛ	cooperation
		ХОРЬ (ХОРИН)	twenty; an ad- ministrative division consist- ing of 20 households
		ХОСГҮЙ	without equal

- хот city; settlement of yurts,
a group of yurts; corral
- хотлоор all, everyone; en-
tirely
- хохь loss, misfortune, harm;
scarce; unfortunate
- хоцрогдох to be left behind;
to be underdeveloped
- хоцрох to remain behind, to
lag, to straggle
- хоч нэр nickname
- хошоод two each, by twos
- хөвөнтэй quilted, wadded
- хөвөө(н) shore, edge, bank
(of a river)
- хөвүүлэх to set adrift
- хөвхөлзөх to swell, to dis-
tend, to be inflated
- хөгжил development, progress
- хөгжилт progressive, developed;
jovial
- хөгжих to grow, to develop
- хөгжүүлэх to cause to grow,
to develop
- хөглөх to harmonize
- хөгшин old, advanced in years;
old woman
- хөгшрөх to age, to grow old
- хөдлөл movement
- хөдлөх to move; to rise (of
emotion)
- хөдөлгөө(н) motion; move-
ment
- хөдөлгөх to move, to put in
motion, to cause to move
- хөдөлмөр labor, work
- хөдөлмөрчин worker, pro-
letarian
- хөдөө(н) rural area, country-
side; provinces
- хөдөө аж ахуй agriculture
- хөдөө гарах to go into the
country, to go to the prov-
inces
- хөл foot, leg; traffic; stir,
bustle, commotion
- хөл жийх to stretch out one's
legs
- хөлд(өн) perspiration, sweat
- хөнгөвчлөх to make easy, to
facilitate
- хөнгөн light; trivial
- хөнгрөх to become light
- хөндий hollow
- хөндийрүүлэх to undermine;
to alienate, to separate
- хөөгдөх to be chased, to be
pursued
- хөөе hey! (used to call atten-
tion, greet, etc.)
- хөөлөх to clean, to sweep
(chimney)
- хөөмий the fur or feathers on
the belly of an animal or bird
- хөөрөх to rise in the air
- хөөрүү nervous, skittish; proud,
conceited
- хөөрхий poor, pitiful; nice,
sweet
- хөөрхөн pretty, nice
- хөөх to chase, to pursue, to
chase away

хөрөг	portrait; representation, statue	хувхай	dried-out, bleached by wind and rain
хөрөнгө	property, possessions; riches; stock; capital	хувцас(ан)	clothes, clothing
хөрөнгөтний бус	non-capitalistic	хувь	part, fraction, portion
хөрс(өн)	crust; soil	хувь заяа	destiny, fate, fortune
хөрш	neighbor	хувь нэмэр(ь)	contribution, mite
хөсөг	vehicle, means of transportation	хувьсгал	revolution
хөтлөх	to lead, to lead behind one; to lead by the hand	хувьсгалт	revolutionary
хөтөлцөн явах	to walk hand in hand	хувьсгалч	revolutionist
хөх	blue; green; gray; swarthy, dark skinned	хуга	to pieces, to smithereens
хөших	to stiffen; to become numb	хугалах	to break, to break off
хөшөө(н)	monument	хугацаа(н)	term, appointed period
хуардуулах	to cause to bloom; to cause to embroider with a flower design	хугачих	to break, to break up, to fracture
Хубилай сэцэн хаан	Khubilai Khan	худаг	well
хуваагдах	to be divided	худал	lie, falsehood; false
хуваах	to divide	худалдаа(н)	business, commerce
хувиар	division, part	худалдаалах	to have commercial transactions, to engage in trade
хувийн	personal, private	худалдаач(ин)	merchant, trader
хувилгаа(н)	reincarnation, incarnate lama of high rank	худалдагдах	to be sold
хувин(г)	pitcher; pail	худалдаж авах	to buy
хувирах	to change, to undergo a change	худалдах	to sell
хувиргах	to cause to change	хуй	whirlwind
		хуйвалдах	to conspire, to plot; to enter a conspiracy
		хулгай	theft, robbery

- хулгайлах to rob, to steal
- хулгайч thief, robber, brigand
- хулс(ан) reed; bamboo
- хумжих to fold, to gather up
- хур last year's
- хураамж collection, gathering;
proper order
- хурал meeting, assembly,
congress, gathering
- хурал хурах to convene for
religious worship, to per-
form a religious service
- хуралдах to gather together
(intrans.)
- хурах to gather together (in-
trans.); to convene
- хурга(н) lamb
- хурд(ан) speed, quickness;
fast, quick
- хурдлах to speed
- хуруу(н) finger
- хурц sharp; clear
- хус(ан) birch
- хутагт Khutukhtu, "Living
Buddha": highest religious
rank in Mongolia
- хутга(н) knife
- хутгах to mix, to interchange
- хуулах to flay, to peel
- хууль law, codex
- хуурай dry
- хуурах to deceive, to cheat
- хууч хөөрөх to talk about the
past, to reminisce
- хууч(ин) old, ancient
- хуучны archaic, ancient
- хуц ram
- хушуу(н) 'banner', a former
military and administrative
division in Mongolia
- хүдрийн уурхай mine, ore-
bearing mine
- хүдэр strong, healthy; ore
- хүзүү(н) neck
- хүйтнээр coldly, coolly
- хүйтэн cold
- хүлцэл patience, humility
- хүлээлгэх to cause to wait; to
cause to expect
- хүлээх to wait, to await
- хүмүүс people, persons, men
- хүн person, man; someone; a
stranger
- хүн амын тоо total number of
population
- хүн амьтан people
- хүнгүй deserted, uninhabited
- хүнд heavy; heaviness; serious;
respect; respected
- хүнд хүчир heavy; difficult;
weight
- хүндэт honorary, esteemed
- хүндэтгэх to respect, to honor
- хүргэн орох to become son-in-
law
- хүргэх to cause to reach, to
send

хүрэ(эн) spade, shovel	хэдийгээр although, no matter how much
хүртэл (postposition + nom. + dat. + loc.) up to, as far as	хэдийд when? at what time?
хүрэл bronze	хэдийн then, the last time; already long ago
хүрэн dark brown; chestnut (of horse)	хэзээ when?
хүрэх to arrive, to reach	хэзээд always
хүрээ enclosure; camp; monastery	хэл(эн) tongue; language
хүсэл wish, desire	хэлбэр form, appearance, shape
хүү boy, son	хэлтэрхий chip, fragment, splinter
хүүдий bag, pouch	хэлхээтэй strung together, connected
хүүр corpse	хэлэлцэх to converse, to speak together; to deliberate; to come to an agreement
хүүхдийн цэцэрлэг kinder- garten	хэлэлцээ(н) conference, nego- tiation; agreement
хүүхдүүд children	хэлэлцээр agreement
хүүхэд child; children	хэлэх to speak, to say
хүүхэд гаргах to give birth to a child	хэмжүүр measurement, measur- ing
хүүхэн girl	хэмжээ measure; level
хүч(эн) power, strength	хэмжээгүй immeasurable; im- measurably
хүчтэй powerful, strong; powerfully	хэн who?
хэвлүүлэх to cause to publish, to have printed	хэнз хурга a lamb born in the autumn
хэвтэх to lie; to lie down	хэрэв if
хэвээр like before	хэрэг affair, matter; necessity; thing; practice
хэд(эн) how many?; some, several; which? what? (of date and time); a few times, several times	хэрэглэгдэх to be used
хэддүгээр which, in order?	

хэрэглэх	to use	хязгаар	limit, border, edge
хэрэгсэл	means; materials; instrument, apparatus	хялав	contemptuously, dis- dainingly
хэрэгтэй	necessary; it is necessary, one must (+ ver- bal noun in -х)	хялбар	easy
хэрэгцээ(н)	need, want, necessity	хялгас(ан)	hair, horsehair
хэсэг	part, piece; group; a moment	хямд	cheap
хэсэх	to wander from house to house; to go from place to place	хямдаар	cheaply, at a low price
хэцүү	difficult; serious, strict	хянах	to control
хэцүүдэх	to become grave, to become difficult, to become urgent	хяр	summit, ridge; slope (of mountain)
хээ(н)	pattern, design, orna- ment	хярах	to crumble; to die off
хээр	steppe, uninhabited re- gion; bay, baycolored (of horse)	хяргах	to shear, to cut
		хярс	steppe fox
		хятад	Chinese; China
		хятадын	Chinese

-Ц-

цаагуур	in the area beyond, beyond	цавуу(н)	glue, paste
цаад	farther, on the other side	цавчих	to cut, to hew
цаана	farther, farther away; on that side, beyond	цаг	time; hour, o'clock; watch, clock
цаас(ан)	paper	цаг уур	weather
цааш	toward the farther side, farther on	цагаа(н)	boiled 'tarag' (q. v.)
цаашдын	further, future	цагаавтар	whitish
цаашид	further on, later on	цагаан	white
цаашлах	to go farther, to move away	цагаан идээ(н)	dairy foods, dishes made from milk
		цагариг	circle, ring

цагч(ин) clock maker, watch maker	цолцойх to swell, to puff out
цай tea	цонх window
цайвар whitish, pale	цох the middle of the upper part of the forehead
цайлах to have a tea, to treat to tea	цохих to hit, to beat
цайх to become white, to whiten, to pale, to grow pale	цочих to jerk, to give a start (in fright or alarm)
цалингийн цэс payroll	цочоох to startle
цам майдар religious festival when lamas put on costumes and masks and perform ritual and symbolic dances	цөв evil, misfortune; obstacle
Цамба male personal name	цөл desert
цамц shirt, blouse	цөм all; completely
цангах to thirst, to languish with thirst	цөөн few
царай face, countenance	цув raincoat
царайлаг pretty, good-looking (of face)	цуваа(и) file, band, series; column
царил crowbar	цувах to drip, to flow
цас(ан) snow	цуврах to walk in file, to walk in a row, one after the other
цас орох to snow	цулбуур tether; leading strap attached to bridle
цаст snowy	цус(ан) blood
Цахар the Chakhar Mongols (in Inner Mongolia)	хуу тараах to spread rumors
цацах to choke on something liquid, to get a coughing spell; to sprinkle, to make a libation	цуцалтгүй unceasing, indefatigable; unceasingly
цийлгэр glassy, immobile (of eyes)	цуцалтгүйгээр unceasingly, indefatigably
цогт fiery, ardent, flaming	цэвэр clean, neat; cleanly, neatly
цол rank, title	цэг point, dot
	цэлийх to become vast, expansive; to be bright
	цэлмэг clear, cloudless
	цэлмэх to clear up

цэндийх	to stand out, to swell (of stomach)	цэцэглэх	to bloom, to develop
цэргийн алба(н)	military service	цэцэн	wise, sage
цэрэг	army; soldier	цэцэрлэг	garden, park; kinder- garten
цэхэр	having a film on the eye	цээрлүүлэх	to prohibit, to forbid; to persecute
цэцэглэгт	flowering; pros- perity, development		

-Ц-

чавга	jujube	чийг	dampness, moisture
чагнах	to listen, to listen to	чимээ	noise
чагт	clasp, buckle	чимээгүй	without a sound, silent; silently
чадал	power, might; ability	чин	firm, unshakeable
чадалтай	able; strong, power- ful	чиний	your
чадах	to be able	чинь	your
чадвар	ability, capability	чинээ(н)	(+ gen.) as big as
чам	oblique case root of чи	чинээгээр	as much as one can take, as much as one has strength for
чанах	to cook, to boil, to prepare food	чинээлэг	wealthy, well-to-do
чанга	strong, firm; loud (of voice); firmly; loudly	чиргүүлэх	to cause to drag, to be pulled along
чангаар	loudly; firmly, strongly	чирэгдэх	to be dragged, to be hauled, to be pulled along
чармаа нүцгэн	stark naked	чирэх	to drag, to haul, to pull along
чи	you (thou)	чихэлдэх	to be cramped, to crowd each other
чигжих	to calk, to fill in cracks (to make waterproof)	чоно(н)	wolf
чигжүү	dense, compact	чөдөр	hobbles (tied to the two front legs and the left hind leg of the horse)
чиглэл	course, direction		
чиглэх	to head (somewhere), to move (in a certain direc- tion)		

чөдөрлөх to hobble, to put
hobbles on
чөлөөлөх to liberate, to free
чөлөөт free
цөтгөр devil, demon
чулуу(н) stone, rock

чуулган league, confederacy
чухал important
чухам exactly, precisely
чухамдаа in reality
ЧҮЛТЭМ male proper name

-III-

шаазан(г) porcelain
шаардах to require, demand
шаах to drive in, to hammer in
шавар mud, clay
шавхах to do (something) to
the limit; to squeeze out to
the last drop
шавь disciple; religious dis-
ciple
шагай ankle bone, ankle
шагайх to peer through, to
peek through (a crack)
шаглах to sew, to stitch
шагнагдах to be rewarded
шагнал reward; recompense,
premium; honorarium
шагнах to reward
шагшрах to click one's tongue
(in distress, surprise, etc.)
шадар close, near; intimate
шадар сайд royal councillor;
chamberlain
шажны religious
шал floor
шалавхан quickly, promptly

шалтаг excuse, pretext,
stratagem
шалтгаан cause, reason
шар yellow; ox
шарга light bay, isabelline
(of a horse)
шарын шашин 'Lamaism', Yellow
Sect of Tibetan Buddhism
(founded by Tsong-kha-pa)
шатаах to set a fire, to put
fire to
шатар нүүх to play chess
шахагдах to be squeezed, to be
pressed; to be approached
шахалдах to crowd, to throng
шахам nearly, just about
шахах to squeeze, to press; to
approach, to come near
шашин religion
шашны religious
шив as if, it seems
шивнэх to whisper, to speak in
a whisper
шиврэх to drizzle; to fall in
sparse drops

- шивэр авир under one's breath,
in a whisper
- шиг (postposition + nom.) like,
as; as if
- шидэт magical
- шижир pure, refined
- ший жүжиг theatre play
- шийдвэр resolution, decision
- шийдвэрлэх to resolve, to
decide
- шийдвэртэй decisive, deter-
mined
- шийдэх to decide
- шийтгэх to try; to sentence;
to punish
- шил the crest of a mountain
range; a plateau; a flat-
topped hill
- шил(эн) glass; bottle; made
of glass
- шилмүүс needles (of a tree)
- шилэх to pick out, to select
- шингэн sparse
- шинж aspect, appearance; sign,
mark; character, nature
- шинжилгээ(н) research,
scrutiny, examination
- шинжилгээнийхэн researchers,
the staff of researchers
- шинжлүүлэх to cause to ex-
amine, to let scrutinize, to
make investigate
- шинжлэх ухаан science
- шинэ new
- шир(эн) skin, rawhide
- ширдэг a quilted mattress
- ширлүүлэх to cause to cover
with leather, to let cover
with leather; to be bound
up in leather
- ширлэх to bind up in leather,
to clothe in leather
- ширмэл quilted, stitched, darned
- ширтэх to strain one's eyes, to
stare, to fix one's eyes on
- ширүүн strong, violent, gusty
- ширхэг piece; example, copy;
fiber
- ширэх to quilt, to stitch
- ширээ(н) table
- шовх point; pointed
- шогших to jog, to trot
- шоо oracle bones; dice
- шороо dust, earth, soil
- шохой chalk
- шөнө night; at night
- шувт across, through
- шувуу(н) bird
- шугам ruler
- шударгуу straightforward
- шудрага honest, straightforward
- шудам(с) evil spirit, demon
- шунал greed
- шунахай greedy, covetous
- шургуугаар perseveringly,
tenaciously
- шурд хийх to do something in
a flash, in a jiffy

шуугиан noise, racket
 шуугих to be noisy, to make
 a racket
 шууд directly, direct, straight
 шуудай sack
 шуурга(н) blizzard
 шуурхай direct, straightforward,
 decisive; ripped,
 torn; flighty, stormy
 шуурхайлах to act in a
 straightforward manner; to
 act in a stormy manner, be-
 have like a whirlwind
 шуух to raise, to turn up, to
 push up
 шүд(эн) tooth, teeth

шүлс(эн) saliva, spittle
 шүтлэгтэнгүүд believers,
 those having (a certain)
 faith
 шүү isn't it so? to be sure
 шүүгээ(н) cupboard
 шүүмжлэл critique; judgment,
 consideration
 шүүрэх to grab, to grab hold
 of, to seize
 шүүс(эн) juice; food, victuals
 шүүх to judge; justice; court
 шүхэр baldaquin, canopy;
 sunshade

-Э-

эв найрамдал friendship;
 peace
 эвдрэл destruction, havoc;
 conflict, dissension
 эвдэрхий destroyed, ruined
 эвдэршгүй unalterable, inde-
 structible
 эвдэх to destroy, to break
 эвлэршгүй implacable, ir-
 reconcilable
 эвтэй friendly, peaceful;
 polite, willing, affable;
 accommodating; comfortable
 эвшээлгэх to cause to yawn
 эвшээх to yawn
 эвэр horn

эгдүүтэй irritating, causing
 indignation; mutinous
 эгц steep, vertical, steeply,
 vertically; directly, just
 эгч elder sister
 эгчмэд older, elderly (of a
 woman)
 эд possessions, goods; cloth,
 material
 эдгээр these
 эдийн засаг economy
 эдийн засгийн economical
 эдлэгдэх to be made use of, to
 be used
 эжий mother
 эзлэгдэх to be occupied

эзлэн авах	to seize, to occupy	ЭНГЭР	flap (of a robe), lapel; southern slope, south side
эзлэх	to occupy	ЭНД	here, hither
эзэлчихэх	to take possession of, to occupy, to seize	ЭНХ	peace; rest; peaceful, restful
эзэн	master, owner, pro- priator; lord	ЭНХРИЙ	sweet, nice, dear
эзэрхэг	imperialistic, des- potic	ЭНЭ	this, this one
эзэрхэг түрэмгий	imperial- ism	ЭР	man; male; husband
эзэрхэл	despotism	ЭР ҮХЭР	ох, bull
экрaн(г)	screen	ЭРГҮҮЛЭХ	to cause to turn, to twist, to twirl; to cause to return
экскурсээр явах	to go on excursions, to make an excursion	ЭРГЭЛДЭХ	to turn, to spiral
элбэг	plentiful, abundant	ЭРГЭЛТГҮЙ	irrevocably, ir- reversibly; pressingly, im- portunately
элдэв	various, diverse	ЭРГЭН ТОЙРОН	around, all around, surrounding
элдэв янзын	of various kinds	ЭРГЭХ	to turn; to turn around; to return
элч(ин)	envoy, ambassador, messenger	ЭРДЭМ	education; learning, scholarship; science; an ex- cellent quality, a virtue
элэг (элгэн)	liver	ЭРДЭМТЭЙ	educated; virtuous
элээх	to wear out (transitive)	ЭРДЭМТЭН	scholar
эм	woman; female; wife	ЭРДЭМ СУРАХ	to get an education
эмгэн	old woman	ЭРДЭНЭС	jewels
эмнэлгийн	medical	ЭРМЭЛЗЛЭЛ	aspiration; hope, desire
эмхтгэх	to put together a chrestomathy	ЭРС	straight, straight ahead; steep; direct, decisive; decisively; men
эмч	doctor	ЭРТ	early, ancient
эмэг эх	grandmother	ЭРТНИЙ	former, ancient, antique
эмэгтэй	woman		
эмээл	saddle		
эмээллэх	to saddle up		

эртхэн	rather early	эрэлчин	inquirer, someone with a wish, someone with a demand
эрүү(н)	chin	эрэх	to search, to seek
эрүү	torture; a capital crime	эс	not
эрүүл	health; healthy	эсвэл	or; if not; on the other hand
эрх(эн)	right; power, author- ity; strength	эсрэг	against, opposing; op- posite
эрх мэдэл	power, authority	эсхүл	if not
эрх чөлөө(н)	freedom	эсэргүүцэх	to oppose
эрхлүүлэх	to cause to domin- ate, to cause to manage; to ingratiate; to cause to tease	эсэх	... or not; not to do
эрхлэх	to caress, to ingratiate oneself with; to play (of children); to wield power, to rule, to manage	эх	mother
эрхэм	superior, excellent, best; worthy, honorable, esteemed	эх(эн)	beginning, source, origin
эрхэмлэх	to prefer, to give preference	эх орон	fatherland
эрчин	intensity, energy; torsion	эх оронч	patriot
эрчит	twisted	эхлэх	to begin
эрчтэй	twisted, wound, wound up	эхний	initial
эрэл	search	эхнэр	wife; woman
эрэлхэг	manly, brave	эцсийн	final, ultimate, last
		эцэг	father
		эцэс	end
		ээ	hey! oh! (vocative particle)
		ээж	мама, mother
		ээзгий	cottage cheese, cheese curds

-Ю-

Юань улс	the Yüan Dynasty	юмсанхээ	was, were
юм	is, are	юу(н)	what?; (in exclamations) what a! how! what sort of!
юм(ан)	thing, object; something	юугаар	by means of what?
юмсан	was, were		

юум	thing, object, something	юуны өмнө	before anything else, first of all
юунд	why? because of what?	юутай	with what; (expressing admiration) what a! how!
юуны	what sort of; of what		

-Я-

яав	what happened? what did he (it) do?	яг	exactly, precisely, just; categorically; just then; poorly, unsatisfactorily
яаралтай	hurried; hurriedly	ягаан	pink
яарах	to hurry, to hasten	ядах	not to be able to; not to be in a condition to
яаруу	hasty; express	ядрах	to be tired, to be worn out, to become tired
яасан	what a! what! (in ex- clamations)	ядуу	poor, indigent; weak, powerless
яах	to do what?; to be how?; it's nothing!, let it drop!; how could it be otherwise?	ял(ан)	fault, guilt, crime
яв цав тохиолдох	to corre- spond exactly	ялалт	victory
явах	to go	ялалтат	victorious
явган	pedestrian, foot-; on foot	ялангуяа	particularly, espe- cially
явган зам	sidewalk	ялах	to conquer, to vanquish
явганаар	by foot	ялгарах	to differ
явгаруулах	to deprive of horses or conveyance, to cause to be without horses	ялгах	to distinguish, to sep- arate
явдал	going; motion; walk, gait; action; occurrence; situation	яллах	to accuse; to punish
явуулах	to send, to cause to go; to conduct, to lead	ямагт	always, continuously
явцгаах	to go (of many)	ямар	what sort of?, what kind of?
явчихах	intensive form of 'to go'	ямар нэг	some sort of, some kind of; a certain
		ямба	privileges (accompanying high rank)

ямбалах to allow oneself every
comfort and luxury

ямбатай comfort loving,
spoiled

янаг in love; beloved

яадан(г) chimney

янз aspect, form, type, style

Японы Japanese

яр boil, ulcer; syphilis

ярайх to stand in rows

ярах to separate, to push
apart; to cut apart

ярдаг whimsical, capricious;
obstinate, morose, grouchy

ярзганах to bare one's teeth
repeatedly

яриа(н) conversation, dialogue;
colloquy

ярилцах to converse, to speak
together

ярих to converse, to speak

яс(ан) bone; skeleton

ясли kindergarten

ястан nationality

о ~ о ~ о ~ о ~ о ~ о ~ о ~ о ~ о ~ о

INDEX OF SUFFIXES AND PARTICLES

The suffixes are listed only in their back vocalic form: -аар/
-оор/-ээр/-өөр is listed only under -аар; уу/үү is listed only
under уу. The numbers refer to chapter and section.

а-	9.11	-гаа	9.10; 10.2
-а	9.10; 10.2	-гаад	7.10
-аа	9.10; 10.2	-гаар	4.3
-аа-	12.7	-гаарай	10.5
-аад	7.10; 11.7	-гаас	4.1
-аар	4.3	-гд-	12.4
-аарай	10.5	-гийн	3.1
-аас	4.1	-гтун	10.3
-аасай	10.9	-гүй	3.8; 6.6; 6.10;
-аач	10.4		7.13; 9.8; 9.9;
-ав	2.2		13.7
-авч	9.5	-гч	9.8
-агч	9.8	гэгч	8.10
-ад	3.3; 7.10	гэгчийн	8.10
-ах	6.4	гэдэг	8.10
бай-	9.11	гэж	8.10
-бал	9.2	гэтэл	8.10
би-	9.11	-д-	12.4
бие	10.3	-д	3.3; 5.2
битгий	3.8	даа	7.12
биш	3.8	-даг	7.3
бол-	9.11	дахь	11.5
бол	3.9	-дугаар	11.4
болбол	3.9	-дүй	9.9
бут	14.6	дэх	11.5
бүү	3.8	-ж	7.6; 8.9
бэ	1.8	-ж байна	3.7
-в	2.2; 13.3	-жээ	8.9
-вал	9.2	-иад	7.10
-втар	13.5	-иар	4.3
-вч	9.5	-иарай	10.5
вэ	1.8	-иас	4.1
-г	2.4; 10.8	-ив	2.3
-га-	12.7	-ид	3.3
-гаа-	12.7	-ий	3.1

-ийг	2.4	-уузай	10.9
-ийн	3.1	-уул-	12.7
-ийнхан	13.11	-уул	11.6
-их	6.4	-уур	14.4
л	7.12	үгүй	3.8
-лаа	8.9	үл	3.8
-лга	12.7	-х	6.4; 13.10
-лгүй	25.28	-хаа	4.4; 10.2
-лд-	12.9	-хаар	4.4; 17.19
-лтай	30.6	хамгийн	13.2
-лц-	12.10	-хан	13.5
маань	8.7	-хи	13.8
-маар	14.1	-хлаар	12.1
-магц	12.1	-хуйц	26.12
маш	13.4	хуга	14.6
минь	8.7	-хул	18.16
мөн	9.11	-хь	13.8
-н	3.1; 10.10	-цгаа-	12.12
-на	3.6	цоо	14.6
нар	5.2	ч	7.12
-нгууд	14.8	-ч	7.6; 8.9
-нгуут	14.8	-ч-	12.13
-нууд	5.2	ч...ч	7.12
нь	3.9; 8.7	чинь	8.7
нэн	13.4	-чих-	12.13
өөрийн	10.3	-чууд	5.2
-с	5.2	-чуул	5.2
-с хийх	14.7	-чээ	8.9
-саар	12.2	-ш	14.5
-сан	7.1	-шгүй	14.2
суга	14.6	-шиг	13.5
-сугай	10.7	шуу	7.12
-т-	12.4	-ъя	10.6
-т	3.3; 5.3; 13.6	-ы	3.1
-тай	5.3; 6.1; 13.6	-ыг	2.4
-тал	9.7	-ын	3.1
-тан	5.3	-ынхан	13.11
-тугай	10.8	-ье	10.6
туйлын	13.2	эс	3.8
тун	13.4	юм	9.11
уу	1.8	юу	1.8
-ууд	5.2	-я	10.6